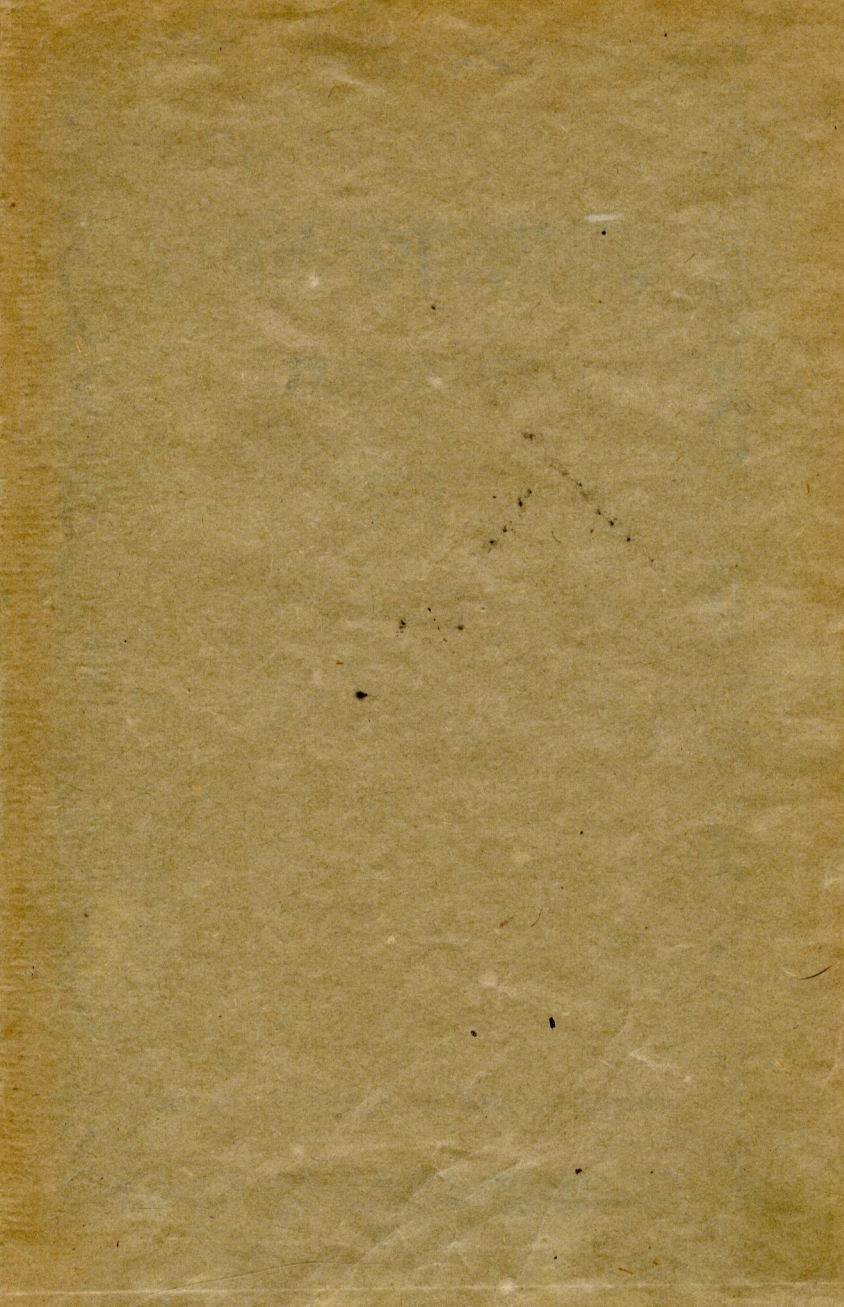

~~БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
імені
ШЕВЧЕНКА
У ЛЬВОВІ.~~

~~Ч. 36000 / XIV.~~

38000/14.

ІВАН ФРАНКО

ТВОРИ

XIV

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО

ІВАН ФРАНКО

ТВОРИ

Т. XIV

ПІДГОТОВИВ ДО ДРУКУ
ІВ. ЛИЗАНІВСЬКИЙ

ЗА ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ С. ПИЛИПЕНКА

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО
ХАРКІВ — 1926

23357/14

676

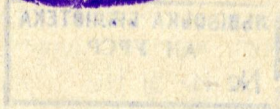
ІВАН ФРАНКО

ОСНОВИ СУСПІЛЬНОСТІ

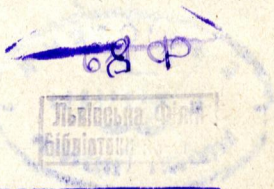
ПОВІСТЬ

~~36000~~

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ 31716

Дніпро-Петровський, 2-га друк.-літ. Поліграфтреста, № 2097.

Тираж 3000.

Окріт № 4933 з 24/V-1926 р.

I.

Пані Олімпії Торській мусіло щось страшне приснитися. Вона напруго кинулася в ліжку, затрепала ногами, мов підстрелений птах, розмахнула руками, мов потопаючий, і, вдарившись одною рукою о дерев'яну побічницю ліжка, закричала крізь сон:

— Рятуйте! Рятуйте!

В тій хвилині вона збудилася і прожогом сіла на ліжку. Широко розкриті очі блудили в п'їтмі, що панувала в її покою. В грудях живо тріпалося серце. Дихала швидко й важко, по цілому тілі пробігала дрож. Рука судорожно стискала ріг нічного столика, що стояв зараз обік ліжка. Сонна ще, ледве розбуркана думка не могла відразу захопитися і, мов птиця під градовою хмарою, металася й билася між якоюсь таємною тривогою й невиразною ще певністю, що все пережите перед хвилиною був сон, а не ява.

— Господи, переміни й заступи! Во ім'я отця й сина і святого духа, амінь! — прошептала вона, христячись усе ще тремтячою рукою. — Як я перелякалася! Як страшно, господи! А то тільки сон був! Та який сон! Ще й досі трясуся. Тьфу, щезай, маро!

І вона ще раз перехристилася й почала шептати молитву. Та молитва не впокоювала її. Широко витріщеними очима вона силкува-

лася просверлити п'ятьму, знайти вікно, визирнути на світ, де, певно, вже мусіло світати. Та вікно — одиноке вікно в її спальні — було завішене килимком і не пропускало ані промінчика світла. Пані Олімпія перервала молитву на півслові і проворкотіла гнівно:

— Ах, ізнов отой килимок! Господи, додай мені терпилivosti з оцею поганню!

І вона, здушеним іще, півсонним голосом силкувалася крикнути:

— Параско! Параско!

Та голос завмирав у її горлі. Чи то тому, що спала горілиць зі зв'язаною вниз головою, чи під впливом сонної змори кров її бухала ще сильно до голови й захопувала дух у грудях, та це ще збільшувало її глуху тривогу.

— Ні, не можу! Не добуджуся їй! — в розпуді прошептала пані. — Он як сопе! Нелюди! Замучать вони мене своїм непослухом!

І, гнівно зціпивши зуби, пані Олімпія добру хвилину сиділа на ліжку, обома руками стискаючи з боків свої груди, щоби прискорити дихання, і прислухуючися рівномірному, здоровому сапанню Параски. Ота Параска, то була молода, вісімнадцятилітня служниця, покоївка пані Олімпії. Від двох місяців, відколи в пані почалися випадки сонної змори і приливу крові до мізку, Параска мусіла спати разом із нею в її спальні. Пані в таких випадках почувала страшенну тривогу, кричала й кидалась, і тільки присутність другої людини могла її впокоїти. Та Парасці, занятій увесь день роботою в покоях та в кухні, дуже не до вподоби була ота нічна сторожа коло вередливої пані. Вона й сама боялася її сонних криків і воліла-б була спокійно спати в кухні

або в гардеробі. А до того, пані звикла була будитися дуже вчасно, і в таких випадках, звісно, першу розбуркувала Параску. Так ось вона взялася на спосіб. Що-вечора, коли пані засне, вона завішувала вікно килимком і щільно за-тикала з боків шматами, щоб ранішнє проміння не продиралося до спальні, міркуючи, що в такім разі пані хоч коли-не-коли проспить довше, — значить, і їй можна буде довше поспати. І даремно пані Олімпія гнівалися і сварила на неї. Параска з упором¹⁾, властивим тупій та лінивій натурі, не покидала свого звичаю й тим доводила паню до розпуки, тим більше, що гробова п'ятьма у спальні в разі її випадків іще збільшувала її тривогу.

— Параско! — не то кричить, не то шепотить пані. — Встань! Відслони вікно!

Та Параска й не думає встати. Вона спить на землі, на сіннику, без подушки, поклавши тільки якесь шмаття під голову та накрившись грубою веретою²⁾. Рівномірно роздається її здорове сапання; видно, що сон її твердий та спокійний, і що можна-б її й на поле винести, і вона-б не збудилася. Отой твердий, здоровий сон дівчини почав звільна успокоювати й паню Олімпію. Вона зовсім прийшла до себе і знов лягла на ліжко та накрилася ковдрою, хоч у спальні було тепло, аж душно. Та зі сну вона зовсім вибилася. Уява, збентежена сонною зморою, почала насувати їй на ум усіляке страхіття. Зпершу в її голові мигнула думка: а ну-ж який злодіяка закрався до сіней, повзе до її спальні. Та ні! Що він у неї візьме?

1) З упором — від упертість, вперто.

2) Верето — рядно.

Правда, двері від спальні не зовсім щільно замикаються, в сінешних також замок попсований. Та це пусте! Параска, лежачи тут-же перед дверми спальні, притискає їх, мов здорова колода: коли-б хто хотів ніччю ввійти до спальні, то конче мусів-би збудити Параску.

Прогнавши думку про зlodійський напад, пані Олімпія обернула свою увагу на інші тони, що доносилися до неї знадвору. Під церквою вартівник закричав „Осторожно з вогнем!“ Чути навіть, як опісля закашлявся й почупкав чобітьми, ідучи довкола церкви, щоб опісля знов лягти на соломі під дзвіницею. В курнику запіяв когут¹⁾, а за ним обізвалися й другі геть там у селі. В саді і в старій липовій алеї, що по-за садом тяглася аж до річки, лящали солов'ї; один із них прилетів навіть під вікно спальні й, засівши в густому жасміновому корчі, виводив дзвінко, мов приговорював людською мовою:

— Патиком, патиком, патиком! Там тріс! Там тріс! Туррр! Схаменись! Схаменись!

Пані Олімпії мов мурашки по-за спиною забігали. Пташина не переставала лящати, дразнила її. Чим більш вона зосереджувала свій слух на тім, щоб розібрати, як саме щебече соловей, тим виразніше причувались їй оті дивоглядні слова. І вони знов навіяли на неї те чуття холодної тривоги, яке лишилося було після її сну. І разом із тим їй живо став перед очима й сон, усі ті огидливі картини, що від двох місяців не переставали її мучити, мов гадюки, висисаючи живу кров із її серця.

1) Заспівав півень.

Їй снилось, що вона була молоденькою дівчиною. Цвітуча, мов рожа, в рожевім убранню, вона рожево глядить на світ. Усе їй усміхається, усе її пестить, усе любить нею. І сонце, і цвіти, і повітря, і люди. Молодіж липне до неї, паничі з найчільніших родин у краю роєм крутяться довкола неї. Молодечі лиця, то круглі, то подовгасті, облиті здоровим рум'янцем, то сантиментальною блідістю, з чорнявими, щеними вусиками й без них, з очима, то вогнисто блискучими, то немов ув'ядаючими ¹⁾ від гарячого чуття, хмарою носяться довкола неї, мов лиця ангеликів довкола Сикстинської Мадонни. І не диво! Вона молода, вродлива, дочка графа Лісовицького, властивця обширних маєтностей і великих капіталів, — значить, хоч не одиначка, то все-таки одна з перших великопанських партій у краю. І вона знає це, і ходить гордо, холодно, насмішливо серед тої хмари лиць, під градом палких, закоханих поглядів, серед шепоту подиву та здавлюваного бажання. Їй любя ота душна атмосфера подиву, зависти та бажання, але її не тягне ані до одного з тих лиць, ані до одної з тих гнучких та елегантних фігур у фраках, циліндрах і глянсованих рукавичках.

Сонна змора тягне її з блискучого та запахущого світа салонів, балів та компліментів у невеличку, чистеньку й тепленьку кімнатку в обширних офіцинах ²⁾, що від двора її батька вибігли геть-геть у сад, немов сховалися під розлогими липами. Там живе учитель її братів, молодий студент філософії, Нестор Дереваць-

¹⁾ Що умлівають, в'януть (польське).

²⁾ Офіцини — флігель.

кий. Що тягне її туди, до його покою, до світлички, в котрій він для графських синів та дочок устроїв імпровізовану школу, обвішану мапами й рисунками, з таблицею до писання, м'якими кріслами, в ряд уставленими перед масивним дубовим столом, замість шкільної лави? Що тягне туди панну Олімпію, едукація¹⁾ котрої вже скінчена й котра не має обов'язку так, як її молодші брати й сестри, нудитися над книжкою та скриптурами²⁾?

Вона й сама не знає, що її туди тягне. Нестор — молодий чоловік, літ 28, не то що негарний, а так собі непоганий, та й нічим особливим не визначається. Поверха міркуючи, ані не рівняти його до тих молодих елегантів, що оточують панну Олімпію. Тільки в устах його, в мові сидять могуті чари. Пані Олімпія ще й нині тямить, що зразу довгий час вона не звертала ніякої уваги на домашнього вчителя. Хоч він що-день обідав при спільному столі з усею графською сім'єю, вона ніколи не вимовила до нього й слова; він був мов малесенька мушка, котрій вільно літати серед проміння її світла та котрої вона не добачала. Аж раз брати зтягли її на лекцію пана Нестора. Вона слухала зразу байдужно, потім чимраз цікавіше, розговорилася по лекції з Нестором і відкрила в його словах якусь дивну мелодійність. Відтоді почала частіше ходити на лекції, заявивши матері, що, як старша, хоче пильнувати, щоб молодші брати й сестри вчилися пильно і слухали вчителя. Та їх не треба було пильнувати, і панна Олімпія пильнувала зовсім чого иншого!

1) Едукація — навчання. виховання.

2) Скриптури — зошити.

Як це сталося, що вони полюбилися з Нестором? Хто перший сказав слово, хто й яким способом виявив чуття, що запалило серця обох молодих людей? Пані Олімпія й досі цього не тямить, і тоді не тямилася. Тямить тільки, що цілі два місяці ходила, мов сама не своя, мов потонувши з головою в якісь рожеві тумани. Це були найкращі дні її життя. Чом вони минули? А коли вже мусіли минути, то чом хоча трохи довше не тривали?

Найменший братик Стасьо підслухав її любовне воркування з Нестором і розповів його матері, а мати передала батькові. Ані мати, ані батько не казали Олімпії ані слова, не сказали нічого й учителеві, тільки, коли Олімпія на другий день прийшла до знайомої офіцини, застала двері замкнені, а офіцину порожньою. Старий садівник Яків сказав їй, що пана Нестора нині досвіта спакували, сквітували¹⁾, посадили на бричку й відвезли на двірець залізної дороги. Пані Олімпія тямить і досі ті гіркі, сердечні сльози, що проливалася, сховавшись в густі корчі парку, вислухавши сю вістку. Але й вона, так само, як її батьки, ані словечка не сказала нікому про свою любов, ані одною сльозиною, ані одним спомином не виявила її перед ніким із домашніх. Німо й глухо поховала своє чуття на дні серця, залила слізьми і присипала пилом забуття. Була ще молоденькою дівчиною, та все-таки знала, що графській доньці саме так треба зробити, коли їй трапилося таке нещастя — полюбити плебея.

Сонна змора тягне її кудись від тих картин, кудись, де холодно, темно, вогко. Немов вона

¹⁾ Сквітували — розплатилися з ним.

входить у якийсь безконечно довгий коридор, погано освітлений і давно-давно непровітрюваний. Сперте повітря каменем налягає на її груди. Дрож проходить по тілі, а її рука сти-скає щось таке холодне, слизьке та огидливе... Ох, та це рука її судженого, графа Торського, що товаришував іще з її батьком за його молодих часів і, розтративши по європейських столицях та ігорних місцях силу, молодість, здоровля й маєток, вернувся до краю, щоб рятувати останки надшарпаної фортуни. Побачивши її, молоду, вродливу й посажну панночку, дочку свого приятеля, він зараз поміркував, що з усіх можливих фінансових спекуляцій ця буде, мабуть, чи не з найліпших, і зараз-же приступив до діла...

Сонна змора все далі й далі, все глибше й глибше тягне паню Олімпію по дебрах¹⁾ її холодного та непривітного аристократичного життя. Ось вона графиня Торська. З батьківського дому вибирається з чоловіком у пошлюбну подорож до Італії. Та обоє доїздять тільки до Монако, і тут чоловік її програє більшу половину її посагу. Мов важкі дощеві хмари, висять над душею пані Олімпії спогади її медових місяців, прожитих із графом. Сцени, сльози, розпука... Вони вертаються домів²⁾, граф грозить, що продасть останнє село, яке йому лишилося з його родових маєтків, — оці самі Торки, в котрих суджено було пані Олімпії прожити решту віку. І хто знає, чи не був-би й виконав своєї погрози, бо до Монако тягло його далеко дужче, ніж до молодої та вродливої

1) Дебри — нетри.

2) Додому.

жінки, що побіч його спальні, в пишному будуарі, обвішаному килимами й дзеркалами та наповненому пахощами, проплакувала дні й ночі. Та вийшло не так, як графові думалося. Після одної дуже бурливої сцени зі своїми вірителями він упав у таку лютість, що дістав удару апоплексії. Йому поразило руки й ноги так, що не міг рушитися з місця, не міг ложки до рота піднести. І з гулящого джентльмена, картяра, п'яниці та вівера¹⁾ разом зробилася безпомічна дитина, котру треба було одягати, годувати, возити на возику, класти на ліжку і знов підіймати, з лайкою та прокляттями.

Сонна змора без милосердя затоплює паню Олімпію в те страшенне ледяне море, в ту безодню муки, гризоти, пониження й сердечного горя, що вона перейшла від того часу. Для неї почалося життя, про яке їй перед тим і у сні не снилося, і в казках не чулося. Хорій граф тиранив її без милосердя, ламав систематично всі її вподобання і привички, її волю й її душу. Той напів-труп, безсильний і безпомічний, власне через свою слабкість зробився її найлютішим катом. І коли-б хоч іскорку співчуття, хоч крапельночку любови, признання, від котрих уся кров у ній ледом стиналася! І чим покірніше вона гнулася, чим пильніше служила йому, тим гіршим, капризнішим робився той сорокап'ятилітній старець, і в очах його на її вид блискали зловіщі іскри ненависти. За що він ненавидів її? Що вона йому злого зробила? Вона ніколи не питала його про те. Її серце замкнулося до нього ще від часу побуту в Монако, і не відімкнулося вже ніколи.

¹⁾ Вівер—людина, що любить уживати життя (франц.).

А тимчасом здоров'я графа значно поправилось. Правда, поражені руки й ноги ніколи вже не прийшли до здоров'я, та зате жолудок поздоровшав. Безпомічність змусила графа до правильного життя, до дієти. Він не міг тепер пити, ані грати в карти, мусів їсти те, що йому давали й коли давали, і це вийшло йому на добре. Почув апетит, наїдався усмак, спав спокійно і твердо, як ніколи перед тим, на щоках його почав виступати рум'янець, навіть передчасно вилисіла голова зачала вкриватися новим пухом. Граф відмолодів. Про смерть і не думав, і дякував богу, що не дав йому продати Торок. Був це, будь-що-будь, гарний маєток, зложений із двох фільварків, що обіймали поверх тисячу моргів рівного поля й сіножати, а надто дві тисячі моргів старого соснового лісу. За тих кілька літ, що граф лежав хорий, не їздив нікуди, не програвав і не гайнував, маєток під управою совісного управителя очистився від довгів і давав такий дохід, що граф міг жити по-панськи і ще й відкладати де-що про чорну годину. Признати треба, що велика в тім була заслуга графині. Вона доглядала господарства, контролювала управителя і других офіціялістів¹⁾, укладала весь господарський бюджет і гроші держала у своїх руках. В тій роботі находила хоч почасти осолоду після тих мук, які день-у-день приносило їй спільне життя з графом.

Сонна змора, мов кліщами, здавлює серце пані Олімпії, приводячи їй на пам'ять цинічні та безсердечні насміхи та наруги графа.

¹⁾ Офіціялісти—двірська служба (писарі, управитель, економ і т. д.).

— Скучно вам, графине, зо мною, калікою, панькатись, правда?

— Скучно, — каже вона, дивлячись у инший бік.

— Ви-б богу помолилися, щоб мене чим скоріше забрав з цього світа.

— Молюсь.

— Добре робите. Я-б менше мучився, — додає він із їдким наслідком, — а ви-б заміж вийшли, правда? Ну, скажіть по ширості, маєте вже на думці кавалера¹⁾, за котрого-б ви вийшли?

— Маю! — каже вона, затискаючи зуби, з запеклою злобою в серці.

— Це дуже гарно! — іронічно щидить граф. — Тільки ось що лихо! Не дуже, мабуть, ваша молитва щира, бо я чуюся здоровішим. Може, вам, графине, діточок хотілося-б?

Сльози бризками бризкають із її очей, але вона зціплює зуби й не дає по собі пізнати тої пекельної муки, яку їй завдає її зашлюблений мучитель. Мовчить, відвернувшись, а граф далі торочить:

— Отаке малесеньке, рожевеньке, гарненьке дитятко, чудо, що за люба розривка²⁾ була-б для вас! Трепалось-би, сміялось-би, далі й лазити-б почало. А, графине, чого-ж ви мовчите? Правду я кажу?

— Правду.

— То-то й є. Та що-ж, біда моя, графине, я слабкий! Я, німічний каліка, не можу сповнити свого обов'язку. Терпіть, графине, чень³⁾ бог і над вами змилується!

1) Кавалер — жених.

2) Розривка — розвага (польське).

3) Чень — може.

Пані Олімпія дуже добре розуміла криваву наругу над собою в тих словах. Служниці, що мусли день і ніч пильнувати графа й ночувати при нім, одна за одною приводили дітей, котрі й ховались при дворі, як байстряга. Графиня добре знала, чиї це діти, гляділа на них із ненавистю, та все-таки не прогонювала їх зо двора, немов почувала якусь дивну пільгу глядіти день-у-день на ті докази невірности свого чоловіка, поштуркувати їх, обходитися с ними, графською кров'ю, як зі щенятами та сміттям, і знати, що й на будуче жде їх життя щенят та роля сміття в суспільності. Куди, куди поділася рожева, запахуца атмосфера невинности, серед якої жила вона при батькові!

Сонна змора, мов невмолимий кат, шарпає і рве її далі, ще глибше в безодню, в непролазну пітьму, і гниль, і чад.

— Милосердя! — просить вона. — Чи не досить мені цього пекла? Чи не досить я перетерпіла?

— Ні, — говорить твердий, невмолимий голос. — Ще у твоїм серці один закуток цілий, не переранений, чистий, не заплюгавлений! Покажи його сюди! Давай до моїх рук!

І знов нові картини. У хвилину, коли горе її доходило до краю, коли їй здавалося, що ось-ось одуріє, явилось щось, мов полекша, мов проблеск надії, мов ясна поляна серед темної пущі. Явився він, Нестор, про котрого вона не чувала й не цікавилася чути від часу, як бачила його в імпровізованій домашній школі у свого батька, перед двацятьма літами. Дивна іронія долі! Він явився їй таким, яким вона ніколи й не надіялася його побачити. Його поява і притягала, і відтручувала

її, збуджувала рівночасну пошану й обридження. Він явився попом, але попом здичілим, диваком та відлюдком, що довгі літа жив у горах, здалека від усякого цивілізованого товариства, від духових інтересів. Мов жива, стає ще тепер перед нею його постать, згорблена та похилена, придавлена передчасною старістю. Його очі, колись такі палкі, такі ясні і блискучі, з котрих так і говорив світлий ум, так і ясніла щирість та доброта, — тепер погасли, запалися глибоко й бігали в ямках, мов сполохані. Чари його бесіди зникли без сліду: на першій візиті у дворі він раз-у-раз путався у слова, гикався, уривав на половині речення так, що граф, по його виході, зі звичайним своїм цинізмом сказав:

— То якийсь ідіот. Цьому треба дати презенту ¹⁾!

А все-ж він при всім тим був священиком. Його духовний стан домагався від неї пошани, і вона була вихована в занадто побожних традиціях, щоб відмовити йому тої пошани. Та це не все. Швидко вона з уст самого о. Нестора розвідала історію його життя — не так, може, розвідала, як доміркувалася її з його уриваних та безладних оповідань. І ця історія ще більше зблизила її до нього. Адже-ж це через неї дійшов він до того стану! Вона, хоч і несамовільно, була причиною його зруйнованого життя, розбитих надій. О, пані Олімпія тепер добре вміла відчути ту важку та сумовиту історію бідного здичілого попа!

¹⁾ У Галичині, поки піп одержить парохію, мусить дістати на це згоду (презенту) дідача, що є ніби опікуном церкви та прихожан. Цей панцизняний звичай залишився й досі.

Полюбивши її і стративши всяку надію позискати її руку, Нестор покинув філософію¹⁾, вступив до семінарії²⁾ й висвятився в целібаті³⁾. Саме тоді почув, що вона вийшла заміж. Власті духовні полюбили його; був спосібний, покірливий, працьовитий. Йому всміхалася висока кар'єра єрархічна, та серце його боліло, не давало йому забути втраченого щастя. Швидко дізнався про сумну долю своєї улюбленої, про слабкість графа, хоч, звісно, і думкою здумати не міг собі всеї тої безодні горя, яка придавлювала її душу. Він любив її щиро, і кожна звістка про неї, зла чи добра, ранила його душу, на довгі дні відбирала йому спокій, робила його неспосібним до праці, до думання. І він постановив собі перебороти себе. Пішов на катихита до народніх шкіл⁴⁾ в одному невеличкому та глухому містечку, щоб бути далеко від неї, не чути про неї. Та спокій і тут не був тривкий. То через газети, то через усяких приїжджих людей він хоч уряди-годи чував про неї. А чим рідше доходили вісті, тим важкішим тягарем падали на душу о. Нестора, тим довше мучили його. І він забажав ще далі втекти від світа, здичіти зовсім. Попросився на парохію до одного з найглухіших гірських закутків. Десять літ прожив там безвихідно, без газет, без листування з

1) Філософічний факультет університету; скінчивши його, можна було стати вчителем середньої школи.

2) До духовної семінарії — інтернату для студентів богословського факультету.

3) Целібат — безженство; в греко-католиків чи уніятів це можна, і навіть останніми часами було змагання в духовної уніятської влади, щоб усі попи не женилися, як ось католицькі; целібс — безженний піп.

4) Катихит — учитель закону божого.

ким-небудь, зайнятий обов'язками свого стану та важкою боротьбою за шматок хліба. Парохія була маленька, вбога, з народу прихід був дуже мізерний, треба було зайнятися господарством, тяжкою, мужицькою працею. О. Нестор пірнув із головою в те море буденних клопотів та заходів: орав і сів, плекав худобу, гонив воли на продаж, збирав сіно, торгував вівсом і бриндзею, заводив у горах нові роди картоплі, був і рільником, і садівником, і пасішником. Та все-таки серце його не могло успокоїтись. Рана була надто глибока, і хоч загоїлася зверху, то полишила по собі важку меланхолію, огірчення й вічне невдоволення. О. Нестор ніколи не переставав відчувати того, що він змарнована людина, що з нього не те могло бути. Він сповнював свої обов'язки, робив навіть більше, та все якось механічно, сердито; видно було, що всі його поступки йшли не з любови, а з погорди до людей. І не диво, що хоч він не кривдив своїх парохіян, та вони все-таки не любили його, немов жахалися того холоду, що сидів у його серці й віяв від нього довкола.

По кількох літах побуту в тому гірському гнізді о. Нестор сильно змінився. Постарів, згорбився, став зовсім непривітний і неговіркий. Зверхній його вигляд був занедбаний, одежа вбога й дуже часто нечищена. В селі говорили, що він скупий, ба й його власні слуги жалувались, що годує їх погано. Йому вдалося кілька разів дуже корисно продати випасені воли. Більші суми грошей, що найшлися в його руках, почали звільна розпалювати його жадою. Серце, що не находило людей, до котрих могло-б прив'язатися, почало помаленьку

прив'язуватися до грошей. О. Нестор зразу й не спостерігся. Йому здавалося, що не вибігає за границі господарської ощадности, а тимчасом душа його чимраз глибше всисалася в нову пристрасть до складання і громадження грошей, а ум його, колись такий ясний і бистрий, почав дрібніти й затінюватися під впливом тої нещасної пристрасти.

Спам'ятався о. Нестор аж тоді, коли було запізно, коли запримітив, що його нова пристрасть пожерла його старі спомини і старі терпіння. Пристрастившись до збирання грошей, він забув про Олімпію, а хоч инколи й згадував про неї, то вже не так, як уперед. Вона являлася йому, мов якась далека, бліда тінь, котра нічого вже не ворушила в його душі. І от, коли по довгих літах, переглядючи „Спархіяльні Відомості¹⁾“, побачив, що опорожнена парохія Торки, де жила його давніша улюблена, в серці його не обізвався ніякий голос, а тільки в умі почали метатися цифри більших доходів: число моргів парохіяльного ґрунту, багатший народ, близькість значного відпустового²⁾ місця. Він подався³⁾ на ту парохію й одержав її.

В пані Олімпії ще й тепер мороз переходить по тілі, коли нагадає свою першу стрічу зі своїм давнім коханням. Вона тоді була ще релігійна, і попівська ряса сама по собі збуджувала в ній чуття пошани. Але цей дикар, цей немова, що на кожному слові гикався, путався,

1) Офіційний орган консисторії.

2) Відпуст — проща, де відпускають гріхи; відпустове місце — куди ходили на прощу, богомілля.

3) Подався — зробив (вніс) прохання, поробив заходи, щоб одержати.

що й одного речення не вмів сказати до-ладу, що говорив тільки про збіжжя, картоплю та худобу, — невже це той самий Нестор, що колись разом із нею літав у рожевий світ ідеалу? Правда, вона аж надто добре знала, які страшні зміни поробило з нею вороже життя, та все-таки їй бажалося-би, щоб хоч він явився перед нею сильний, ясний та повний співчуття. Їй так хотілося, так треба було опертися на когось, хоч хвиличку свobodно відітхнути, хоч на мент забути про те пекло, в котрому пили її дні й ночі! А ця нещасна руїна в попівській рясі збуджувала більш почуття жалю, а то й відрази, ніж почуття, якого їй було треба. Та ні! З цієї руїни все-таки блиснув вогонь. Не ясний полум'я, що світить, і гріє, і промінистими хвилями ширить довкола себе вдоволення, супокій, щастя. Блиснуло минуле миготіння жевріючого під попелом вугілля, що пече й пожари розводить, що прогризає й нівечить усе, до чого доторкнеться. І до неї доторкнулося те вугілля, розранило останній неткнутий досі куточок її серця.

Вона рідко видала о. Нестора, що був зайнятий своїм господарством і своєю парохією. Та раз якось, їдучи зо двора на фільварок, зустріла його на леваді, що зеленою скатертю простиралася між двірською ли овою алеєю й супротилежним узгір'ям, на котрім находився фільварок, а обік нього також попівське поле. Зустрілися, о. Нестор поклонився графині низенько й якийсь час ішов мовчки, немов заляканий сусідством графині. Вона сама розпочала розмову, зпершу про господарство. Розпитувала о. Нестора, як йому подобається нова парохія, як жилося йому в горах.

Він помалу оживився. Набуте в горах здичіння трохи вже відпало від нього. Нараз графиня закинула розмову на ту тему, котрої, видимо, найбільше боявся о. Нестор.

— А ви тямите, отче, свій побут у Горілісах?

Він заметушився. Палиця випала з його руки, і він швидко схилився, щоб підняти її. Графиня зупинилася й пильно, на вид спокійно, вдивлялася в нього.

— Ясно... ве... ве... вельможна¹⁾ графиня... — пролепотів він, блукаючи очима, щоб не зустрітися з її поглядом.

— Ви вже, мабуть, навіть забули, як мене по імені звать! — сказала вона зовсім спокійно й ніби жартовливо.

О. Нестор разом перестав метушитися й витріщив на неї свої чорні колись, тепер значно вже вицвілі очі. І разом у його зачерствілому серці отворилася давня, здавалось, зовсім загоєна й мохом поросла рана. І він заговорив, зразу з трудом, путаючись та гикаючись, але чим далі, тим плавніше і сміліше.

— Ясно... ве... зе... вельможна графине! Зволите жа... жартувати! Насміхатися наді мною! І не по правді! Я не забув те... те, що пам'ятаю. Та пощо це? Думаєте, я мало терпів? Адже через вас... усе покинув! Надію щастя родинного... І кар'єру... І людське товариство... І книжки... Все, все! В горах загрібся, між бойками²⁾, між волами та вівцями, Щоб вас забути! Щоб про вас не чути. А то,

¹⁾ Вельможний — звичайна назва дідичів у Галичині; ще кажуть просто: ясний пан, ясна пані.

²⁾ Бойки — гірський народ в околицях Стрия.

знаєте, кожна найдрібніша звістка про вас, усяка дрібниця бентежила мене до дна душі... на тортури мене розпинала. Що я перетерпів! А ви... ви ще сміятися зволите!

І цей дикун, ця руїна, цей немова, цей передчасно постарілий целібс заплакав. Заридав, мов дитина, і почав утирати сльози рукавом своєї рясн.

В голові пані Олімпії все мішається після цієї хвили. Жаль і надія, обридження й розкіш, гризота й радість — усе валить клубами на її душу, безладно, могуче. Вона кидається на ліжку й махає руками, мов прогонюючи дальші думки. Не хоче згадувати, навіть ув уяві не хоче ще раз перемерювати крок-за-кроком цей страшний безконечник, що довів її до її теперішнього стану. Всі ті потрясаючі сцени, що промайнули над її головою від того часу... сповідь із власного життя перед о. Нестором... їх пізніші розмови і зносини... вродини сина... смерть чоловіка... пожар двора... і ті важкі літа, що потяглися далі, і ті гадюки, що підповзають тепер до її серця, все те разом збирається довкола неї в одну збиту масу, мов шкіряний міх, у котрому її зав'язано і в котрому вона душиться, душиться, кидається і кричить, добуваючи останніх сил, у передсмертній тривозі, в безтямній розпуці:

— Рятуйте! Рятуйте!

Два місяці вже оті сни, оті спомини, оті думи мучать її, і мука та за ті два місяці не то що не вменшилася, але що-раз більшає. Чим це скінчиться? Пані Олімпія іноді всерйоз лякається, щоб не одуріла. Вдень їй здається, що ходить здорова, а як тільки вночі голова до подушки, зараз у крові починає грати

гарячка, в мізку ворущаться дивні, страшні рислі. І дармо вона силкується прогонювати їх! Вони, мов налазливі оси, все крутяться довкола неї, все брелять, і дзижчать, і сверлять серце своїм дзижчанням.

— Чи це бог покусу на мене насилає? — міркує пані Олімпія, чи, може, злий дух до душі підступає? Господи, зглянься наді мною!

Вона молиться з широко отвертими очима. Боїться зажмурити очі в пітьмі, бо знає, що скоро їх затулить, то зараз стануть перед нею огидні, прокляті картини, від котрих кров леденіє, а слова молитви завмирають на устах. Вкінці з геройським усиллям вона встає з ліжка, мацаючи, підходить до вікна й відриває килимок, котрим воно заслонене.

— Ах, слава тобі, боже! — виривається з її уст. — Уже світає! От-от уже сонечко покажеться!

І вона підходить до Параски, що, простерта горілиць, скотившись з сінника, спить на голій долівці, і, торкнувши її босою ногою в голову, кричить:

— Параско! Ну, Параско! Пора вставати! Чуєш мене, Параско!

II.

— І пощо ти, бестіє, раз-у-раз оте вікно на ніч заслонюєш? Чи я тобі не казала, що не можу спати при заслоненім вікні? — лаяла пані Олімпія Параску, що, раптом збуджена зо сну, схопилася на рівні ноги та кулаками протирала очі.

— Та, бігме-ж-то, що це не я! — бубоніла Параска, не рушаючися з місця. — Це, певно,

Гадина. Він тут щось порядкував вечером у пскою.

— Гадина, Гадина! — гнівно відмовила пані. — Тобі щось тільки на кого-небудь скинути! А я певнісінька, що це ти зробила.

— Ні, скарай-же-то мене, господи, що ні! — божилася Параска.

— І не божися надурно, ти, погане насіння! — крикнула пані. — Знаю я тебе так само, як і того твого Гадину. Обое ви добрі гадюки! Ну, та чого стоїш? Іди, буди других! Адже, певно, всі сплять, хоч уже сонце он-як високо!

— Та нині, прошу ясної пані, неділя.

— О, так, вам аби неділя! То що, в неділю їсти не треба? Бігай, збуди Гадину, нехай зараз біжить до пахтяра¹⁾ по молоко і сметанку²⁾. Не бійся, той, певно, давно встав і корови подоїв. Може, вже й до Львова поїхав.

— Як поїхав, то молоко і сметанку для ясної пані лишив у пивниці³⁾, — успокоювала Параска, очевидно, мало що собі роблячи з грізного голосу пані Олімпії і все ще позіхаючи та чухаючи розпатлані, давно нечесані коси.

— А потому збуди Гапку й кажи їй, щоб зараз розпалювала під кухнею⁴⁾. Старий Деменюк, певно, вже й без тебе встав. Ну, ти ще стоїш? Та махай, тумане⁵⁾!

Параска врешті рушила з місця, та коли пані відвернулася від неї, вона підняла обидві руки до лиця й, закрививши указові пальці, немов ріжки, приложила їх до чола й, пере-

1) Пахтяр — той, що орендує поле (нім. — Pächter).

2) Сметанка — вершки.

3) Пивниця — льох (польське).

4) Кухня — піч

5) Туман — дурень.

крививши лице, зробила огидливу гримасу в бік пані, помахала головою і прожогом кинулася бігти зі спальні. Та в темних сінях мало-що не впала, спіткнувшись о стару масницю¹⁾, котрою були підперті сінешні двері.

— Тьфу! Пек тобі! крикнула в сінях Параска, та так голосно, щоб пані могла чути. — І все якась мара ставить оту масницю під двері, бодай їй руки покривило!

І Параска люто копнула масницю ногою так, що посудина з лоскотом покотилася геть у сні. Параска добре знала, що не хто, а тільки сама пані поставила масницю під двері, та хотіла хоч тим невинним способом помститися на пані за перерваний сон і ранішню лайку.

А пані Олімпія тимчасом узялася до своєї туалети. Вона вмилася і, причесавши перед дзеркалом сиве та буйне ще волосся, наділа свою звичайну чорну сукню, котру носила вже пару літ. Давно вже перестала вона строїтися²⁾, раз, що по смерті чоловіка маєткові відносини геть-геть попсувалися, а по-друге, — не було і для кого. Сім'я її не то відцуралася, а так якось мовчки забула, з сусідами ще за життя графа вони не жили, то-ж і гості не бували в Торках майже ніколи. Убравшись, графиня, виходячи, накинула поверх сукні таку-ж чорну мантильку, бо літній росистий ранок був холодний.

Виходячи зі своєї спальні, що була разом її канцелярією і вбірнею, пані Олімпія озирнулася довкола з якоюсь турботою, мов із

¹⁾ Масниця — посуда, в якій б'ють масло; звичайно кажуть: масничка.

²⁾ Строїтися — чепуритися, гарно вбиратися.

острахом. Вона не довіряла нікому з тих людей, що її оточували, знала, що всі її ненавидять, що ніхто її не любить і добра їй не бажає, і жила між ними мов у лісі між дикими звірями. Ніколи від страшної катастрофи, що була причиною смерті її чоловіка й пожегу двора, вона не мала спокою. Все переслідувала її тривожна думка: а ну-ж ті люди, ті дикі звірі кинуться на неї, розірвуть її! Вона спочатку думала лагідним обходженням піддобрити їх, але швидко зі страхом побачила, що лагідне обходження тільки осмілює, роззухвалює їх, а зовсім не привертає їх серця до неї. І вона знов повернула до свого давнього способу: держати „ті бестії“ здалека від себе, на кожному кроці давати їм почути свою погорду. Оттим-то й жила вона в вічному острасі. Уб'ють, обрабують — такі картини раз-у-раз вертілися в її уяві. Виходячи, вона озирнула свою спальню по старій привичці, хоч і знала, що рабівник, коли-б у її неприсутності сюди дістався, не найшов-би майже нічого такого, що йому оплатилося-б забрати. Правда, горіхова шафа для убрання, магоневий викладаний столик для туалетових приборів і комода з білизною свідчили про колишню заможність. Та в шафі висіли якісь старі, давно відложені сукні, в шухлядці столика лежало хіба пару старих і повизублюваних гребінців та слоїк помади до волосся, а в комоді також невеликі були скарби. На стінах висіли два чи три старі портрети, а в кутику коло ліжка пані Олімпії стояла невеличка, дубова, залізними штабами окована й міцно замкнена скринька — каса пані Олімпії. Та тільки біда, що каса звичайно дуже бувала вбога, а нині

була майже зовсім порожня, коли не числити жмені мідяних монет, що були розсипані на дні. Та проте пані Олімпія не любила нікого допускати до своєї спальні, особливо вдень, і, виходячи, замикала віконниці зі середини, а двері — на колодку знадвору.

Зі спальні пані Олімпії виходилося в вузькі й темні сіни; світло до них падало тільки крізь мале, подовгасте віконце над дверима. Колись у тім віконці були шиби з грубого, матового скла, але вони давно були повибивані, так, що з полудня сонце світило прямо в сіни, але ранком у сінях було досить темно. З противного боку до тих сіней приликав „сальон“ — обширна кімната, прибрана сяк-так по-панськи, та звичайно замкнена. Її відчиняли тільки для „гостей“: приїде часом у село комісар, або лікар, або навіть пан староста, чемність велить заїхати у двір, і от пані Олімпія, хоч у душі клене нахабників, усе-таки, рада — не рада, відчиняє „сальон“, провітрює й отоплює його, і приймає гостей. В останніх часах син її трохи частіше заставляв її відчиняти сальон. Гуляючи часто у Львові, він привозив инколи з собою своїх молодих товаришів і знайомих — трохи мішане, та зате голосне й веселе товариство. Тоді сальон графині наповнявся шумом молодих голосів, сміхом і жартами, димом сигар і атмосферою різних перфум, котрих уживали ті „добре виховані“ молоді люди — бо, звісно, тільки з такими й товаришував молодий граф Адаць Торський. До пізньої ночі пили чай, грали в карти або вели широкі розмови. Пані Олімпія була одинока жінка в тім товаристві, та все-таки чулася у своїм елементі, чулася між

рівними собі, віддихала душею після того ненастанного пригноблення, в котрому плило її життя. Правда, спосіб життя сина був для неї джерелом незлічених прикростей і турбот, та в молодій, веселій кумпанії вона забувала про все і вдячна була синові за ту розривку.

Ось і нині вона надіється тих гостей. Адась учора сам приїжджав із фільварку ще вранці. Вчора по обіді він поїхав до Львова, а сьогодні к обідові має вернутися з кумпанією. Пообідають на фільварку, де Адась оце перший рік трібував¹⁾ сам завідувати господарством і провадити адміністрацію, — а після обіду зайдуть на чайок до двора. Та пані Олімпії бажалося подати гостям замість голого чайку — каву, і ось вона замовила в пахтяра, що орендував двірське поле враз із худобою й торгував молоком у Львові, достаточну порцію сметанки. Знаючи добре, що ані на Параску, ані на Гадину не можна було спуститися²⁾, вона, убравшись як мога швидче й замкнувши свою спальню, вийшла з сіней на подвір'я, щоб самій усього доглянути.

— Ах, як-же тут чудесно! — мимоволі вирвалося з її уст, і вона глибоко відітхнула, захапуючи у груди як мога більше повітря. Чисте, свіже повітря насичене було пахощами липового цвіту та жасміну, що здоровими кущами облітав і вкривав сумовиті руїни — згарища панського мурованого двора. Вийшовши з сіней і заперши двері за собою, пані Олімпія поперед усього звернула очі на ті згарища. По старій звичці, без сумніву. П'ятнацять літ,

¹⁾ Трібував — пробував.

²⁾ Спуститися — покластися (польське).

від смерти чоловіка, оті згарища його двора стояли перед її очима — понурі та непривітні, як її згадки про графа Торського, та при тім невідступні, незнищимі. Якоюсь магічною силою тягли вони до себе її очі. Не було на світі місця, котре-б вона так гаряче, завзято ненавиділа, як оті згарища. Адже-ж тут безсердечний тиран мучив і катував її довгі-довгі літа! Тут убито її молодість, потоптано її красу, скалічено її душу, затроєно серце й думки! А отже пані Олімпія не могла перейти подвір'я, вулиці, саду, алеї, щоб із кожного місця не озирнутися на ті згарища. І з кожного місця вони дивно якимось вражали її серце, будили холодну дрож у всіх сугубах, мов німа, таємна, а страшна погроза. По смерті графа люди в Торках довго розповідали, що небіжчик-граф ходить по згарищах, немов шукає чогось, голосно стогне й ридає. Графиня не вірила тому, гнівалася, коли хто передавав їй ці оповідання, та проте смертельно боялася ніччю вийти на подвір'я і поглянути на згарища. Чи мала-ж-би це бути правда? Чи мав-би її мучитель іще й по смерті не давати їй спокою? Не раз і не десять збиралася пані Олімпія усунути ті згарища. Раз уже навіть робітники були найняті. Та все якась несподівана пригода не давала виконати цей замір. То жнива наглі випали, то буря робітників розігнала, а потім град збіжжя витовк, і гроші, відложені на випрятання згарищ, ішли на иншу ціль. Немов якась фатальність висіла над ними, змушувала паню Олімпію жити під ненастанним вражінням цієї ненависної руїни.

„Та вже тепер, коли мій план удасться, то, певно, поперед усього ці згарища кажу ви-

везти й плац¹⁾ очистити“, — мигнула думка в голові пані Олімпії. Вона перехристилася й відвернула зір у противний бік, на подвір'я в малу офіцину, низенький і довгий будиночок, що ограничував подвір'я насупротив тої офіцини, в котрій була її спальня й сальон, і одним кінцем вганявся в сад. В тій самій лінії, що „велика офіцина“, але окремо від неї, стояла обширна стайня, а далі — мурована возівня. Будинки ті з двох боків обграницували обширне подвір'я, перерізане повперек високим дощаним парканом, що на схід сонця притикав до вугла возівні, а к заходові добігав до малої офіцини. Та що та офіцина була довша і вбігала ще в сад — очевидно, пізніше добудованим помешканням, зложеним із двох невеличких покоїв, — то паркан на які три кроки перед тою офіциною вривався, припираючи до штахетів, котрі обколювали маленький квітник перед вікнами офіцини.

Пані Олімпія йшла подвір'ям, пильно озиралася на всі боки. В малій офіцині поміщалася служба: льокай Танаско Гади́на, кухарка Гапка і старий Гнат Деменюк, колись гуменний, а тепер, коли графиня хазяйства не вела й поле здавала в оренду, пасішник та загальний доглядчик. Тут була й кухня, і покій для пахтяра, що орендував і поле графині. Решта господарських будинків стояла оддалік за гостинцем).

У кухні вже палилося. Дим рівним синюватом-рожевим струмочком плив із коми́на прямо вгору, немов силкувався вибігти понад вершки

1) Плац — площа.

2) Гостинець — шлях, звичайно мурований.

розлогих, вікових лип, що, немов величезні темнозелені голови, бовваніли по-за невисоким дахом офіцини. Та коли-б не той дим, можна-б було подумати, що все оте обійстя ¹⁾, окружене старезними липами, немов відгороджене від світу, не має в собі ані живої душі. Ніде не було чути ані голосу, тільки солов'ї лящали між гілками липи. Пахтяр давно вже подоїв корови й поїхав із молоком до Львова, його пастух погнав корови на пасовисько, Деменюк іще досвіта пішов кудись, а молодіж заспала трохи довше, дякуючи святій неділі, хоча, звісно, і в будні вона тут не дуже потіла над роботою. Та все-таки пані Олімпії немила була ця тиша в білий день, і вона почала пильніше прислухуватися і приглядатися, що робить її служба. Вона тихо, звільна перейшла повперек подвір'я, колись гладко утопаного, а тепер зарослого травною, і наблизилася до вікон кухні, щоб заглянути до середини. Вона йшла близько стіни, крадучися звільна та вдаючи, немов і не думає ні про що. Служба добре знала цей її поганий звичай.

— *Zacznijście, wargi wasze, chwalic Panne swieta* ²⁾!—роздався нараз у кухні побожний спів Гапки. Була це пристаркувата вже дівка, що виховалася при дворі та, не вийшовши заміж, так і лишилася тут. Колись вона була веселої вдачі, гуляла і з паничами, і з парубками, відсиділа пару літ у криміналі за страчення дитини, та, вернувшись відтам, як одинокий здобуток тюремної цивілізації, винесла непоборний нахил до побожности й до про-

1) Обійстя—садиба, оселя.

2) Почніть, губи ваші, славити святу діву.

кльонів. В її голові спокійно жили поруч себе Христос і Беліяль¹⁾: безліч набожних пісень та молитов, котрі шептала раз-у-раз або співала якимось скрипливим, розбитим голосом, і ще, може, більша безліч найпоганіших прокльонів, котрими сипала направо й наліво, як чорна хмара градом. Пані Олімпія аж стрепенулася, почувши той голос.

— Ну, розспівалася! — буркнула вона. — Та вже нехай співає! Ліпше, коли співає, ніж якби мала клясти. Хоч то здається, — мигнуло їй у думці, і усміх перебіг по лиці, — що пан-біг так само не слухає її побожного співу, як і її прокльонів.

Не доходячи до вікон кухні, пані завернула знов набік, перейшла подвір'я й пішла заглянути до стайні, двері котрої були отворені. З нутра темної стайні доходив до неї якийсь шелест, помішаний зі шептами і здавлюваним сміхом. Пані стишилася, притулилася до стіни близько дверей і слухала.

— Ну, та ходи, дурна Параско! Чого тобі боятися? — шептав Гади́на.

— Не хочу, дай мені спокій! — відмовляла Параска.

— Але ходи! Присяй-богу, що тебе не одурю! В-осени поберемося.

— Знаю я таких, як ти. Поберемося, то тоді піду, а тепер зась тобі!

— Але не бійся! Ходи!

Гади́на, очевидно, силою трібував спонукати Параску, та вона була сильніша від нього й попхнула його так, що він мало за двері не вискочив.

¹⁾ Злий дух, сатана

— От дурна! І говори з нею! — маркітно ¹⁾ мовив Гади́на.

— І не говори! — відмовила якось неохоче Параска, шелестячи соломою.

— А хочеш заміж за мене, правда?

— Овва! Таке мені велике добро! Не візьмеш ти, то другий візьме.

— Але за другим не буде тобі так, як за мною.

— Говори! Не виділа я твоїх статків. Хіба буду тобі помагати з голоду здихати.

— Дурна, дурна! — шептав Гади́на, нахилиючись до неї. — Я вже нині маю стільки, що міг-би ґрунтець і хату купити, а цими днями буду мати ще більше.

— Може, цілі Торки купиш? — жартувала Параска.

— Торки, не Торки, але будемо мати стільки, що буде до смерті і для нас, і для дітей наших.

— Та що ти плетеш, навіжений? — голосно промовила Параска. — Відки ти тільки гроші дістанеш?

— Відки дістану, то дістану. То моя річ.

— Ну, скажи, хай і я знаю.

— Е, в тебе язик довгий.

— Присяй-богу, що нікому не скажу.

— Та не присягайся! Пощо тобі це знати? А втім, хто знає, може, і нічого з того не буде. Ліпше зачекаємо.

— Та скажи, скажи, Танасочку! — підлещувалась Параска. — Скажи, то піду з тобою.

— Підеш? — живо скрикнув Гади́на.

— Їй-богу, піду.

¹⁾ Маркітно — ніяково.

— Зараз?

— Ну, ні! Але потóму. Нині ввечір.

— Е, дуриш! Як підеш, то тоді й скажу.

— Та ні, скажи зараз. А то не піду ані нині, ані завтра, ані ніколи. І знати тебе не захочу.

— Ну, та й слухай-же. В нашого ксьондза¹⁾...

— В котрого?

— Та у старого, того, що тут ув офіцині живе. В нього є гроші. Великі гроші.

— Е, в шпаркасі²⁾!

— Те, що у шпаркасі, то окремо. Але є й готові. Він їх усе переховує, що-день в инше місце. Купочку тут, купочку там. Я його давно вже підстерігаю, та осторожний, опир! А найбільше пес на перешкоді. Все, як тільки я трохи наближуся, пес почує і сполошить старого. Але одну купочку я-таки вже цапнув.

— А багато?

— Параско! Параско!—роздався в тій хвилі з кухні голос Гапки.—А щоб за тебе бог забув і всі святі, як ти про роботу пам'ятаєш! Параско!

— Ой, лишенько!—скрикнула Параска.—Вже Чума рипить! Післала мене по дрова, а я тут із тобою забалакалася. Пусти!

— Та побудь іще хвилечку!—просив Гадина.

— Нема часу. А то ще стара опириця прийде та наробить крику.

І Параска прожогом вибігла зо стайні й майже лицем у лице наткнулася на паню Олімпію.

¹⁾ У Галичині всіх попів (чи католицьких, чи уніятських) звуть звичайно ксьондзами Слово „священик“—штучне; його вживають тільки попи поміж собою та інтелігенція.

²⁾ Шпаркаса — ощадне товариство, щадниця (нім.).

— Ой, господи!—скрикнула вона й задревіла на місці.

— Ти що тут робиш? — строго запитала її пані. — З ким тут розмови ведеш?

— Та ні з ким, — брехала Параска, почувши у стайні легкий шелест і знаючи добре, що Гади́на одним скоком був уже на поді¹⁾, а другим крізь діру в даху вискочив у сад. — Мене Гапка післала по дрова.

— То тут у тебе дрова?

— Та я хотіла набрати трохи соломи на підпал.

— Ну, але скажи, з ким ти говорила?

— Та скарай-же-то мене господи, що ні з ким.

— Ах, ти прокляте насіння! — сердилася пані. — І в живі очі мені смієш брехати! Адже-ж я сама чула! Ге́й ти, Гади́но! — крикнула вона до середини стайні. — Де ти там? Ану, покажися сюди!

— Та де тут ясна пані якогось Гадину бачили? — говорила Параска, зовсім уже осмілившись й думаючи, що пані прийшла тільки на крик Гапки. — Прошу поглянути до стайні, чи там є яка жива душа!

Пані ввійшла до стайні й почала роззиратися за Гадиною, а Параска, тимчасом, рада, що таким дешевим коштом позбулася її, побігла до дри́вітні, що була обік возівні, швидко набрала наруччя дрів і побігла до кухні, ще поки пані вийшла зі стайні.

Пані чогось уся дрижала. Підслухана розмова неначе сахнула на неї чимось таким поганим та огидливим, що й не повинно було

¹⁾ Під—горище.

виявлятися під оцим чудовим, темносинім, погідним небом, серед пахощів лип та співу солов'їв. Не бачучи Гадини у стайні, вона, мов у нетямі, почала шелестіти соломою в жолобах, заглядати в засіки та попід жолоби, шукаючи, чи він там де не сховався. Далі зупинилася.

„І пощо я властиво його шукаю?“ — міркувала вона. — „Чого мені від нього треба? Що я йому скажу і що їй можу сказати? Погань, гнись, огида! В них вони почались, у них родились, у них живуть, у них і пропадуть. Чи я маю їх виймати з тої калюжі? Навертати з тої дороги, що так відповідає їх натурі? О, ні, чорт із ними! Нехай ідуть, нехай бредуть! Адже-ж обоє вони — його діти, мого мучителя, мого тирана! Адже-ж обоє вони, заки ще на світ прийшли, вже були наругою для мене, вже помагали рвати мою душу, нівечити мою честь, моє добре ім'я! Нехай ідуть тою дорогою огиди й ганьби! Я їх певно спиняти не буду!“

І вона взяла з жолоба стебло соломи і звільна перекушувала його зубами, випльовуючи відкушені шматочки. Думка її, тимчасом, перескочила на інше.

„Але злодюга, оцей Гадина! Чи бач, уже зачав підстерігати попа. Ну, той коли зачав, то свого не покине. Та що це значиться, що він обіцявав їй цими днями мати ще більше грошей? Невже він мав-би...? Треба буде остерегти старого. Або ще краще... що то може його остерігати? Краще хіба самій його пильнувати. Може-б, Адасть... Та ну! Чорт із ними, з усіма! Побачимо!“

І пані махнула рукою, немов прогонювала якусь уперту, влазливу муху, і швидким ходом

вийшла зо стайні, в котрій півсумерк і тепле ще повітря, повне випарів худоби, що тут недавно стояла, навівали на неї важкі, неприємні думки.

Вона пішла тепер до кухні, щоб ураз із Гапкою уложити план нинішньої гостини. Ще на подвір'ю до неї крізь отворені вікна кухні доносився голос Гапки — цим разом уже зовсім не побожний спів, хоч бог і всі святі споминались і тут доволі часто.

— А дав-би бог милосерний, щоб вас тут усіх громи вибили! Щоб вас холера витерла та викришила до лаби¹⁾! І як іще земля свята носить вас на собі, не розпадеться під вашими ногами та не проглине вас?

— Але-ж, Гапко, — чути було голос Параски, — чого ти мене чіпаєшся? Що я тобі зробила?

— Та мовчи, огиднице! — кричала Гапка, — Хіба я не бачила, як ти, замість до дривітні, та просто шмигнула до стайні? О, не бійся, знаю я тебе! Я добре бачила, що він там був, що ти до нього біжиш.

— Та який він? Христися та мов²⁾ „оченаш“! — відбріхувалася Параска.

— Я тобі вчитаю „оченаш“, не бійся! — торохтіла Гапка. — Ей, дівко! Коли вже стида в лиці не маєш, то повинна-б хоч бога боятися! Адже це твій брат! Адже ви обое з одної гилі ягоди! І як-же ти можеш собі з ним заходити? Адже тебе грім божий заб'є! Земля під тобою розступиться!

— Та скарай-же то мене господи, коли я з ним що-небудь!.. — божилася Параска. — І чого ти мене чіпаєшся?

¹⁾ Лаба — нога.

²⁾ Мов — кажи, говори!

— А нехай тебе, рибонько, той чіпається, що у смолі кипить! Я до неї говорю, як до доброї, а вона мені ось як відповідає. Та пропадай ти від мене в озеро! Роби собі, що хочеш! Про мене, і вішайся, то нічого тобі не скажу!

— А щоб тобі вже раз заклепило та занімило оту хавку, то певно ліпше-б було! — буркнула злісно Параска, луснула якоюсь бляшаною посудиною, котру, мабуть, мила, і вибігла з кухні. Та у дверях зустріла паню Олімпію. Не бажаючи, очевидно, бути тепер із нею, вхопила коновки й побігла по воду, воркочучи по дорозі: „Чума проклята!“ Чумою у дворі і в цілім селі прозивали Гапку.

Гапка й собі бурчала щось під носом, коли пані ввійшла до кухні.

— І чого ти, Гапко, так розкричалася? — запитала пані Олімпія, сідаючи на лавці близь печі. — Нині свята неділя, цілий світ радується, а ти вже кричиш і кленеш на ціле подвір'я.

— Але бо то, прошу ясної пані, невитримана година з тою поганню! Я не знаю, чи є де на світі поганіші люди, як тут у нас зібралися.

— Ну, та й що з того? — спокійно відмовила пані. — Чи гадаєш, що криком та прокляттями ти їх направиш? От воліла-б богу помолитися за їх душі, щоб їм бог дав отямитися та покинути злі дороги.

— Та хіба я не молюся? — скрикнула Гапка, не розуміючи паниної іронії... — Адже-ж я молюся й за них, бог-би їх тяжко побив! Але сумління мені каже, що не варті вони моєї молитви. Що чортове має бути, того вже ніяка молитва з пекла не відкупить.

— Ну, ну, Гапко, — сказала пані, встаючи, — покиньмо про це говорити. А ось ліпше поміркуюймо про нинішній підвечірок.

— Та я вже де-що трохи міркувала. Не знаю тільки, що ясна пані на це скажуть. Я думаю, що можна-б курячу потравку з рижем¹⁾.

— Якби були курята! — перебила пані.

— Та я післала Гадину в село. Чень десь напитає.

— Ну, а потім?

— Потім гербата²⁾, а до неї треба сухариків напекти.

— А маєш масло?

— Масло є, хоч і не дуже свіже. На стіл його давати не можна, а до печива ввійде³⁾. Тільки клопіт, що цукру нема.

— Ну, цукру ми в крамаря дістанемо.

— На-борг не дасть, — завважила Гапка.

— То заплатимо. На стільки грошей у мене є. Ну, добре! Нехай і так буде! Тільки добре мені справляйся!

— А багато панів буде?

— Не знаю. Може, зо п'ять.

— Ну, це ще-б нічого, Але якби з десять, то могло-б не вистачити ані муки, ані рижу.

— Е, ні, Адасть знає, що в мене достатки не такі, щоб можна купи гостей приймати. Ну, а нам на обід що буде?

— Та я хотіла зладити картопляну зупу...

— Ксьондз її не любить! — замітила пані.

— Е, буду я дивитися, що ксьондз любить, а що ні! — гнівно буркнула Гапка. — Не вхо-

1) Риж — рис; куски м'яса варяться разом із рисом.

2) Гербата — чай.

3) Ввійде — нічого собі, придасться (польське ujdzie).

пить його, як і картопляної попоїсть. А на друге пиріжки¹⁾ з сиром.

— А з м'яса нічого?

— Та відки в нас м'ясо візьметься? Як будуть курята, а гості де-що лишать, то буде для ясної пані на вечерю.

— Та мені про себе байдуже, — відказала пані Олімпія. — Я й картопляної зупи попоїм. А от ксьондз...

— І що так ясна пані тим ксьондзом турбуються! — промовила Гапка. — Що він, ясної пані сват, чи брат?

— Ну, Гапко, не можна так казати. Десять літ живе в мене, платить мені за ціле удержання, то не гарно було-б, якби почав жалуватися, що його голодом моримо.

— Платить ясній пані! — аж скрикнула Гапка, опершися варешкою о ріг кухонної печі. — Той скнира²⁾ платить пані! І що він платить? Певно, з десять ринських³⁾ на місяць за хату, страву, прання і всю прислугу!

— Не десять, а двацять і п'ять, Гапко. Та не в тім річ! Що платить, те платить, а коли я згодилася, то треба свого слова держатися.

— Двацять і п'ять ринських! Ха, ха, ха! — реготалася Гапка. — Адже за такі гроші йому й бараболяної зупи забагато! А ясна пані пхають у нього, що тільки можуть. Рано молоко, потім каву, потім обід, потім підвечірок, потім гербату на вечерю! Ні, я на таке не годжуся! Адже цей старий скупиндра може й по сто ринських місячно платити і, певно, не збідніє.

1) Пиріжки — вареники.

2) Скнира — скупар, скнара.

3) Ринський — біля карбованця.

— Ні, Гапка, — уговкувала її пані. — Дай спокій! Ти цього не розумієш! А на обід конче треба для отця Нестора щось із м'яса прилагодити. Хоч курятко одне йому всмаж.

— Йому всмаж! А ясній пані ні?

— Та вже всмаж, кому хочеш! А кава готова?

— Готова.

— Ну, то давай сюди. Я сама наллю. А не знаєш, отець Нестор устав уже?

— Не знаю! — сердито буркнула Гапка, котра дуже не любила о. Нестора й вічно дивувалася, чого це пані так про нього турбується. Правда, вона знала потрохи історію, яка скоїлася між панею й о. Нестором. Але то колись було, а що було, це, на думку Гапки, пропало й не повинно мати ніякого впливу на те, що є. Так, бодай, вона дивилася на свою власну непринадну минувшину, й такою міркою мірила й усіх других.

Пані, тимчасом, узялася наливати каву. Вона ніколи не повіряла цього Гапці. Особливо для о. Нестора вона старалася прилагодити каву так, як він любив. Вона старанно збрала весь кожушок зі сметанки й положила в його філіжанку¹⁾, влила також чільну сметанку й небагато чорної кави, а й цукру поклала далеко більше, ніж собі. Наливши дві філіжанки, решту лишила Гапці.

— А булку маємо? — запитала пані.

— Та ще крайчик. Не багато.

І Гапка вийняла з шафи невеличкий шматок булки домашнього печива.

¹⁾ Філіжанка — чашка (слово це ще є в Котляревського і вживається й досі в Галичині).

— Ну, добре. Для о. Нестора буде й цього. А я й із хлібом вип'ю, — сказала пані й, поставивши каву, призначену для „ксьондза“, на кухню, щоб іще трохи пригрілася, сама сіла знов на лавці, вкροїла собі шматок хліба й звільна почала пити каву, не перестаючи при тім розмовляти з Гапкою. Гапка тимчасом з квасним видом заглянула до горщиків, у котрих були зостанки чорної кави і сметанки і, виливши їх в один горщик, долила пряженого молока, кинула невеличкий шматок цукру й також поставила на кухню, а сама сіла на порозі й почала оббирати картоплю.

— А ти-ж, Гапко, чому не снідаєш? — мовила пані, ледве-ледве жв'якаючи зостанками зубів черствий хліб, розмочений у каві.

— Та я маю час! — відповіла Гапка. — Я не привикла так рано.

Пані Олімпія добре знала, що Гапка бреше, що вона не для себе злагодила оцю каву, а для старого Деменюка. Той старий мовчазливий дід, той строгий мораліст, котрий раз-у-раз колов Гапці очі її власною грішною молодістю, котрий спокійно, мов крізь сон, говорив їй такі речі, яких вона не була-б ні від кого знесла й котрі не раз доводили її аж до сліз, був усе-таки слабою точкою в вигаслім Гапчинім серці. Гапка воліла сама не доїсти, не допити й не dospати, щоб тільки старому Деменюкові достачити як-найбільше вигоди. Пані знала це добре, і їй захотілось пошпигати трохи Гапку в те слабе місце.

— А де твій Деменюк? — з усміхом запитала вона.

— Мій? Чому мій? — живо відмовила Гапка.

— Ну, та певно, що твій! Хіба я не знаю,

що ти для нього оцю каву лишаєш, а сама її пити не будеш?

Гапка аж поблідла на лиці. Картопля випала їй із руки, і вона, не рушаючися з місця, підвела звільна очі на паню з виразом такої злости, що в пані Олімпії аж мороз пішов по-за плечима.

— А ясній пані хіба кривда? — процїдила вона.

— Та бог із тобою, Гапко! — успокоювала її пані. — Хіба я тобі що кажу? Глядиш на мене так, мов із'їсти мене хочеш.

— А що-ж ясна пані мене пострікають Деменюком?

— Та я не пострікаю. Тільки так, до слова прийшлося. А видиш, ти мене пострікнула о. Нестором, а я тобі нічого не мовила. Адже в нас обох подібне діло. Обидві старих дідів доглядаємо.

Що ви, пані! — з якимось переляком скрикнула Гапка, забувши навіть про звичайну титулятуру. — Хіба можна Деменюка порівнювати з тим ксьондзом?

— А чому-ж-би не можна?

— Гріх вам, ясна пані, й думати про таке. Деменюк святий чоловік! Без крихти злости. Чиста душа. Якби не він, то я певна, що весь оцей двір, усе село давно-б запалися, в озеро-б заклекотили. З-за нього нас пан-біг усіх на світі держить. А отой піп, прости господи гріха!.. Ні, що я буду говорити! Ясна пані ліпше знають, який він!

— Нічого злого я про нього не знаю, — спокійно відмовила пані.

— Так? Ну, то... Та що-ж, не моє діло говорити на нього. Як собі ясна пані знають.

Пані Олімпія тимчасом скінчила снідання. Вона встала й, не говорячи більше нічого, поставила на тацу два імбрички¹⁾, один з сметанкою а другий із чорною кавою, поклала кілька шматочків цукру на бляшану тарілочку, пригріту булку і пішла з тим усім до о. Нестора. Ідучи, вона думала про свої відносини до Гапки. Оця непринадна жінка, з вісповатим лицем, з вічними молитвами та прокляттями на устах, із заплямленою минувшиною, була все-таки одинока людина в її найближчім оточенню, з котрою вона могла говорити щиро, як жінка з жінкою, без тої злоби, що ворухилась у її серці на саму згадку про Параску, про Гадину, про пахтяра, про пастуха й інших її знайомих. Навіть старий Деменюк, хоч на думку Гапки святий чоловік, видавався пані Олімпії далеко не таким святим. А головне пані чула, що старий не любить її, вважає її злою і грішною, і для того не могла відноситися до нього прямо й одверто. Та відки прийшла до того Гапка, що пані могла отак розмовляти, могла якомось по-людському, хоч і без особливої симпатії відноситися до неї? Пані Олімпія й сама собі того не вміла висвітлити.

„І що, властиво, от ця Гапка?“ — думала вона, йдучи подвір'ям та ступаючи звільна й обережно з тацою. „І погана вона, і криклива та сварлива за трьох, а все-таки щось мене до неї тягне. Не думаю, щоб мені щиро служила. В тім пункті всі вони однакові, втопили-б мене в ложці води. Ну, та у дрібницях я випробувала її, чесна. Не краде, бо не має для

¹⁾ Імбрик — посуда на каву; таца (нім. Tasse)—піднос.

кого. Ну, та й прошла не-аби-яку школу. Бідна жінка. Якраз трицять літ буде, як прийшла сюди молоденькою, гарною дівчиною. Яка була гарна, весела, співуча, жартовлива! І ось що з неї зробила двірська служба. За цих 30 літ тільки раз відси віддалювалася — тоді, коли жандарі повели її сковану до Львова, до криміналу. Відбувши кару, знов сюди вернулася. Граф тоді вже був небіжчик. Упала мені до ніг... „Не відгонюйте мене, пані!“ — сказала крізь сльози. — „Прийміть, дайте роботу, а то піду і втоплюся! Адже мені нема більше ніде світа, нема місця. До свого села вертатися, до батьків, після того, що зо мною було, краще вмерти. Тут я стратила свою молодість, свою добру славу, тут і жити і вмирати буду!“

Пані Олімпія добре тямилася цю сцену. Гапка не кидалась, не кричала, не докоряла ані їй, ані пам'яті небіжчика-графа, тільки стояла близ порога й тихо плакала. Пані прийняла її—і не пожалувала того. В тюрмі Гапка хоча стратила свою красу, перебувши тяжку віспу, та зате навчилася куховарства. Правда, там вона набрала також де-яких негарних звичок, у тому числі й тих: голосно співати набожних пісень іноді до пізньої ночі і не менше голосно проклинати та лаятись. Лексикон прокльонів і лайок вона винесла пребагатий і, мабуть, ненастанно ще збагачувала його власною фантазією. Через оці звички вся инша служба дуже не любила Гапку й називала її не инакше, як тільки „чумою“. Та пані інстинктивно чула, що Гапка — одна з усеї двірні відноситься до неї без ненависти, а навіть зі співчуттям, що розуміє її важке положення і, хоч бурчить та клене, все-таки по-своєму дбає про неї і

про її інтереси. І це були ті таємні нитки, що сполучували ті дві жінки, такі далекі від себе і суспільним становищем, і традицією, і життям, і характерами.

І Гапка по відході пані, оббираючи картоплю, також прийнялась по-своєму філософувати.

„І мара її зрозуміє, оту нашу графиню! Чи добра вона, чи лиха? По правді говорить, чи бреше? Ніяк не зміркую. Здається, говорить часом як людина, а з боку глянеш — відьма якась. Адже-ж я бачу, як вона ненавидить усіх! Навіть отого свого синочка коханого! Кажуть, що вовчиця таку має натуру, що иноді леститися буде, а в іншу пору кидається на чоловіка, чи навіть на вовка, і гризе та рве зубами. А до оцеї поганої руїни, до того скупиндряги-попа, то так припадає, як до рідного батька. І чого вона від нього надіється? Чи думає, що він свої гроші лишить їй і її марнотратникові-синові? О, якщо так думає, то пуста її думка! Я міркую, що старий швидче попалить свої банкноти та книжки шпаркасові, а їй не лишить нічого. І що вона мені бреше, що він їй платить за хату і страву, коли я добре знаю, що вже два роки вона держить його зовсім задурно. Господи! От іще люди бувають. Такий багатий чоловік, що міг-би собі жити, як настарший дідич, а він волить ось тут валятися, як якийсь старець, у нужденній комірчині, без ніякої вигоди, на ласці оцеї зруйнованої графині та її сина! Ні! Прости господи гріха, але таким людям не можна не клясти, щоб їх тяжке безголов'я вкрило!“

Ці побожні бажання та міркування, котрі вона розводила голосно, з жаром, немов розмовляючи з кимось і переконуючи якусь дуже

забиту голову, перервала поява досить оригінальної фігури. Це був мужик коло 35 літ, низького росту, худий та обшарпаний, з виразними слідами алкоголізму на набресклім лиці, в невеличких, неприродно блискучих очах, котрими він раз-у-раз неспокійно водив сюди й туди. Він був у сорочці брудній та дірявій, хоч сьогодні була неділя. Поверх сорочки мав такий-же брудний лейбик¹⁾, а на голові старий солом'яний капелюх із поломаними та пообторганими крисами. Босими ногами він ішов так тихо, як кіт, так що Гапка й не чула, коли він надійшов, і аж стрепенулася, коли його тіль раптом перед нею впала на землю.

— Агій! — скрикнула Гапка, раптом підводячи очі. — Чи це ти, проклятий Цвяше! Тьфу, пропадь до тристенного²⁾! А ти по яку зломану голову сюди приходиш?

— Ого! По зломану голову? — глумо всміхаючись, цідив Цвях. — А хто знає, може я тут більше право маю, як ти?

— У болоті, в синім озері, певно, більше право маєш, ти ледарю, ти котюго! — сварилася Гапка, не покидаючи своєї роботи, та при тім раз-у-раз пильно позираючи на Цвяха, котрий, як говориться, „мав не-руш у руках“, любив потягнути все, що лежало без догляду. Гапчина сварка йому зовсім не дошкуляла. Він сів на лавці, все однаково всміхаючись, і водив довкола своїми котячими очима.

— Ге, ге, ге! В болоті! Ой, брешеш, Гапко! Тут моє право! Тут моя вітцівщина! Адже-ж признай сама, чи я не правдивіший дідич оцього

1) Лейбик — короткий одяг без рукавів.

2) Тристенний — від трістя, трястя; значить — пропадь до чорта.

двора, ніж той слинавий панич, той попович, що тепер не знати з якої рації називає себе графом Торським? Такий він граф Торський, як я твій чоловік, Гапко! Га? Чи не правду я кажу?

У Цвяхових очах при цих словах на хвилю блисла дика злоба й завзята ненависть. Та проблеск цей швидко щез, і він знов почав по-давньому всміхатися.

— Та йди к нечистому з твоєю правдою! — крикнула Гапка. — Ото Соломона знайшов, щоб йому правду розсудив! Іди, свого вітчища поганого про це питай!

— Еге, вітчища! Коли бо йому доїхали кінця! Не бійся, він-би мене не був так на жебри пустив, як собаку вигнав, як оця проклята відьма! Але я ще її запопаду в свої руки! Я ще їй дам себе знати!

І Цвях схопився з лавки й почав неспокійно не то ходити, не то кидатися по кухні, мов та сполохана птиця, що порхає в різні боки. Гапка також устала.

— І якої дідьчої матери ти сюди приходиш, ти, відміно ¹⁾ людська, га?

— Бо так мені хочеться! — гнівно буркнув Цвях.

— А коли тобі хочеться, то йди до неї правдатися, а не до мене.

— До неї? Ніби-то до мачухи? О, ні, не хочу. Я боюсь її! Вона відьма! Вона всю кров з мене виссе.

— Не мала-б чим лакомитися, та твоєю кров'ю! Там певно більша половина тої поганой парухи.

¹⁾ Відміна — чортеня, яке підміняли людською дитиною.

— Ге, ге, ге! — сміявся Цвях. — Я її видів здалека, як від тебе йшла, несла каву своєму давньому любасові¹⁾! А покарав їх бог обоє, але ще їх тяжче покарає за мою кривду! Іде і щось собі під носом воркоче. Певно міркує, кому-б цієї ночі кров виссати з серця. Адже ти знаєш, Гапко, що вона чужою кров'ю живе.

— Та йди геть, поганий язиче! — накинулася на нього Гапка. — Ще пані прийде та почує, що ти тут говориш...

— А ти, собача душе, боїшся і слухати правди! Ні, не піду, не вступлюся, хіба даш²⁾ отих кільканацять бульбів³⁾.

І Цвях, зупинившись раптом коло шаплика з картоплями, почав швидко обома жменями хапати картоплі й ховати їх по-за обидві пазухи.

— Ого! Я так і знала, що ти пасеш тими поганими очима, щоб що потягнути. Геть від картоплі, погана маро, геть!

І вона кинулася на Цвяха й почала видирати йому картоплю з рук і з-за пазухи.

— Але-ж, Гапко, Гапцюню! Бійся бога! У мене жінка й діти... нині неділя... плачуть... нема що раз у рот укласти...

— Бо ти все пропив, собако!

— Бігме, що нема що раз укусити! — лебедів Цвях, шарпаючися з Гапкою й не пускаючи нахапаних картопель. — А в вас прецінь багато є...

— Щоб тобі так багато віку було! — кричала Гапка, та все-таки згадка про голодну жінку й дітей Цвяхових зворушила трохи її

1) Любас — полюбовник.

2) Даш — даси (народня форма).

3) Бульба — картопля.

серце, й вона попустила трохи його руку. Користаючи з цього, Цвях хопив іще кілька бараболь, а відтак прожогом кинувся до дверей.

— Бувай здорова, ти опирице, — крикнув до Гапки, — ти худа собако, ти копчене поліно, ти вороняче горло! Дав-би тобі бог ласку, щоб тебе на-завтра осліпив, оглушив і онімив, мені на радість!

— А ти погана душе! — крикнула Гапка, вхопила поліно й кинулася за Цвяхом. Та цей, вискочивши з сіней, хильцем перебіг подвір'я, влетів до супротилежної стайні й за хвилю вишмигнув з неї тою самою дорогою, котрою недавно тікав Гадина перед панею Олімпією.

— А щоб тебе грім божий побив та поразив, щоб ти на місці мазею розіллявся! — кляла Гапка. — От іще чоловік! Потвора! І на яку кару господь бог таку худобу на землі держить? Ой, неспасенна душа того батька та й тої матери, що його такого виховали!

Гапка добре знала, що Цвях був нешлюбна дитина, і що всі говорили, буцім-то покійний граф Торський, у котрого служила його мати, мав його вродження на своїм сумлінню. Вона знала, що це була й правда, а коли-б не вірила людській поговорці, то ненависть графині до Цвяха й його матери була-б їй в тому впевнила. Та проте й сама вона не любила Цвяха, а особливо ненавиділа його за погане обходжіння з жінкою — доброю та тихою людиною.

„Господи!“ — міркувала вона, пораючися в кухні, — „і десь то бог милосерний підведе першу-ліпшу жінку під таке пекло, під таку страшну кару, щоб жити з отаким чоловіком! Йой! Та-же коли подумаю собі про долю тої

бідної Марти, жінки оцього поганця, то моя власна щербата доля видається мені раєм! Ось і нині! Неділя свята, людям радість, відпочивок, а в неї з дрібними дітьми нема що-раз укусити! Йой! Та-же я-б сікла, вішала, залізом пекла такого чоловіка! А він певно, нахапавши в мене бараболі, побіг із нею до корчми, не додому!“

Гапка, очевидно, добре знала Цвяхову натуру, бо й справді, він сміючись дурновато та півголосом балакаючи сам до себе — все про ту „погану відьму“ та „опирицю“ — підтюпцем біг до корчми, щоб за нахапану в Гапки бараболю вижебрати собі хоч чарку горілки. Правда, і в його уяві мигнув образ жінки — помарнілої, сумної та голодної, ситої хіба побоями та слізьми, образ двох дітей, що вже кілька день хіба тим жили, що їм із милосердя давали сусіди, — в його серці ворохнувся порив вернутися й занести їм хоч оці картоплі на обід. Але в його здеморалізованій душі добрий порив не міг удержатися довше, як вода на решеті. Він махнув рукою й засміявся:

— Нехай їх чорти беруть, про мене! Буду я ще ними турбуватися! Нехай ідуть так само на роздобутки, як я! А не хочуть, то най здахають! Я про них дбати не буду!

І, успокоївши таким способом своє сумління, він потяг до корчми.

А Гапка, виливши на Цвяхову голову повний-верховатий кіш прокльонів і постановивши собі в душі відвідати по обіді Цвяхову жінку та занести їй і дітям недоїдки з обіду, впала в дуже покутяний настрій і, пораючись коло печи, затягла якимось гробово-плаксивим голо-сом стару аскетичну пісню:

*Przed oczy twoje, panie,
Winy nasze składamy,
A karanie,
Które za nie odbieramy,
Wyrównujemy.*

*Kiedy nas karzesz,
Prosimy cie, abys sie zmitowat,
A gdy sie zmitujesz,
Pobudzamy cie znowu,
Abys nam nie folgowat ¹⁾.*

III.

Вийшовши з кухні, пані Олімпія звільна й обережно, з тацою в руках, пішла до нової офіцини, того невеличкого прибудівку, що врізувався в сад своїми білими стінами. А йдучи, вона пильно озирала все довкола, так пильно, немов-би хотіла й найменшу дрібницю захвати в пам'яті.

Нова офіцина — це був невеличкий партеровий будиночок, мурований і критий гонтами, притулений безпосередньо до тої частини офіцини, в котрій містилася кухня. В тім будиночку були дві половині, розділені невеличкими сіньми; в кожній половині був один обширніший покій із двома вікнами в сад і одна кухня, з одним вікном на подвір'я. Одна половина тепер стояла порожня; тільки раз або два рази до року в ній пробував хто-

¹⁾ Перед твої очі, господи, складаємо наші провини, а кару, що за них одержуємо, приймаємо. Як нас караш — ми просимо тебе, щоб ти над нами милосердився, а як змилосердишся, ми знов тебе спонукуємо, щоб ти не потурав нам.

небудь. У другій половині жив о. Нестор, і на цю власне половину, висунену геть у сад, обернена була вся увага пані Олімпії. Ось поблискує до сонця вікно, що освітлює кухню. Воно заслонене зеленою патичковою сторою й заперте. Та ряма недобре пристає, видно, долішня защіпка відірвана. Паркан, що відділює подвір'я від саду, не доходить до офіцини так, що перед вікном о. Нестора міститься ще малесенький огородець, обведений не дуже високими штахетами. В огородці колись саджено квітки, та від кількох літ ніхто до нього не доторкається. Грядки поросли буйною травою, попід штахетами розсілися широколисті лопухи й махають своїми гачковатими, сріблясто-рожевими головками повище штахетів. Попід стіну поросла буйна хопта¹⁾: полин, ластів'яче зілля та чорнобилі пнуться одно поверх другого, зазирають у вікно кухні та пишаються до сонця своїми рясними листочками. Тільки в самім куті городця одинокий могучий соняшник вистрілив високо понад усю оту квітчасту та запахущу юрбу і, треплючи своїми широкими листочками в ранішнім вітрі, зпровола силується накручувати свою тверду шию з величезним на ній цвітом туди, куди пливе сонце по безхмарім небі.

Двері до сіней нової офіцини були відчинені. Пані Олімпія знала добре, що о. Нестор що-вечера, ідучи спати, сам зачиняє двері за собою на замок. Замок цей, новий, французький, сам о. Нестор купив пару літ тому назад у Львові і ключ від нього носив усе при собі. Коли двері відчинені, значить, певно Деменюк

1) Хопта — бур'ян.

уже збудив о. Нестора, або хто-небудь другий прийшов до нього. Пані Олімпія на хвилину зупинилася в сінях, щоб послухати, чи хто розмовляє з о. Нестором, а тимчасом очі її окинули так само пильно і старанно нутро сіней, як пильно і старанно вона перед тим оглянула зверхній вид цієї офіцини. В сінях було пусто, тільки в однім куті стояла лавочка, котру часом увечір о. Нестор казав виносити в сад, коли хотів посидіти та подихати запахущим вечірнім холодком. Двері від другої порожньої половини були замкнені; в них і досі сторчав ключ після того, як перед тижнем провітрювали покій. Пані Олімпія без довшої застанови, машинально витягла ключ із дверей і сховала його до кешені. В покою о. Нестора було тихо; тільки по хвилині пані почула плюскотання води — знак, що о. Нестор при помочі Демєнюка вмивався. Не стукаючи до дверей, пані ввійшла до середини.

— Добрий день вам, отче! — сказала голосно, знаючи, що о. Нестор трохи не дочуває. О. Нестор власне вмився і стояв із лицем, закритим рушником. Тремтячими руками він силувався утертися, та не міг цього зробити, поки Демєнюк, поставивши набік коновку, не підійшов до нього й не обтер йому лице, голову й руки.

Всякому, хто-б перший раз побачив невеличку, згорблену, поморщену та тремтячу фігуру о. Нестора, мимоволі насунулось-би порівняння зі старим, зверху прив'ялим, а в середині хробачливим грибом. Так і здавалося, що ота жовта, поморщена шкура тільки й держить кости без крихітки м'яса та крові, що оця велика сива голова з обголеним лицем і з густим іще, сивим волоссям наверху ось-ось

злетить із тулуба — так неміцно держалась вона на довгій, худій шиї. Худі, аж страшні руки з довгими кістлявими пальцями, широкі колись, а тепер запалі груди, вихудлі ноги, обуті без панчіх у якісь старі та протоптані пантофлі, доповнювали образ о. Нестора. Він мав на собі тільки чорну камізельку поверх сорочки й такі-ж штани; старенька реверенда¹⁾, старанно вичищена Деменюком, висіла на кілочку коло дверей, що вели до покою.

— О, о, о! — промамав о. Нестор своїм беззубим ротом. — Ве... ве... вельможна пані самі!.. Та де-ж-таки... А я старий... не прогнівайтеся... адже бачите!..

І він, увесь тремтячи, почав кидатися то в цей, то в той бік, неясно почувуючи, що щось треба було зробити, та не знаючи, що власне.

— Але-ж нічого, пан-отче, нічого! — вспокоювала його пані Олімпія. Та він не вдоволювався, метнувся к вікну й мало не перевернув мидницю²⁾ з мильною водою, котрою тільки-що вмивався, опісля рушив у противний бік, де стояла велика шафа від убрання та й там нічого не здобувши, почав без ціли лапати руками, мурмочучи щось таке незрозуміле не то сам до себе, не то до пані, що все ще стояла насеред кухні з тацюю в руках.

Аж старий Деменюк вибавив³⁾ о. Нестора з клопоту. Спокійно, не кваплячись, він ізняв із кілочка реверенду й, придержуючи неспокійного о. Нестора, надів її на нього. Аж тоді й о. Нестор заспокоївся, немов-би оця

1) Реверенда — ряса, так звуть скрізь рясу уніятські попи.

2) Мидниця — умивальник.

3) Вибавив — спас, вирятував (польське).

реверенда була для нього сталевим панциром, за котрим він чувся зовсім безпечним, а без котрого грозила йому нехибна загибель.

— Дуже... дуже перепрошую, що пані добродійка так мене застають...

— Але-ж нічого не шкодить! — з усміхом повторила пані Олімпія.

— А... а... а... пані добродійка тут стоять та й стоять! Ото з мене роззява! Прошу ближче!

І о. Нестор трохи певнішим ходом поступив до дверей, що вели до його покою, відчинив їх і попросив паню Олімпію, щоб увійшла до середини.

— Я зараз! Я за... зараз буду на послуги пані добродійки!—промовив він, лишаючись іще на хвилину в кухні, щоб переговорити з Демнюком, що тимчасом підтягнувши стору й відчинивши вікно, виляв прямо в огородець з мидниці воду й витирав мидницю якимось старим полотенцем.

— Так як кажете, Гнате? — гомонів о. Нестор. — Єгомость¹⁾ ваш, теперішній парох, не їхав учора нікуди?

— Ні, прошу єгомостя.

— Значить, сьогодні сам буде правити²⁾?

— А вже-ж, що сам.

— Ну, то й добре! А то він учора, знаєте... прислав до мене. „Я, — каже, — поїду до свояків“, — не знаю, де там у нього які свояки, — „то ви, отче Нестор, відправте за мене службу“. Ну, я обіцяв не для нього, а для божого слова. Але сьогодні чуюся таким

¹⁾ Єгомость — з польського, його милість, назва для попів у Галичині.

²⁾ Значить — буде правити службу богу, богослуження.

якимось ослабленим... не знаю, як-би я відправив ту святу службу.

— То може єгомость до утрени стануть?

— А так, так... до утрени піду. Зараз, тільки поснідаю. І так вона в вас не зараз іще зачнеться.

— Та вже-б пора починати.

— Ну, то йдіть, скажіть паламареві, нехай дзвонить, а я зараз... я не забавлю вийти.

Деменюк, уклонившись, пішов геть, а о. Нестор подався до свого покою. Пані Олімпія вже накрила столик, поставила на нім каву й булку, покраяну на тонкі, рівні скибки, а сама стояла при вікні й тонула поглядом у темній зелені саду.

— Ах, пані добродійка... самі трудилися!.. — лепотів о. Нестор, мечучись то сюди, то туди по покою, немов силувався прибрати, усунути той нелад, який панував у кожному куточку. Та ніщо йому не вдавалось, і вкінці махнувши рукою, він сів при столику.

Пані Олімпія весь той час стояла обернена до нього плечима, дивлючись у сад. Вона хотіла показатись йому спокійною й байдужною, щоб тим і його успокоїти. Аж коли він сів, вона звільна обернулася і промовила тоном, повним якоїсь материнської ласки:

— Але-ж, пан-отченьку! Не робіть собі ніяких церемоній! Знаєте, що в нас усе попросту, по-домашньому. Ви мені не подивуетесь, що сама вам несучи снідання, так якимось випало... Ну, і я вам також не подивуюся. Що вже нам старим церемонитися! — додала з усміхом і махнула рукою.

— Але де-ж таки!.. Щоб вельможна пані самі!.. — не переставав бентежитися о. Нестор.
— Чи не було слуги ніякої?

— Ну, отче, покиньте вже це! Прошу, беріться до кави, а то зовсім застигне!

І поки о. Нестор тремтячими руками мішав каву, ламав булку та мочив її в каві, щоб опісля могли, не кусаючи, проковтнути її, пані присунула собі крісло; сіла насупроти нього й балакала тим самим супокійним, добродушним тоном.

— Адже-ж нині неділя, доброго апетиту, пан-отче! Надворі чудесно. Радість якась розлита скрізь у природі. От я й подумала, що треба-б і вам, старому пустинникові, справити хоч невеличку радість. А тимчасом здається, що мій прихід наробив вам більше клопоту.

— Але-ж ясна пані!— скрикнув о. Нестор.
— Як-же-ж можете так думати? Йй-богу, я з радості... з утіхи... що ви...

З тої радості він упустив намочену булку на обрус¹⁾ і, лапаючи її, мало не перевернув чашку з кавою. Пані Олімпія допомогла йому дійти до ладу й, запросивши його, щоб снідав зовсім без женади²⁾, говорила далі:

— Це властиво я повинна-б робити за-всігди. Адже ви в нас не якийсь постоялець, а гість у домі. Навіть трохи більше, не правда пан-отче?

І вона окинула о. Нестора лукаво всміхнутим поглядом, та коли він знов зачав метушитися, вона жестом руки успокоїла його.

— Я не хотіла вам сказати нічого прикрого!
Мій боже, чи я-ж маю право робити вам якісь

1) Обрус — скатертину.

2) Без женади — по-просту, не соромлячись.

докори та неприємности? Ви сто раз більше мали-б право робити їх мені.

— І нащо? — поквапно перебив її о. Нестор. — Адже-ж я хилюсь... хилюсь уже... — Він урвав, щоб не згадати про гріб, смерть і тим подібні речі, котрих на ділі боявся якимось диким, забобонним страхом, і тільки по хвилині, зітхнувши, додав: — Я молюсь... молюсь за себе й вас і за всіх... за всіх...

— Свята душа ви, пан-отче! — говорила далі пані Олімпія з таким виразом, котрий аж надто ясно говорив, що її думки далекі були від усяких святих тем. — Ох, як гаряче й я іноді молюсь! — додала, завертаючи набожно очі й зітхаючи зо глибини грудей. — Одна тільки молитва і скріпляє мене. Якби не вона, здається, іноді-б руку на себе саму наклала.

— Ах, хай бог боронить! — скрикнув о. Нестор. — Що це вельможна пані говорять! Хіба можна про таке думати?

— Видно, що можна, коли думається. І навіть мимоволі на ум іде. Адже-ж знаю, що це гріх! Та що-ж, коли горе моє! Горе, мов повінь, окружає мене з усіх боків, грозить залити мене з головою.

— Але яке-ж це горе? — запитав, трохи нахмурившись, о. Нестор, докінчуючи пити каву. Він потрохи вже й догадувався, куди гне ясна пані зі своєю розмовою і, видимо, не рад був такому поворотові. Та пані Олімпія не вважала на той вираз неохоти, що пробіг по лиці о. Нестора.

— Хіба вам не знане моє горе? Все воно одно, та все більшає. Адже-ж знаєте! — додала, понижуючи голос. — Адасть знову програв півтора тисячі в карти.

— Півтора тисячі!— скрикнув о. Нестор із таким виразом, мов-би силувався своєю фантазією зміряти й оцінити велич тої суми.

— Сцени мені робить... замість, що я мала-б йому... — крізь сльози говорила пані Олімпія. — „Як не заплачу, — каже, — до тижня, то в касині мене визнають за інфаміса ¹⁾), виключать...“

— Це й давно-б слід! І добре було-б для нього, — воркотів о. Нестор. — І чого доброго він учиться в тім касині? Господи! Я-б усе те казино розігнав! Адже це гніздо розпусти, содома якась! А вони, засліплені, вважають його основою свого шляхетського гонору.

— Так то, пан-отче, так! — спокійніше говорила пані Олімпія. — Та все-таки нам старим не слід свої міркування накидувати молодіжці. Молодіж мусить вишумітися. Молодіж потребує вражіннь, емоцій...

— Добре, добре! Тільки ті вражіння й емоції не мусять бути такі дорогі та коштовні. Адже-ж півтора тисячі за один вечір! А скільки то часу й сили і праці треба, щоб їх зібрати!

— Ой, правда, правда! — говорила пані. — Хіба-ж я йому цього не говорю? Та що то pomoже? Він не забув іще своїх віденських часів. А в додатку компанію собі підібрав...

— То-то й є! То-то й є! — підхопив о. Нестор. — Як то Німці кажуть: Bö... böse Gesellschaften verderben gute Sitten ²⁾). А тут, на біду, Адасеві обичаї ніколи не були надто добрі. Не було що так дуже і псувати.

¹⁾ Інфаміс — нечесний.

²⁾ Погані товариства псують добрі обичаї (поведінку)

— Ні, пан-отче! Цього не говоріть! Це несправедливо. В Адася золоте серце, благородна душа. Я це знаю ліпше, ніж хто-небудь другий. З нього може вийти, і дасть біг вийде, ще дуже гарний чоловік.

— Дай боже! Дай боже! — півголосом промовив о. Нестор.

— І компанія його непогана. Навпаки, по доборі тої компанії власне найліпше можна пізнати його характер, його вироблений смак і дистинкцію¹⁾. Обивательські діти²⁾, з дуже добрих домів, освічені, добре виховані. Правда приємність із ними говорити.

— Тільки неприємність платити! — сердито буркнув о. Нестор.

Пані Олімпія довгим поглядом окинула його, поглядом, у котрім виразно малювалася погорда аристократичної натури до плебея й його плебейської логіки, котра всякі духові й товариські приємности й користи міряє й цінує на ціну грошей. Та вона перемогла себе, щоб не підпустити шпильки о. Несторові, й лагідним, трохи жалібним тоном говорила далі:

— Платити-б іще нічого. Товариство, в котрім Адась обертається, вимагає того, щоб не дуже дорожити грішми. Зрештою, для Адасевої кар'єри це може бути дуже корисне... дуже корисне. Є навіть надія... Коли-б тільки якийсь час іще нам продержатися.

О. Нестор сидів як на шпильках. Розмова на цю тему йому дуже не подобалась, ворушила в його душі щось недобре, неприязне. Під впливом того нутрішнього зворушення він оживився, випрямився. Голос його став пев-

¹⁾ Дистинкція — нахил.

²⁾ Діти дідичів; по польськи обиватель — дідич.

ніший, рухи живі й різькі, в запалих старечих очах заблисли дві искорки. Він знав уже з досвіду, чим скінчиться вся ота прелюдія. За час його десятилітнього побуту у дворі нераз уже йому доводилось її слухати. То Адасть, то пані Олімпія вигравали її перед ним і завжди кінчили покликком до його каси. Тільки той, хто знав усю безодню його скупости й також правдивий характер його відносин до обоїх панства Торських, міг-би зміркувати, яку тяжку й безвихідну внутрішню боротьбу мусив переходити цей нещасний старець, на яку тортуру розпинали його оті просьби. Та досі жадання панства Торських були скромні, хоч і йшли звільна та постійно все вгору. Сто гульденів¹⁾, двіста, п'ятьсот, ну, тисячу (на висилку Адася до Відня до шляхетського інституту Theresianum) — це все були жертви або дрібні, або усправедливлені такою потребою, котру й тісноумний о. Нестор при де-якім напруженню міг зрозуміти. Але тепер, очевидно, діло закроєне було на ширший розмір. Вже сама вступна вістка про програні Адасем півтора тисячі казала цього догадуватись, а кінцеві слова пані Олімпії про те, що треба-б їм (при такій Адасевій господарці) ще якийсь час продержатися, відслонювали перед його уявою широкий і дуже непринадний горизонт.

„Не дам нічого! Не дам ані цента²⁾“, — шибнуло в його голові, і він міцно зціпив свої беззубі вилиці, щоб тим закріпити свою постанову.

— Кажете, пані, — процідив нарешті, коли пані Олімпія зробила артистичну павзу і гляділа

¹⁾ Гульден = дві корони, біля 80 коп.

²⁾ Цент — крейцар, гріш.

на нього меланхолійно-солодкими очима,— що є якась надія? А що-ж то за надія, коли вільно спитати?

— Ах, то делікатне діло! — гаряче промовила пані Олімпія. — Секретне діло, котрого я не повинна-б розголошувати. Ну, та вам, як старому приятелеві... — і вона, добре обчислюючи ефект свого слова, через стіл протягла свою руку, не зовсім іще позбавлену краси й еластичности, і м'яко стиснула нею костомахи, обтягнені поморщеним жовтим пергаментом, що становили руку о. Нестора. — Ви знаєте, який у мене Адаць красавець, який приємний у товаристві, як уміє подобатись жінкам. Ох, я то давно говорила, що не наука, не знання, не служба, а краса й товариські таланти будуть основою його щастя. І подумайте собі, одна молода княжна, — прізвища не можу вам сказати, — смертельно влюбилася в нього. Вродлива як ангел, а маюча¹⁾... Ну, про те нема що й говорити. Досить сказати, перша партія на весь край!

— Ну, то дуже гарно! Дай боже щасливо!

— Певно, певно, що гарно; я з усього серця бажаю Адасеві поведження в тім ділі. Та все-таки власне це діло робить мені величезний клопіт.

— А то чому?

— Бачите, в нашім стані такі діла не уладжуються так шасть-прасть. Тут із обох боків ідуть довгі пертрактації, переговори, іноді навіть формальні шпіоновання. Тут усе обдумується, обчислюється. І характери, і склонности та вподобання обоїх молодих, і їх життя,

¹⁾ Маюча — багата.

ступінь освіти та вся минувшина аналізуються з обох боків на фамілійних радах скрупулятно ¹⁾), і життя батьків, близьких свояків, і вся, так сказати, генеалогія підпадає під остру критику. Ну, та з тим усім я спокійна. Наш рід хоч не княжий, та все-таки ні стародавністю, ні традицією, ні блиском заслуг тамтому не уступить, а минувшина і прикмети Адася також не бояться критики.

Злобні искорки живіше замиготіли в очах о. Нестора. Пані Олімпія, чуючи їх погляд на своїм лиці, схлила очі й сильніше стисла руку о. Нестора.

— Ну, ні, — додала вона, відповідаючи немов на якийсь невисказаний ним закид, — про це не думайте! Так глибоко критика не буде входити. Та инша річ мене тривожить, — фінансовий бік справи. Правда, тут критика другої сторони не мусить буги така гостра, та все-таки... Прийдеться приймати й віддавати візити, все це одно, знаєте, що значить при теперішньому стані нашого маєтку. Скільки тут треба вложити, щоб привести до відповідного порядку помешкання, будинки, тоалету, стіл і все, чого треба. Та бо на тім не досить. Треба показати, що Адась господарює, що вміє дбати про маєток, уміє адмініструвати своїм і чужим добром. Він власне почав на фільварку будувати горальню...

— Чув я, чув про цю його фантазію! — буркнув о. Нестор.

— Чому-ж це фантазія? Адже горальня одинокий промисел, котрий приносить честь шляхтичеві й дає певний дохід.

¹⁾ Скрупулятно — точно, дрібничково.

— Нехай і так! Але як-же це він розпочинає будувати горальню, не маючи в кешені грошей, а тут іще програє в додатку півтора тисячі? Хіба фантасти або безумні так роблять.

— Зовсім ні, пан-отче! Зрозумійте його ситуацію! Між товариством, у котрім він тепер обертається, є також брат його майбутньої богданки. Той брат грає в карти, закликає Адася, ну, годі-ж хлопцеві відмовити, і Адась програє. Той самий брат буває іноді в Адася на фільварку в гостині, і нині, мабуть, буде, і, знаючи, що Адась має думку про його сестру, пильно придивляється господарству і прислухується до господарських планів Адася. Що-ж природнішого, як висунути на перший план збудування горальні? Бачите тепер, що одно і друге стоїть у звязку, входить у план нашої, скажу так, кампанії. Коли-б тільки продержатись із честю якийсь час, довести план до діла!

— Ну, так затягніть позичку!

— Не можна, пан-отче! Що вже там кажіть, маєтність наша невеличка, а вся вартість її, вся слава нашої економії перед посторонніми власне в тім лежить: гіпотека чиста! Це так, якби хто панночці сказав найкращий комплімент Я вже що инше думала, продати ліс, хоча він також немала примана й окраса нашої маєтності. Та тепер продавати його, то значить кинути його зовсім у болото, позбутися його за півдармо. Тепер у дров'яній торгівлі застій, ціни доброї нема, значить, продаючи його тепер, ми зараз-би скомпромітували себе ще гірше, ніж затягаючи позичку. Всякий-би казав: ого, мусило їх дуже притиснути, коли аж до такого нерозумного інтересу взялися. Може в зимі шанси поправляться, тоді, очевидно,

я ліс продам і зможу очиститися від усіх зобов'язань...

Пані не договорила і знов меланхолійно-благальним поглядом зависла на лиці о. Нестора. Та той мов не розумів, про що річ ішла. Він звільна шевелив губами, мов шепчучи щось без голосу. Голова його похилилася наперед, перегнулася трохи набік, немов він силкувався ловити вухом якусь далеку, таємну вістку. В ту мить у повітрі загудів голос великого церковного дзвона, а зараз за ним заплакали й два менші дзвони:

— Бам-билю, бам-билю, бам-билю! бам! бам!

— А! Дзвонять на утреню! — сказав радісно о. Нестор і встав із крісла. — Даруйте, ясна пані, я мушу йти.

— Ну, а наше діло? — з виразом розчарування процїдила пані Олімпія.

— Наше? То є, властиво, ваше діло! — сказав поспішно о. Нестор. — Що-ж, щастибі, щастибі на все добре! Я не хочу несправедливо судити про Адася й бажаю йому всього доброго.

— О, я знаю це, знаю! — з уданим жаром промовила пані Олімпія. — Я знаю, що ви бажаєте йому добра й не відмовите своєї помочі, коли ходить про те, щоб те добро осягнути.

— Помочі? — з переляком видивився на неї о. Нестор. — Чим-же я можу йому допомогти? Я старий чоловік. Коло панночок із роду-віку не вмів заскакувати...

— Ах, жартуєте, пан-отче! — весело скрикнула пані Олімпія, вставши також із місця і збираючи зі стола посуду й накриття. — Ну, та це діло важне. Ми ще про нього поговоримо, правда? Адже-ж я думаю, що наша довголітня

знайомість, наша приязнь дає мені право говорити з вами по ширості! Ну, ну, так до побачення! Ах, а ще одно, трохи не забула! Сьогодні оті молоді люди, що я про них згадувала, Адасеві товариші, будуть у мене в гостині. Хочете, щоб я й вас запросила, щоб ви побачили, послушали їх?

— Мене? — знов із переляком скрикнув о. Нестор. — А мене чого між молодих панничів? Що я для них за кумпанія? Ні, ні, дякую красенько!

— Ну, як думаєте. А були-б побачили брата тої панночки, про котру я згадувала.

— Брата! А що мене той брат обходить? Ні вже! Я волю посидіти в себе спокійно або пройтися по саду!

— Воля ваша! До побачення, пан-отче!

І пані, забравши посуду й накриття, вийшла від о. Нестора. А той мовчки, та ненастанно порушуючи губами, почав збиратися до церкви.

IV.

О. Нестор правив утрєню дуже помалу. В річах обряду й богослуження він був педант. Кожну молитву читав чи співав звільна, виразно, не кваплячись і не ковтаючи слів, і того самого вимагав від дяків. Парох місцевий, наслідник о. Нестора, о. Крайник, молодий іще й дуже живої вдачі чоловік, прийшовши до церкви в півутрені, дуже нетерпеливився в захристії. Він був натше, і його ждала довга служба божа з проповіддю й акафистом, а о. Нестор по утрєні буде вільний. О. Крайник не дуже прихильно відносився до о. Нестора, хоча в очі йому чинився дуже покірним та послушним

через те, що о. Нестор жив у дворі й, як мовиться, „мав плечі“ у коляторки¹⁾). Правда, о. Крайник досі не потребував протекції о. Нестора й духом чув, що на випадок потреби о. Нестор не дуже квапився-б йому допомогти, та все-таки він волів заховувати хоч про око людське приятні відносини до свого попередника, знаючи, що той, бодай коли-не-коли, виручить його в церкві, а хто зна, може коли допоможе й де в чім іншим.

Уже була майже восьма година, коли о. Нестор ледве-не-ледве дочитав утренью. О. Крайник, не чекаючи, поки він усе скінчить, убрався в фелон і став у царських вратах до мировання; ця функція несла певний, хоч і невеличкий дохід, і тут парох не давав другому виручуватися. Крім того, в о. Нестора дуже вже тряслися руки, щоб він міг братися за це утяжливе діло. Він і так, утомлений цілогодинною стоянкою при віттарі, вийшовши в захристію, як був у фелоні й епитрахилі, так і сів на м'якому, шкурою оббитому кріслі й довгу хвилю кашляв та важко віддихав, поки Деменюк, повертаючи та нахиляючи його, як автомата, знімав з нього богослужні ризи.

— Га, га, старість не радість! — воркотів о. Нестор, важко хитаючи головою. — Не служать ноги... ані груди... ні! А про те слово боже... святе officium²⁾)... Ні, ніколи не згоджуся на те, щоб отак питлювати, як ті наші молоді.

Цей докір, хоч загально сказаний, відносився без сумніву й до о. Крайника, котрий, по скінченім мированню ставши на службу

1) Колятор — пан, що затверджує попа на парохію.

2) Обов'язок.

божу, ще заки о. Нестор добре видихався, добіг до євангелія. О. Нестор, сидячи у кріслі, раз-у-раз хитав головою, немов дрімав, від часу до часу своїм старечим голосом підтягав ураз із дяками святі співи, та все уривав, коли дяки починали занадто швидко дріботіти, і знову критично хитав головою.

Проповідь о. Крайник звичайно говорив не по євангелію, а аж по закінченню служби перед акафістом, і для того о. Нестор не дуже довго і ждати мусив на кінець властивого набоженства. Коли дяки відспівали „Буди ім'я господнє“, він при помочі Деменюка встав, поправив на собі реверенду, перехристився тричі і, взявши старий солом'яний бриль, прямо з захристії боковими дверми вийшов із церкви.

На цвинтарі було чимало народу, чоловіків і жінок із дітьми. Відповідно до старого, хоч і не дуже набожного, звичаю більша частина вірних на час казання й акафісту виходила з церкви провітритись, дихнути свіжим повітрям, погрітись на сонечку та поготорити. Одні стояли громадками коло дзвіниці, другі ходили поміж могилки, відчитуючи написи на дерев'яних хрестах та споминаючи небіжчиків, а найбільша частина сиділа здовж церковної стіни на відсонню, балакаючи про косовицю, про погоду або судячи сусід та сусідок.

Коли о. Нестор був іще парохом у Торках, він не раз гостро виступав проти цього звичаю й казав перед казанням замикати двері церкви, щоб люди мусили слухати його наук. Тоді його поява на цвинтарі серед цих груп, святочно поприбираних та зайятих сумирними, хоч зовсім не побожними розмовами, справила-б була велику тривогу та замішанину. Але тепер

вони вже не боялися о. Нестора. Новий парох, провадячи своє officium більше по-ремісницькому, байдужими очима глядів на цей народній звичай, а о. Нестор не вважав потрібним мішатися в його педагогічну методику й наганяти людей до церкви. Отим-то його поява на цвинтарі не справила ніякої тривоги. Навпаки, старі й малі почали підходити до нього, кланяючись чемно, й цілувати його по руках.

О. Нестор, очевидно, рад був тим ознакам пошани, які показували йому селяни. Його пам'ять послабла вже: він тямив і знав по імені тільки старших своїх парохіян; молодших не міг пізнавати. Та проте він ласкаво всміхався до них, гладив їх по головах, запитував, чиї вони й як живеться їх батькам, а зі старшими радо вдавався в довші розмови. Треба додати, що й Деменюк, котрий не відступав його за весь той час, багато допомагав його пам'яті, нагадуючи йому імена й важніші події з життя кожного з тих людей, що підходили до нього.

От так проведений, о. Нестор вийшов за хвіртку церковної огорожі. Випадково, чи ні, досить, що він попав не в ту хвіртку, що вела до двора, а в ту, що виходила на гостинець¹⁾, при котрім по обох боках, потопаючи в густій зелені верб, лип та овочевих садків, розкинулось чимале село Торки. Зараз по другім боці гостинця, насупроти церкви стояла „плебанія“²⁾ — новий, просторий будинок під гонтами, з двома коминами на дасі, з ганком до гостинця і з квітником перед ганком. Ця плебанія збудована була вже за о. Крайника,

1) Гостинець — битий шлях.

2) Плебанія — попівщина.

розуміється, коштом громади, котра дуже бідкалася, поносячи тягар конкуренції¹⁾, та з жалем згадувала о. Нестора, що більш як 30 літ прожив у старій плебанії, критій соломою та попідпираній з усіх боків дрюками. Але о. Крайник був молодий чоловік, з новою освітою й більшими вимогами, мав жінку й дітей, приймав гостей і ждав женихів для дочок, значить, не міг жити у старій, майже хлопській хаті. О. Нестор, хоча сам задля старости й немочи зрікся парохії, все-таки зі слабости людської рад був тому невдоволенню громади з нового пароха; часті нарікання громадян та тягарі конкуренції приймав з єзуїтською покірною, перекривляючи голову набік та говорячи в-одно:

— Га, то трудна рада! За те маєте молодого священика з їмостею²⁾, паничами й панночками! Ви думали, що все вам ваш старий піп буде? Ні, любі мої, треба й до молодих навикати!

Громада думала, що о. Нестор, бачучи неспроможність людей і великі кошти на будову нової плебанії, причиниться й від себе чим-небудь до покриття тих коштів. Всі тямали, що коли ще за його урядування будовано нову церкву, він із власної кешені дав 3000 гульденів на будову, а потім ще 2000 на малюнки та закуплення різних церковних посудів. Та цим разом громада перечеислилася, бо о. Нестор не дав нічого. „Дім божий, то зовсім инша річ“, — мовив він до депутації, котра від громади прийшла була до нього, — „але плебанія!..

1) Конкуренція—примусове збирання грошей на будовання церковних чи попівських будинків.

2) Їмосьть—попадя (польське: jej mitosc).

Я жив у старій халабуді, а й тепер, як бачите, живу не краще... А хочете новому парохіві палату будувати, га, воля ваша. Але я до цього не буду належати. Ще може скажете мені для його їмості фортеп'яни справляти...“

Дивна натура людська! Хоча о. Нестор чув добре, що целібат звихнув ціле його життя, випхнув його зі звичайної людської колії, зробив відлюдком, приглушив його духові спосібности, та все-таки він не любив, не поважав жонатих попів, не радо бував у них, а в новій плебанії, в домі о. Крайника, таки зовсім ніколи не був. Навіть у час візитації митрополита він не дав склонитися, щоб переступити поріг нової плебанії. Щось немов відпихало його від неї, немов якимось противним, чужим для нього духом віяло від того ганку, обвитого густим диким виноградом, від тих широких та ясних вікон із білими гачкованими фіранками та з вазониками цвітів на варцабах¹⁾, від того квітника з пахучими бальзамінами, левкоями та цілими грядками резеди та високих мальв і георгіній. Відтам доносилися часто молоді, свіжі голоси дітей о. Крайника: сріблестий сміх панночок, здоровий, металічний регіт паничів студентів, гармонійні акорди фортеп'яна — бризьки і хвилі того спокійного та багатого змінами, шумом родинного попівського життя, котре повинно-б було випасти й йому на долю, та котре видібрала йому якась лиха, чи добра доля. Не можна сказати, щоб о. Нестор, старий, згорблений та близький мого, завидував своєму молодшому наслідникові

1) Варцаб — підвіконник.

того родинного життя, щоб жалував своїх самотніх літ. Його серце давно вже зів'яло, його чуття були притуплені, щоб почувати зависть із-за таких річей.

Як одинокий відгук того неприхильного чуття являлася в нього якась їдка насмішка, коли проходив повз нову плебанію, якесь критичне хитання головою і вперта нехить переступити поріг цього заказаного обістя.

— Таке то! — проворкотів він і цим разом, проходячи гостинцем, не то сам до себе, не то до Деменюка. — Татуньо там у церкві слово боже править, а донечка он якої веселої на фортоплясах витинає. Еманципантка! Не бійся, до церкви не піде. Там саме хлопство!..

Деменюк нічого не відповів на ці слова. Виріши змалку при церкві і при священниках, він привик шанувати кожного з них і не любив, коли якій духовній особі чим-небудь докоряли. А до духовних осіб він зачислявав не тільки самих попів, але й їх рідню.

Аж коли минули плебанію, й о. Нестор зовсім успокоївся, Деменюк порівнявся з ним зовсім і, цілуючи його в руку, сказав несміло:

— Я-б отця духовного щось просив.

— Ви, Гнате? — здивувався о. Нестор. — А що таке?

— Та я не знаю... Може то єгомостеві не в лад буде...

— А, боже мій! Гнате! Говоріть бо попросту!

— Та знають єгомость... Моя Маланка... ота, що в коваля служить...

— То ніби ваша дочка?

— Та так, так, дочка! Одиначка моя. Господи, тільки й усеї моєї рідні.

— Ну, і що-ж із нею?

— Та недобре, прошу єгомостя. Дуже недобре.

— Захорувала?

— Е, ні, борони боже! Хоч, правду кажучи, якби захорувала, то може мені не було-б тільки гризоти.

— Ну, а що-ж? Пустилася на злу дорогу?

— Свят, свят, свят! А що то єгомость говорять! — аж зупинився з переляку Демєнюк. — Хіба я на те свою дитину годував, і кохав, і в страсі божім виховував, щоб вона на злу дорогу пішла? Адже-ж єгомость знають її!

— А, знаю, знаю! Чесна дівчина, щира, роботяща...

— Е, що того. Я її батько! Не хочу хвалитися, бо то не моя заслуга, а божа ласка. Але скажу по правді: то золото, не дівчина. Послушна, працьовита, порядок любить, мене старого шанує, для господаря як рідна дитина... Ні, на свою Маланку я ніколи не пожалуюся.

— Ну, так яка-ж вам із нею гризота, Гнате?

— Така, прошу єгомостя, гризота, що цур їй та пек! Але почекайте, ще одно маю вам про неї сказати, ніби то про мою Маланку... Знаєте, єгомость, що крім доброго серця і здорових, роботящих рук дав їй господь і красоту. Не знаю, чи на щастя, чи на горе. Бо в бідному стані красота для дівчини рідко коли добро. Та чень то господь милосерний якось оберне. Бачите, сподобав собі її ковалів син, того-таки коваля, що в нього вона на службі.

— Максим, Максим ковалів... ага, ага, пригадую собі його.

— Той самий, прошу єгомостя. Гарний парубок, добрий, щирий і маючого батька син.

Сподобав дівчину й батькові своєму та й мені оповівся. Що-ж, я хіба господа богу подякувати можу за таке добро, кращого зятя й придумати не міг-би. Та й коваль не від того. Чесний чоловік, знаємося від молодих літ, за маєтком він не гонить, дитину мою пізнав добре й полюбив. Бачите, пан-отче, все так і складається, щоб до доброго кінця дійти.

— Та дай вам боже, Гнате! Дай боже вам і вашій дитині всього доброго. Хоч то з тим ковалем...

— Лиш одно лихо, прошу єгомостя, — перебив його Деменюк.

-- А то яке?

— Та не знаю, як і сказати. Бачите, наш панич, пан Адась... Не знаю, що йому сталося, досить, що від якогось часу не дає Маланці спокою. Чи в полі, чи в саду, чи в лісі, чи на пасовиці, де тільки вона покажеться, так щоб не при людях, зараз він коло неї і вродиться. І баламутить мені дитину, прошу єгомостя, от біда! Наговорює їй, щоб не йшла за Максима, щоб ішла до нього на службу, що він її зробить панею, візьме з собсю до Львова, оженився з нею, і всякі такі дурниці. Дівчина вже і просилася в нього, і втікала, і всяко відповідала йому, а він усе своє товче. Якби то простий парубок або який чужий, то вона-б собі дала з ним раду. А то-ж нашої дідички син, я в його матери служу, то бідна дитина боїться надто гостро з ним обійтися, щоб, буває, й мені і їй чим-небудь не пошкодив. Бо що йому? Хіба тяжко нам бідним досолити?

О. Нестор похнюпився й посумнів, слухаючи тої мови. Видно було, що вона дуже немило вразила його.

— Так чого-ж ви хочете від мене? — спитав він нарешті.

— Або я знаю, чого й хотіти! — безрадно сказав Деменюк. — Я до єгомостя, як до рідного батька...

— Е, що там, батька! — якось сукристо ¹⁾ буркнув о. Нестор, котрого ця історія, очевидно, скребла по серці. — Нехай дівчина пильнується, що-ж тут більше можна порадити?

— То то й клопіт мій, — журливо говорив Деменюк. — Досі я хоч знав про підходи панича, та не боявся нічого. А тепер боюсь. Від кількох днів щось сталося дівчині. Ходить, як сама не своя. Раз весела, аж немов искри від неї скачуть, то знов потім сумна, що й слова від неї не видобудеш. І годі зміркувати, що вона думає, чого хоче і що з нею діється.

— То злий знак! То дуже злий знак, — сказав о. Нестор.

— Власне, власне! І я так думаю, — підхопив Деменюк. — І для того я хотів просити, тільки най єгомость не гніваються за мою смілість, чи не схотіли-б єгомость сами з нею переговорити?

— Сам?

— Ну, ні! Разом зо мною. Але може єгомость ліпше промовили-б їй до серця, може вона сказала-б, що з нею сталося.

— Гм... Це можна... Поговоримо.

— О, велике спасибі єгомостеві! — сказав Деменюк, цілуючи кістляву руку о. Нестора. — Я знаю, вона єгомостя поважає й любить, як рідна дитина, і нічого перед єгомостем не втаїть. Оце вже зараз будемо проти ковалевої

¹⁾ Сукристо — прикро, гостро.

хати, то я викличу її в садок та й поговоримо.

Лице Деменюка прояснилося, згорблена стать випростувалася при тих словах. Він мимоволі прискорював хід і випереджував о. Нестора, та по хвилині, захопившись, зупинявся серед дороги й дожидав старенького священика, щоб опісля ще раз і ще раз повторити те саме. О. Нестор ішов мовчки, тільки раз-у-раз рухав губами, немов нечутно розмовляв із кимось незримим.

Отак ідучи, вони по недовгім часі дійшли на кінець села. Остання хата була ковалева. Вона стояла наліво від гостинця, обведена високим дощаним парканом зі широкою брамою й містком до гостинця, мов якась фортеця, що сторожко глядить у безмежні поля, котрі зі сходу й півдня притикали тут до села. Тільки к півночі понад невеличкою болотянистою річкою Торівкою тяглися довгою крутою змією головаті верби серед лугових сіножатів, а далі, за сіножатями, піднімалось узгір'я, на котрім у вінку тополь стояв фільварок, де господарював панич Адаць, а за фільварком, обмежуючи зовсім видокруг із того боку, дрімав могучий панський ліс.

Зараз насупроти хати-фортеці, направо від гостинця, без огорожі, тільки обкопана невеличким ровом, стояла зброївня села — кузня. Невеличка, гонтою побита, з навислим передом, спертим на чотирьох стовпах, вона в робучий день усе була отворена, вічно лунала веселим гомоном людей, іржанням коней, стуком молотів та різьким, металічним цвенькотом ковання. Тут раз-у-раз, від ранку до пізньої ночі, сопів важкий міх, прискав огонь

у горнилі, скакали іскри з-під могучих ударів молотами, скрипіло залізо, гризене пильниками, оберталося точило під дашком, кружляла чарка горілки між веселою, робучою компанією і шли розмови, жарти, оповідання, чергуючись із палкою, енергичною працею. Це справді була зброївня села. Тут виковувались усі оті леміші, зубці до борін, серпи, коси та заступи, що опісля, як піоніри людської культури, мали йти в широкі простори піль, ріючи, дроблячи, валячи лавою та підгризаючи буйну рости́нність людям на пожиток. Тут кувались вози, тачки та теліжки, підковувались коні та людська обува, щоб тим легше могли поборювати труднощі, які сама земля, самі оті простори кладуть чоловікові при переході з місця на місце. Та й дерева, ліси, каміння, річка й вітер, ніщо не було безпечне перед отим гніздом голосної, шумної, загарливої праці. Тут виковувано сокири й топори, що, вигострені на точилі, блискали смертельною погрозою до того лісу, що ген там далеко на узгір'ю, мов темна хмара, тужливо шумлячи, немов сумуючи задалегідь над своєю загибеллю, котрої насіння виковувала оця невеличка сільська кузня. Відси йшли у світ пили, сверла та долота, зладжені й вигострені на те, щоб різати, лупати, вертіти та довбати зрубані трупи лісових велетнів, немов розжовувати їх залізними зубами людям на пожиток. Відси вийшли ті знаряди, що он там геть-геть унизу, за фільварком, де річка Торівка широким півко́лугом опоясує узгір'я, поклали поперек неї могучу греблю, зробили чималий став, побудували млин та запрягли оту саму річку, як другого сліпого Самсона, щоб за дармо обертала його колеса. І вітрові грозила

ця кузня, бо з неї, а не відки, виходили знаряди, що на дальших сугорбах узгір'я, схованих за краєм видокруга, поставили цілий ряд здорових вітряків. Одним словом — оцей невеличкий будинок, спертий на чотирьох стовпах, як баба Яга на милицях, був великою й могутю силою, котрої впливи йшли широко й далеко навкруги, ширше й дальше, ніж західний вітер міг донести відгомін стуку молотів та дзвенькіт кова́ла, що в ній розлягалися.

А душею тої зброївні, тої могутюї плодотворної сили, осередком веселої та працьовитої компанії, що тут день-у-день збиралася, був сам коваль торський, Іван Гердер. Чудна мішанина, що вдаряла кожного в його назві, в тім сполученню українського ім'я з прізвисьмом знаменитого німецького письменника, проявлялася в цілій вдачі, походженню й поглядах торського коваля. Його прадід був чистокровний Німець, коваль, спроваджений зі Саксонії ще дідом покійного графа Торського зараз у перших роках австрійського панування. Вже син того старого Гердера оженився з Русинкою, дочкою одного заможного торського господаря, а наш Іван, хоч тямив про своє німецьке походження, вважав себе Русином. Ще дід його покинув двір і осів у селі між господарями, хоч і не робив панщини; от тим то й Іван Гердер почував себе зовсім мужиком, солідарним із рештою мужиків і разом із ними стояв не то осторінь, не то в тихім ворогуванню супроти двора. Була це приземкувата, коріниста та крепка постать. Густе, довге волосся на голові, колись вогнисто-руде, почало вже сивіти, а великі довгі вуса, що закручувались аж до вуха, були білі, як сметана. Та

проте Іван Гердер не мав іще й шісдесят літ, а його голос, колір лиця, бистрота рухів виявляли в нім чоловіка незломної енергії, смілого та повного життєвої сили. Зі своєю великою, круглою головою, здоровими зубами та міцними вилицями, з широкими плечима й мохнатими, звичайно при роботі аж по лікті позасукуваними та окоптілими руками — він подобав трохи на тих залізних баранів, котрими у старину штурмовано мури. Тій зверхній подобі типово німецькій та з де-якими не менше типовими рисами Українця, відповідала і вдача Івана Гердера. Здавалось, що вагання, нерішучість, слабкість волі та розчаровання були зовсім недоступні для його вдачі. Невтомний робітник, він був при тім і солідний, незвичайно совісний робітник. Усякі противності не то що не знеохочували його, а ще й підбивали до боротьби та до праці. Натура наскрізь воевнича, він проте був добрим сусідом, веселим товаришем, любив жартувати та сміятися, його кузня завдячувала власне тому його талантові своє оживлення і многолюдність. Люди йшли до Гердерової кузні мов по свячену воду: щоб відітхнути якоюсь свіжішою духовою атмосферою, покріпитись, розвести душу. Коваль бував замолоду далеко по світі, був чоловік письменний, знав незлічену силу вигадок та оповідань і вмів оповідати їх із таким виразом, з такою особистою за красою, вмів до кожної нагоди підібрати відповідну повість, з кожною повістю розвести такі думки та виводи, що люди слухали його без голосу, тільки цілим лицем ясніючи, цілою душею всміхаючись та радіючи, хоч і самі не знали, чого. Їх душі, вбогі та прибиті щоденним горем,

темнотою та деморалізацією, чули в тім чоловіці живу течію власної думки, сильного характеру й живої, своєрідної поезії, котрим усяка жива душа мусить спочувати та радуватися, як молода рослина ясному та теплому сонцю весняному.

О. Нестор добре знав коваля Гердера ще з часів його молодости, та не любив його. Зачерствілій хорій душі старого пан-отця було не до поезії здорових, хлопських натур. Він бачив у Гердері тільки одно — вільнодумця та еретика, та й то ще впертого, непоправного й воевничо настроєного, а тим подвійно небезпечного. І, справді, найлюбішим полем думок, міркувань та мрій коваля Гердера, а при тім полем, на котрім із усею силою проявлялася його воевнича натура, було поле релігії, церковщини, відносини попівства до народу. Хоча шкільна його освіта була дуже маленька, то все-таки він власною працею, читанням книжок і розмовами з різними людьми дійшов до таких думок, що геть-геть вибігали по-за ті тісні рямці, в яких у нас немов-би приписано, немов-би богом самим установлено обертатися мужицькому розумові. Він виробив собі певний критицизм — спокійний, не визиваючий, та при тім і нетрусливий та неуступчивий. Зі своїми еретичними поглядами він не ховався ані перед мужиками в кузні, чи на ярмарку, ані перед самими попами. Правда, він так само критично відносився й до інших верствів та установ суспільних, загалом до всіх тих, котрих називав „дармоїдами“. І коли отак нераз у кузні, гримаючи могучим молотом о розпалене залізо, подразнений оповіданнями людей про різнородні кривди та утиски, коваль Гердер почне було зразу злегка,

лагідно, напів іронічно, а де-далі зі що-раз більшим жаром та запалом перебирати різні болячки мужицького життя, різні недомагання мужицької думки, то голос його при тім ставав міцний та дзвінкий, як нагострена сталь, роздавався чутко почерез стук молотів, стогнання міха, прискання искор і скрип пильників, і такими-ж яркими, прискаючими искрами западав у людські душі. Слухаєш було його инколи в отій напівтемній кузні, що мала тільки одні двері, а ні одного вікна, і в уяві твоїй мимохить устає картина широчезної, дикої цілини, покритої буйною хоптю, лопущям та кропивою. А по тій цілині якась таємна, незрима рука веде плуг — нехитрий, звичайний хлопський плуг, з добре насталеним, блискучим лемішем і з таким-же переднім залізом, що немов півмісяць одним гострим рогом впивається в землю. І йде той плуг звільна, важко та рівно й невпинно, скрипить инколи у твердому ґрунті, хрустить лемішем об камінці та недоргнилі пеньки, але йде все далі й далі, підриває коріння хопти, ломить цілину, вивертає за собою товсту, рівну скибу. З Гердерової кузні йшли такі плуги, клалися такі скиби не тільки по оцих справжніх непереглядних чорноземних полях довкола, але також по запущеній, занедбаній цілині народньої думки, народнього духа.

— Знаєте що, Гнате? — обізвався о. Нестор, зупинившись перед ворітьми ковалевої фортеці, і, знявши капелюх із голови, краткованою хусткою почав обтирати піт, що густими краплями повиступав на його лиці, карку й величезній лисині, котрою світилося все його тім'я. — Ніяково мені йти на обістя цього еретика. Недавно я ганьбив його й наказав йому, що

доки не поправиться, то я й слова до нього промовити не хочу, а ввійшовши на його подвір'я, я міг-би його здибати, а тоді вже звісно, прийшлось-би говорити. Та чи не ліпше-б ось що зробити. Я ось тут зажду на вулиці, а ви підіть та й викличте свою Маланку.

— Та ні, прошу єгомостя, — відмовив Деменюк. — Коваль іще в церкві, я його бачив. А по церкві він певно піде до ради громадської. Прощу, най уже єгомость ідуть! Зайдемо в садок, там є лавка, то можуть єгомость сісти. А я Маланку зараз покличу.

— Дуже-б мені не хотілося... Ну, та вже нехай... Бо ти знаєш, який це чоловік отой коваль. І як таких людей земля свята носить... — воркотів о. Нестор, дуже нерадо вступаючи в ковалеве обістя.

— Та що-ж, прошу єгомостя! Видкося, на щось і їх пан-біг потребує, коли їх держить на світі та й ще дає їм силу, веселість, здоровля, маєток та й ще отаких дітей, як Максим.

— А... Максим... Максим ковалів... Це справді добра дитина, славний хлопець. Але не ковалева це заслуга, ні! І не думай, щоб усе оце бог йому давав за його заслугу. Ні, це тільки на пробу йому... чи отямиться, чи скрушіє перед богом. До часу це все, Гнате, до часу! А мине час... не хочу пророкувати, але чую це... хто доживе, той побачить. Не може то бути, щоб бог не покарав такого грішника.

— Правду сказавши, прошу єгомостя, коваль дуже добрий і чесний чоловік, — несміло промовив Деменюк.

— Добрий і чесний! — скрикнув о. Нестор. — І ти це мовиш, Гнате? Як може бути добрий і чесний, хто в бога не вірує?

— І в бога він вірить і молиться, це я добре знаю, — знов трібував сперечатися Деменюк, провадячи попід руку о. Нестора вузькою стежкою в садку, протоптаною серед високої трави, до лавки, що стояла під величезною розлогою грушею.

— Ні, ні! Не вірить він у бога! — змагався о. Нестор. — Бо якби вірив, то-би слухав того, що бог приказує. А молиться тільки з гордошів, як той фарисей у євангелії, щоб люди бачили.

Деменюк не змагався далі, але, посадивши о. Нестора на лавці в холодку, пішов до хати, щоб викликати Маланку. О. Нестор сидів, похиливши голову, руками опертий на паличці й без голосу рухаючи устами, немов у дусі торочив і далі своє нарікання на ковалеву безбожність. Погляд його непорушно спочивав на одній луком зігнутій стебелинці, по котрій звільна та невпинно повзла товста, зеленкувата гусільниця, бажаючи добратися до сочних листочків її цвітової корони, щоб її обгризти лакомими зубами.

„Отак і по нас повзе та надвигається, що кому суджено!“ — мигнуло в голові о. Нестора, і якась дрож пройшла по його тілі. Може це було від холоду, що стояв у саду, від тої вогкості, насиченої запахом трав і цвітів, що клубилися в тіні вікових дерев; але о. Несторові зробилося моторошно. Душу його, зворушену розмовою про коваля, оця невинна гусільниця збентежила ще дужче. Він витріщив широко очі і вдивлявся. Гусільниця, мов під люпою, росла в його очах, робилася здоровенною та могутною, заслонювала й садок, і хату, і все своїм товстючим зеленкуватим

тілом, грозила зажерти не пару листочків марного цвітка, але всі думи, всі помисли, всі бажання о. Нестора.

„Отак повзе та надвигається, що ком суджено!“ — шептав він, тремтячи всім тілом обнятий якоюсь спертою атмосферою мрій та привидів, з котрої силувався отрястися та прокинутись, але не міг.

Нараз стрепенувся. Тут же над його вухом роздався дзвінкий, різкий дівочий голос, пронеслися слова:

— Чого єгомость від мене хочуть?

Це була Маланка. Бистро підійшовши до затопленого в мріях о. Нестора, вона стала прямо перед ним, висока, струнка, в верхній половині облита ясним сонцем, а ногами потопуючи в тіні. Лице її, червоне як калина, горіло здоровим рум'янцем, чорні очі палали якимось палким вогнем, а рожеві губи, розняті при виголошуванню тих слів, просвічували до сонця, мов рубіни, коли о. Нестор, підвівши голову, поглянув на неї знизу вгору. Гарна була в отій білій сорочці, вишиваній на рукавах та на комірі, з отим червоним дешевеньким намистом на шиї, з отими важкими темно-каштановими косами, покладеними вінком довкола тім'я. Якоюсь свіжістю, здоровою та молодою силою пашіла вся її постать. О. Нестор мовчки дивився на неї, якусь хвилю не можучи отямитись, що йому з нею говорити й від чого починати.

— А... а... то ти, Маланко? Ото, яка ти виросла... висока та гарна. Давненько я бачив тебе...

Маланка підійшла ближче й поцілувала о. Нестора в руку.

— Тато казали мені, що єгомосьть мають мені щось сказати? — промовила вона так само дзвінко і швидко й немов крихіточку сердито, як і попереду.

— Еге, так! Маю, маю... Але де-ж твій тато? Де він подівся?

— Я дала їм трохи пообідати, — мовила Маланка. — Бо там у вас між великими панами про нього бідного ніхто не дбає, чи їв він, чи ні.

— Ну, Маланко, цього не можна казати. Твій тато ніколи мені не жалувався на те, щоб йому замало їсти давали.

— Чого ще єгомосьть захотіли! Щоб мій тато та жалувався! Адже-ж він швидче з голоду згине, ніж-би мав словом пожалуватися. Але його треба знати! Я знаю, що він голоден, по нім бачу, а проте ледве присилувала його, щоб де-що перекусив. Але говоріть, єгомосьть, чого вам треба від мене! Швидко мої господарі з церкви поприходять, то я не буду мати коли з вами балакати.

— Та то... я не від себе... то властиво, — почав о. Нестор, видимо неприготований на таке пряме й різке питання.

— Щось вам, певне, тато говорили на мене! — перервала йому Маланка.

— Твій тато! На тебе! Маланко, бійся бога! Що ти говориш? Хіба ти не знаєш, що твій тато мало не молиться до тебе, так тебе любить?

— Е, любить, любить, — з нехиттю промовила дівчина, — а про те мучить мене своїми підозріннями та науками. Спокою мені не дає з тим вашим паничем. Раз щось я отак припадково сказала йому, що панич лазить за

мною та навприкрюється мені, це ще на весні було, і відтоді тато, коли тільки здибляться зо мною, все тільки про панича мене розпитують, так немов-би силоміць хотіли мене попхнути йому на шию.

— Бійся бога, Маланко! Як можеш ти таке говорити? — з переляком скрикнув о. Нестор.

— Я вже колись-то сказала їм: „Таточку, як за багато соли в борщ кидати, то пересолиться. Не мучте ви мене с тим паничем, бо, бігме; більше вам ані словечка нічого не скажу“.

— Ото-ж то бачиш, дитино моя, — сказав лагідно о. Нестор. — Це власне стривожило твого тата. Він так тебе любить, так тобі бажає добра, так турбується та вбивається, щоб ти була щаслива. А коли ти йому таке сказала, то що він мусив подумати собі про тебе? Мусив подумати: ов, тут щось погано, коли моя Маланка не хоче мені нічого сказати!

— Але що-ж я маю йому сказати, коли панич давно про мене й гадки не має й не дивиться в той бік, де я є?

— Що? Гадки не має? Не дивиться? — аж скрикнув о. Нестор, а в його зачудуванню чути було і примішку нетаєної радості. — А не брешеш ти, Маланко?

— Ні, єгомость, не брешу! Чого маю брехати? — широко відповіла Маланка, дивлячись о. Несторові прямо в очі.

— Як так, то... Ну, але чому-ж ти це не сказала татові, щоб він так не гризся?

— Як не сказала? Сто раз, не раз казала: „Таточку, та буде вже вам з тим паничем! Зачіпав мене, а тепер, коли я йому раз-дру-

гий відповіла, дав мені спокій“. Коли-бо мої тато такі, прости господи гріха, як той кліщ. Як уп'ється в одне місце, то вже там довбає й шемрає, доки його силою не візьмеш. Усе собі мусять щось таке найти, щоб мали чим гризтися. І що-ж я тому винна? Що на те пораджу? Така вже їх натура.

— Ну, та коли ти правду говориш, коли панич справді тепер тобі не докучає...

— Але божуся вам, єгомость, що не докучає! — скрикнула Маланка, вся спалахнувши, мов найчервоніша рожа.

— Ну, то слава тобі господи! То й добре. Я вже заспокою твого тата.

— Зробіть це, єгомостику, зробіть! Нехай він не турбується мною. Я вже не дитина, одурити себе не дам, а куди мене моє серце тягне, туди піду, хоч-би там не знати що! — додала рішуче і, ще раз поцілувавши його в руку, бігцем скочила до хати. — Ось уже мої господарі йдуть! — додала, біжучи. — Бувайте здорові, єгомость!

Ще тільки мигнула на перелазі її червона спідниця та вишитий рукав — і вона зчезла, а тільки дзвінкий, срібlistий сміх залунав на весь садок, сміх такий голосний, аж наче спазматичний, що о. Нестор аж стрепенувся та озирнувся довкола. Той Маланчин сміх дуже щось йому не подобався.

— Чи це вона з мене сміється? Глузує, що одурила старого? — проворкотів він. — Їй, небого? Щоб тільки ти сама себе не одурила!

І він, невдоволений кінцем своєї розмови, піднявся з місця, щоб іти геть з цього садка, не дожидаючись повороту Деменюка, та вже побачив його коваль Гердер, що разом із

жінкою й сином власне вертали з церкви. Коваль зуздрів його ще від брами тим всевидючим господарським оком, котре відразу пізнає, де котрий каміньчик, де котре полінце не так лежить, як уперед лежало. Хвилю він не то що не міг пізнати о. Нестора, а не хотів вірити, щоб це був він. Перша жінка промовила до нього напошепки:

— Йой, чоловіче! А це що таке? Чогось старий єгомосьть у нас у саду сидить!

— Ну, так що-ж! Сидить, то нехай сидить! Злого чень нічого не робить.

— А це що його до нас привело?

— Зараз будемо знати.

І вони всі троє звернули до хвіртки, ввійшли до садка і стежкою попрямували на о. Нестора, котрий, змішаний трохи цею стрічею й бачучи себе безпомічним без Деменюка, постоявши трохи, знов сів на лавці.

— Слава Ісусу Христу! — повітав Гердер о. Нестора, здалека знімаючи шапку.

— Слава на віки, — відповів о. Нестор.

Жінка ковалева й Максим підійшли ближче й поцілували пан-отця в руку. Коваль не чинив цього, тільки, всміхаючися, говорив звільна:

— Бачимо й очам своїм не віримо. Що за рідкі гості по наших обістю!

— Перепрошую, що так самовільно... Та, властиво, я не сам, а з Деменюком... Тут мене просив із його дочкою поговорити...

— З Маланкою?

— А так. Знаєте, старий Деменюк дуже її любить, трясеться над нею. Ну, а там щось панич...

— Е, що там панич! — з виразом легковаження промовив коваль і махнув рукою. —

Доки Маланка в мене й доки сама чесна, то не має чого боятися, хоч би й сто паничів до неї підходило.

— Ну, таточку, хіба-ж так можна говорити? — вмішався Максим у розмову. — Доки Маланка чесна! Ви-ж самі дуже добре знаєте, що вона чесна й на ніяку підмову не піде.

— Що було, те ми знаємо, наскільки знаємо, — строгим тоном сказав Гердер. — А що може бути, цього при жіноцькім роді, синочку, ніхто знати ані зміркувати не може.

— Ти все своє, Іване! — з несмілим докором вмішалася жінка. — Ніби то вже жіноцький рід якийсь не людський, а пташиний, що порхає в різні боки так, що й не зміркуєш.

— Та певно, що порхає! І бог-зна куди залетить, коли його в клітці не тримати. Та про Маланку, пан-отче, можете бути певні. У нас нічого злого не станеться.

— Та я вже говорив із нею, — сказав о. Нестор. — Вона також упевнювала мене, що її тато дармо турбується, що панич їй зовсім не докучає.

— Я з ним колись-то переговорив пару слів по-приятельськи, — сказав Максим. — Адже ми оба разом до школи ходили, знаємося. То він мені дав слово чести, що нічого злого проти Маланки не задумує.

— Я також колись-то говорив із ним розумне слово, — сказав коваль. — Вже що я там йому сказав, то нехай поміж нами й лишиться, але я думаю, що він Маланці дасть спокій.

— Ну, коли так, то можу бути безпечний, — сказав о. Нестор. — А то, признатись вам, я по розмові з Маланкою не дуже був спокійний. Шось у ній самій змінилося. Якась така

зробилася різька, недоступна, все так виглядає, мов-би з чимось таїлася.

— Ні, ні, пан-отче, можете бути спокійні! — сказав коваль.

— То добре. То дуже добре! Спасибі вам! — промовив о. Нестор, простягаючи йому руку і встаючи з місця. Коваль не взяв простягнутої руки пан-отця, але, всміхаючись, сказав до нього:

— Та сидіть іще, пан-отче! Куди вам спішитися?

— Треба йти! Засидівся. Де тільки той Деменюк так бариться!

— А де-ж він?

— Та там у вас, у хаті. Певно, з дочкою балакає.

— Ідіть до хати, жінко та й ти Максиме! — сказав Гердер. — Як Деменюк переговорить, що має сказати Маланці, то нехай виходить сюди!

Жінка й Максим пішли до хати, а коваль став перед о. Нестором, котрий знов сів на лавці.

— Не гнівайтесь, пан-отче, — сказав коваль, — що я не взяв вашої руки, котру ви подавали. Я чоловік одвертий і не хочу ні з чим критися. Я не розумію вас добре. Недавно ви ганьбили мене як еретика невірного й проклятого, а тепер подаєте мені руку. То я не хотів дотиком своєї руки споганити вашу святість.

В останніх словах Гердера хіба глухий не дочувся-б гіркого насміху. О. Нестор жалібно похитав головою.

— Ой, грішите ви, ковалю, тяжко грішите!

— Га, може бути, — сказав коваль. — Ви від того знавець, вам це ліпше видно, ніж мені, бо моє сумління спокійне.

— Спокійне? Не вірю цьому, ковалю! Як може бути спокійне сумління в чоловіка, що в бога не вірить, з усього святого сміється?

— Ей, єґомость, єґомость, — якимось немов благальним, а немов докірливим голосом промовив коваль, — як ви це можете отак спокійно говорити: не вірить у бога? Хто це вам сказав? Відки це знаєте? По чім так міркуєте?

— По ваших ділах суджу, ковалю!

— То дуже кепська міра для такої річи, — спокійно відповів коваль. — Я видів колись, як у Львові вішали душегуба, що четверо людей забив. О, як він набожно христився і сповідався! Як плакав, цілуючи хрест! Той певно вірив у бога.

— Хто знає, може він і швидче найде в бога відпуст своїх гріхів, ніж такі, що вперто обстають при своїй невірі, в котрих бог за кару заглушив навіть голос сумління! — грізно простуючись, промовив о. Нестор.

— Ну, єґомость, даруйте, але я мушу вам сказати, що й тут ви помилилися. Голос сумління в мене не заглушений. Коли часом трапиться, знаєте, чоловік усе чоловіком, чи то сказати щось не по правді, чи посваритися з ким, чи скривдити кого, то сумління мучить мене, спати мені не дає, поки того чоловіка не перепрошу, злого не направлю. Чи то значить, що сумління в мене заглушене? Але коли хтось устає й каже: „Мене слухайте! Я орудую словом божим, я маю власть в'язати й розв'язувати“, — а я бачу, що він такий-же чоловік, як і я, що він звичайно навіть не знає,

що в'яже і що розв'язує, то як я можу йому вірити, свою душу, своє сумління в його руки віддавати?

— Але-ж він не від себе, а з божої волі це робить, а бог знає, що має в'язати, а що розв'язувати.

— Та певне, що знає! — підхопив коваль. — І без попа знає. Так само я й без попа до бога траплю.

— От і бачите! От і бачите! Які ви єретицькі слова говорите! Як-би бог був хотів, щоб так було, як ви кажете, то був-би не встановлював апостолів і учеників...

— Еге-ж, еге! І попів, і деканів, і каноніків, і суфраганів, і мітратів, і єпископів, і кардиналів, і пап¹⁾, що хрест святий на пантофлях носять, усе це сам бог власною особою повстановляв! Усе це своєю властю наділив! І виразно сказав: „Відтепер можете мене не знати і не слухати, а тільки оцих святих та миром мазаних знайте та слухайте! Вони для вас нехай будуть і церквою, і релігією, й богом!“

— Хулиш, ковалю, бога ображуєш, отаке говорячи! — ледве промовив о. Нестор. — Ну, де-ж це видано так говорити? Гріх тобі! Гріх смертельний!

— А вже чи гріх, чи два, але треба правду сказати! Ну, скажіть мені, чи не так у світі діється? Скільки то з вас, посвячених осіб, має справді бога в серці? Почисліть їх на

¹⁾ Усе це католицька г'єрархія: декан — начальник деканату (благочинний), канонік — радник консисторії, суфраган — єпископ, підчинений митрополитові, мітрат — найвищий радник консисторії, що має право носити мітру, кардинал — найстарший після папи церковний достойник.

пальцях! А скільки є таких, що під довгою рясою носять захланність та гордощі?

— Не суди других! Не суди, ковалю, щоб сам під суд не попав!

— Про це я спокійний, — відповів коваль. — Що бог зо мною схоче зробити, те й зробить, щоб тільки я своє діло добре робив. А ви, не бійсь, мене судите і кленете, не пізнавши мого серця ані моєї віри, а самі ховаєтеся за євангельські слова: „не судіте, да не судимі будете“. Добре, не судіть і ви! Та яка тоді буде ваша наука? Та й яка вона була досі? Скільки літ ви навчали й катехізували, і ганьбили, і наклонювали людей на все добро, а нині що в селі? Пройдіться, загляньте під оті стріхи, що там знайдете? Що біда, розпука, це ще нічого. Наш чоловік до біди привик. Але яке п'янство, яке злодійство, які свари та лайки у громаді, яка неправда та кривда, чи ви маєте про те поняття? Чи ви те чуєте, — здається, у вас сумління не заглушене? — що відповідь за оту погань, що так і кишить довкола вашого двора, спадає на вас?

— На мене? — з правдивим перестрахом зойкнув о. Нестор, мов важким обухом прибитий словами Гердера.

— Так, на вас, отче, і на подібних вам! Як же ви вчите людей?

— Адже і Христос говорив, що де-яке сім'я мусить падати на камінь.

— Але Христос казав, що варт робітник своєї плати. А якої-ж плати варт буде робітник, що все зерно розсіяв по камінню?

— Робимо, що можемо...

— Скажіть виразно, що нічого не можете зробити. А я вам скажу, чому не можете.

— Цікаво знати.

— Не дуже вам цікаво буде, — з досадою промовив коваль. — Нема в вас того, що чуда творить, що дає життя, нема любови! Ваша мова як кимвал, що бренькає, а ваша наука як мідь, що гуркотить. Шуму багато, а добра нема.

О. Нестор чимраз більше подавався вниз при тих словах, немов ослабав, в'янув і горбився. Вони були мов гострий ніж, що шпигонув його в серце. Перший раз цей єретик отак розговорився з ним і перший раз він почув, що хтось безпощадно різько загнув палець під його серце, заворушив у нім такі фібри, що, бачилось, зовсім уже були завмерли й заглухли. І справді, чим-же було його звиш 30-літнє святе officium? Хоч він і не міг спіймати себе на невірстві та на ересях, то що-ж з того? Хто зна, чи це не для того тільки, що ніколи про справи віри не думав глибше? Хоч він совісно читав служби божі, утрени й акафісти, не пропускаючи в них ані слова, хоч совісно говорив проповіді, держав катехизації і поучав людей при всякій нагоді, то все-таки — він із безмірною гіркістю чув це в тій хвилині, — робив це з обов'язку, як урядник¹⁾ із обов'язку укладає позови та декрети у справах, що його зовсім не обходять. Ані в діла віри, ані в діла моралі, ані в справу освіти народу він не вносив того вогню, того всепожираючого запалу, котрий дає правдива любов до ідеалу, до тих бідних, темних, „труждающихся й обременених“, що нераз, ідучи до церкви, чекають почути справді щире слово потіхи та відради, а

¹⁾ Урядник — урядовець, чиновник.

потім, заки дійде до пів служби, винаходять собі народній звичай і на час проповіді виходять із церкви, щоб провітритись, погрітись на сонечку та побалакати з сусідами про ту-ж саму свою нужду та гризоту, котру надармо раді-б були розсіяти в церкві.

— Та й що то говорити? — мовив далі Гердер, хвилину помовчавши й нахилиючися до о. Нестора. — От і ви, єгомость... бог мене покарай, коли я вас хочу осудити, але правда правдою лишиться! Ну, скажіть по правді, про що ви на парохії більше дбали: чи про душі своїх парохіян, чи про те, щоб як-найбільше грошей придбати, щоб у пані графині ласки не стратити?

— Ковалю! Досить тої розмови! — боляче мов з-під ножа, скрикнув о. Нестор.

— Хіба-ж то я вам новину кажу? Хіба ваше сумління тисячу разів на добу не говорить вам того самого? Правда, громада шанує вас за те, що ви менше дерли від свого попередника й від свого наслідника, але чи-ж це заслуга? Громада шанує вас, що ви влекши йї тягару, давши 5.000 ринських на церкву, але чи-ж ви думаете тим бога підкупити? Відплатити свій гріх, тяжкий гріх, що ви стільки літ занедбали робити те, до чого були зобов'язані, занедбали любити своє духове стадо. Без любови ніяка робота, ніяка жертва нічого не варта. А коли є любов, то всяка робота, всяка жертва зовсім инакше виглядає, ніж коли вона є пустою формою.

Гердер був нині ще натще. В таку пору голос його робився різький, слова летіли швидко й попадали в ціль, мов дрібний шріт. Тоді він не знав ніяких зглядів, говорив, що

думав і що чув, не дивлячись, як це кому сподобається. І тепер він виливав із душі те, що в ній давно вже було накипіло, зовсім не зважаючи, яке це вражіння робить на о. Нестора.

— Ей, ковалю! Іване! Чи ти не боїшся бога? — роздався нараз за його плечима лагідний, докірливий голос. — І як ти можеш таке говорити? Ади¹⁾!

Це був Деменюк, котрий, почувши в саду розмову о. Нестора з ковалем, наблизився по-малу й мимоволі підслухав останню промову Гердера. Зимний жах проняв старого церковника, і він ледве осмілився поглянути на о. Нестора. Той сидів на лавці зовсім згорблений, похнюплений, немов прибитий. Капелюх і палиця давно випали йому з рук, у котрих тепер він судорожно мняв кратковану перкалеву хустку від носа. Уста його раз-у-раз порушувалися, зморшки на лиці й під очима зробилися якісь глибші, попідбігали синцями, а зі старечих очей котилися гіркі, грубі сльози й, побігши по крутих заломах зморшків, падали на коліна. З грудей його від часу до часу роздавалося важке, мов дитяче, хлипання, перериване сухим кашлем.

— Єгомость? Господи боже мій! — скрикнув Деменюк, кидаючися до о. Нестора. — Що вам таке? Ви щось недужі? А я, дурний, там забалакався!..

— Нічого, нічого, Гнате, — ледве чутно прошептав о. Нестор, хусткою поспішно обтираючи сльози з лиця. — Слухайте, ковалю! Подайте мені руку! — додав він, силуючись устати з лавки.

¹⁾ Ади — скорочене: а диви!

Гердер був трохи збентежений тим несподіваним вибухом чуття у старого пан-отця. Він ніколи ще не видав його таким і навіть здумати собі не міг, щоб це було можливе. Та про те, бачучи тривогу Деменюка, він і сам було трохи перепудився й почав уже докоряти собі, що надто гостро обійшовся зі старим, що не змовчав де-чого. Отим то він урадувався, почувши, що пан-отець на нього не сердиться. Він живо подав йому руку і промовив лагідно:

— Нехай єгомость не сердяться на мої слова! Може я й недобре міркую, але що міркую, того не люблю скривати.

— Добре, добре, ковалю! — ледве дишучи, промовляв о. Нестор. — Бог тобі за це заплатить. Я не серджусь... я вдячний тобі... хоч серце... серце в мене болить, коли чую... яка вдяка... за мої...

Голос його трясся й уривався що-хвилини. Деменюк узяв його під руку й випровадив із саду.

— Бувайте здорові, ковалю! — сказав Деменюк. — Та вибачайте...

— Нема за що! — відмовив коваль, дивлячись за ними, як відходили. — То я повинен-би...

— Ні, ні, ні! Я тобі вдячний! Я тобі! — силувався голосніше скрикнути о. Нестор, та не докінчив, закашлявся.

Коваль важко зітхнув у слід за ним, запер браму своєї фортеці й повільним кроком пішов до хати, де вже жінка й син давно ждали його з обідом.

— Отче Нестор! Отче Нестор, — заклікала пані Олімпія, стоячи на порозі свого помешкання.

О. Нестор, що власне з вулиці по-при руїну панського двора входив на подвір'я, стрепенувся й, не кажучи нічого, підійшов до неї.

— А я тут уже турбуюся. Обідати пора, а вас нема.

— Та... та... так... трохи в селі був, між людьми.

— Та що, може ввійдете до мене, та пообідаємо разом. У мене нині трохи приспішено, бачите, гостей надіюся на підвечірок.

— Та куди мені... разом із вельможною панею! — почав було о. Нестор, та пані Олімпія зупинила його енергічним жестом, узяла під руку й попроварила до своєї їдальні, толкуючи йому, що так буде ліпше, що тут не потребує в'язатися, що Параска йому послужить ліпше, ніж Деменюк, що, зрештою, сьогодні в них обід короткий.

Пані, бачилось, була в добрім успособленню¹⁾, говорила, оповідала, навіть жартувала, очевидно, їй бажалось увести й о. Нестора в таке саме успособлення. Та він мовчав понуро, гикаючись і путаючись за кожним разом, коли йому прийшлося сказати яке слово. Вкінці пані Олімпія завважила це.

— Та бо я також! — сказала вона жартливо, сідаючи коло нього, коли вже пообідали й зі стола поспрятувано²⁾. — Я говорила це й те, що вас, може, й зовсім не обходить,

¹⁾ Успособлення — настрої (польське).

²⁾ Поспрятувано — поприбирано.

а навіть не звертаю уваги на те, що ви якісь сумні та немов прибиті. Ну, пан-отче, скажіть, що вам таке?

— Мені! Але-ж я... хіба-ж я... Та мені, богу дякувати, нічого!

— Ні, не кажіть! По вас видно, що щось там є. Гризоту якусь маєте.

— Е, гризоту! — неохоче мовив о. Нестор, махнувши рукою. — Чи то за гризоту так тяжко? Чи то вона в нас старих така рідкість? Не стоїть і говорити!..

— Все-таки скажіть! — налягала пані Олімпія, рада, що найшла тему розмови, котра, очевидно, порушувала о. Нестора.

— Що-ж, вельможна пані, — сказав о. Нестор, нараз випростовуючись і приймаючи певніший, майже врочистий тон. — Одна в мене гризота: смерть моя близька. Чую це, а нині, відправляючи святе officium, почув це так ясно, так виразно, немов-би якийсь голос із-за плеча шелпнув мені. Що-ж, божа воля. Та от інша річ підійшла. Розмовляв я тут із одним чоловіком і дійшов до того, що я дуже недбало сповнював свій обов'язок, що на моїй душі буде багато несповненого, занедбаного... От що мене гризе.

— Ну, пан-отче, — почала якось нерішуче пані Олімпія, котра не надіялася такого обороту розмови, — це вже ви занадто. Хіба-ж ви не навчали, не... сповняли того?..

— Сповняв! Що я сповняв? І як я сповняв? — із болем скрикнув о. Нестор. — Якби тут були поставили машину, ав... автомата, то той-би був так само сповняв... Відчитав-би службу божу, відбув усякі обряди, виголосив проповідь по книжці. Хіба-ж це можна назвати

сповненням духовного обов'язку? А тимчасом народ у селі темний, зопсуття страшенне, нужда, ворогування...

— Ей, пан-отче! І перед вами були священники й обік вас є, а всі оті сумні речі всюди є між народом, і ніхто собі з-за них не робить гризоти!

— Погубили сумління! — в важкій задумі сказав о. Нестор — Еге! Бачу це добре! І в мене його не було, довгі літа не було. Аж оце тепер, перед смертю, бог мені його вертає... на мою муку та, може, й на добро. Адже-ж мій обов'язок зовсім не такої роботи вимагав, як я робив!

— Один чоловік, отче Нестор, аби й що робив, усе-таки всеї біди та темноти з села не вижене.

— Але треба було хоч зачати. Треба було... Знаєте, пані, що мене найгірше мучить? Адже я навмисно, штучно погасив у собі полум'я через дурну, дитячу примху!

— А, дякую за комплімент! — з меланхолійним усміхом сказала пані Олімпія. — Значить, я була для вас дурною примхою!

— Звісно, що так! А вже-ж! Я, простий попович, без становища, і міг думати, що ви, князівська дочка, полюбите мене, будете моєю! Ну, хіба-ж це не божевілля? А коли мені не вдалося, то я, замість наложити руку на своє життя, замість повіситися або втопитися, наложив руку на своє серце, відрізав себе від людей, від світа, від усякого живого діла! А що з того вийшло? Ворог людського роду, сатана, ні на що так пильно не чатує, як на такі власне душі. Коли в моїй погасло те оживливе полум'я, він підсунув порошок, що світить гниючи, мамону, до котрої прив'язалася

моя темна душа. А закинувши мені цей аркан на шию, він вів мене ним чимраз далі в дебри гріхів і огиди.

— Але-ж, пан-отче! Що ви говорите? — скрикнула пані Олімпія, котрій цей оборот розмови й цей тон о. Нестора були зовсім не до ладу. — Ви мабуть хорі! Ви в гарячці!..

— Ой, хорий, хорий! — говорив о. Нестор. — Не тілом, тіло здорове. Але душа моя болить до глибини, тремтить, мов лист зів'ялий перед бурею. Чи ви, пані, ніколи не мали того чуття, що смерть зближається й може застати вас по саму шию в болоті гріхів? А, може, ви не вірите в майбутнє життя, в суд і кару?

— Ах, отче! Покиньте цю розмову, прошу вас! Вона вас бентежить, може зашкодити вашому здоров'ю!

— Що там моє здоров'я! — прикро якимось відповів о. Нестор. — Пізно тепер дбати про здоров'я, коли смерть за плечима. Але для душі моєї... для душі ця розмова може бути корисна... Чую, що вона вздоровлює мене. Адже-ж подумайте самі, до чого довів мене нечистий! Тут у селі душі, віддані мені в опіку, пропадають, гинуть, бажають хоч промінчика світла, умирають без того промінчика, без іскри любови й милосердя, — чи ви розумієте, що це значить? А я про одне тільки дбаю, щоби гроші складати! Книжечки щадничі, імперіяли, дукати, купони, льоси, курси... Боже мій! Адже-ж усе життя моє було ними заповнене! Адже-ж їх підсунув мені ворог темний замість жінки, дітей, приятелів, праці й любови! А, скажіть! І як-же мені тепер умирати? Яким лицем стати перед судом страшного, справедливого судді?

— Отче, отче! — сказала пані Олімпія, добираючи найсердечнішого тону: — не клеветіть на себе! Адже-ж ви знаєте, на дні душі своєї знаєте, і я знаю, і бог знає, що це все неправда, що ви сказали! Адже-ж ви любили! І ви не зійдете з цього світа безпотомно.

Вона простягла йому свою руку, гляділа ніжно, по-давньому в його лице. Та він увесь затремтів, мускули його лиця й уст задрожали судорожно, а в очах видно було перестрах.

— Ах, пані! — ледве дишучи, шептав він, заходячися кашлем. — Покиньте це! Ради бога покиньте! Не воруйте тих згадок! Адже-ж вони вбивають мене! Адже-ж це мій найтяжчий упадок! Ви, може, не розумієте навіть усеї його глибини!..

— Упадок, до котрого веде любов, ніколи не може бути таким страшним гріхом перед лицем бога, котрий-же є й бог любови! — врочисто, але якось холодно проголосила пані.

— Не хулить, пані! Не ображуйте бога! — поспішно промовив о. Нестор, махаючи руками. — Адже ви знаєте... Адже це чужоложство... Адже тут... Боже, боже! Не дай мені вмерти, поки не спокутую хоч тисячної частини цього гріху! Поки не оплачу його, кров'ю своєю не окуплю його! Адже тут, пані, було щось ще страшніше, ще поганіше за чужоложство!

— Ех, отче! — промовила пані Олімпія, нараз змінюючи тон, промовила холодно, різко, цинічно. — Що це вам знов у голову прийшло? Чого ви граєте передо мною комедію? Я її добре розумію, й вона не робить на мене ніякого вражіння. Всі оті викрики, охання, балакання про страшний гріх, друге, десяте, все це дурниці.

Лишть це для пансіонерок і для акторів. Нам, старим, зовсім не випадає грати комедію. За старі вже ми. Можемо говорити ясно й виразно й холодно, розумно. Адже ви знаєте добре, що Адаць ваш син, і що ваш перший обов'язок... дбати про нього, запевнити його будучину. Чи гріх, чи два, що воно так сталося, це вже лишімо на божу волю, але я думаю, що обов'язок чесного чоловіка тут ясний, і ніякими оханнями від нього викрутитися не можна.

Вона говорила це гризливо, трохи з притиском, та без патосу. Та про те видно було по її лиці, що для цієї розмови вона зібрала всю силу свого духа, всю свою енергію. Як грач на одну карту, так вона поставила все на цю смілу пробу. Вона досі ніколи ще не трібувала говорити з о. Нестором таким тоном, але, бачучи тверду, неподатливу, майже тупу його натуру, добре чула, що колись треба буде й так із ним заговорити. Нагода трапилася швидше, ніж їй того бажалося — та дарма. Пані Олімпія бистро слідила, яке вражіння зроблять її слова на старого священика. Сама не знаючи, коли й як це сталося, вона встала зі свого місця і в випростуваній, напруженій, майже грізній поставі наблизилася до нього, в поставі вовчиці, що, певна своєї сили, наближується до ягняти, щоб його без боротьби пожерти.

О. Нестор увесь закам'янів. Як сидів у фотелю під вікном, прислоненим рулетою¹⁾, згорблений, опертий ліктями на поруччя фотелю, так і заляк, задеревів. Навіть руки його,

¹⁾ Рулета — штора

наставлені наперед, мов для оборони, з розпростертими пальцями, перестали тремтіти й виглядали мов деревляні. Дух у нім заперло. Широко витріщені очі вперті були з виразом смертельної тривоги в лице пані Олімпії. В тій жінці, що досі все являлася перед ним дамою, м'якою, ніжною, вищою істотою, він уперше тепер почув існування звіра, хижої bestii, що дрімає на дні душі кожного чоловіка, іноді во-рушачися зовсім явно, а іноді ховаючись так глибоко, так старанно, що хочеться вірити, що її там і зовсім нема. О. Нестор досі не завважив ніколи присутності того звіра в натурі пані Олімпії; тим більший був його перестрах у тій хвилині, коли побачив себе з ним око-в око. Він чув, що супроти неї він безсильний, безпомічний, що від її ласки, від її доброї волі залежить пустити його живим або тут же розшарпати. Її спокійні, рівні слова не обманювали його; холодний блиск її очей, тверді мускули, що, напружившись по обох її щоках, бігали по них, то наближаючись до кінців уст, то відскакуючи від них, зціплені уста й ті рішучі кроки показували, що не зовсім добра воля панує в душі тої жінки.

Довгу хвилю стояла мертва тиша в покою. Ті двоє людей стояли одно насупроти другого непорушні, непевні, з почуттям страху й ненависти в душах, не зводячи з себе очей, не сміючи навіть поворухнутися. Нараз відітхнули обоє, хвиля напруження пройшла. Дикий звір у душі пані Олімпії сховався, руки о. Нестора знов затремтіли, і уста судорожно скривилися мов до плачу. Ледве дишучи зі зворушення, він промовив:

— Бог із вами, пані! Що... що це ви?

— Нічого! — якось неохоче буркнула пані й сіла. Якесь гірке розчаровання, невідомо, відки й для чого, почало заливати її душу.

— Кажете: „обов'язок чесного чоловіка, не викрутишся!“... Хіба-ж я не сповняв цього обов'язку? Чи я викручувався від нього?

— Е, що ви сповняли! Тих кілька тисяч, що дали на Адасів побут у Відні.

— Кілька тисяч! Хіба-ж це мало? Хіба тисячі по дорозі пішки ходять?

— При таких грошах, які ви маєте, це нічого не значить.

— При таких грошах! Та які-ж там у мене гроші! — з перестрахом скрикнув о. Нестор, для котрого тема про скількість його грошей була, може, ще страшніша від теми про смерть і страшний суд.

— Ну, ну! Зо мною не потребуєте в піжмурки гратися! Я знаю добре, які ви гроші маєте, і кажу вам ясно й виразно, що вважаю ті гроші, всі, скільки їх є, за власність вашого й мого сина.

Пані Олімпія сказала ті слова з крайнім напруженням, понуривши голову вниз, глухим голосом, мов не хотіла ані чути, ані бачити вражіння, яке вони зроблять на о. Нестора.

Це була її остання карта в тій смілій грі. Відкриваючи її, вона знала, що тут або пан, або пропав, що повороту для неї вже нема. І для того, висказавши їх, сама тепер мов задеревіла в німій ожиданці того, що скаже о. Нестор.

— Ніколи цього не буде! — вирвалось майже мимоволі з уст о. Нестора, не в наслідок застанови, а немов голосна луна всього того чуття, яке він віддавна мав до Адася.

Пані Олімпія ще глибше похилила голову, немов і ждала такої відповіді, і ледве чутним голосом запитала:

— Чому?

— Тому... тому, що я не хочу й не дам!

— То не рація.

— Бог би мене подвійно покарав! Раз за те, що ті гроші... адже це ціна моєї душі, мого життя! Адже це кров! Кров тисячів бідних людей, піт людський, котрий я нагромадив, і котрий упаде на мою душу. Ні, не хочу цього! Зверну їм це, зверну все до останнього гроша!

— Що це ви плетете? Кому звернете? — з погордою й затаєною лютістю говорила пані Олімпія, знов звільна випростовуючись.

Та о. Нестор мов і не чув її.

— А, по-друге, тому що ваш Адаць...

— Ваш, ваш! — скрикнула пані Олімпія.

— Що ваш Адаць зовсім не такий чоловік, щоб я міг зі спокійним сумлінням віддати в його руки ті гроші.

— Так кому-ж ви їх віддасте?

— Я вже знаю кому! О, не бійтеся! Я вже знаю!

— Нікому їх не дасте! — твердо й різько замітила пані Олімпія. — Не маєте права! Вашому синові грозить банкруцтво, позбавлення всього маєтку, а ви з якимись фантастичними думками носитеся.

— О, мої гроші не вийдуть йому на добро! — злорадно скрикнув о. Нестор.

— Нехай вас за це голова не болить! — відрізала пані Олімпія. Звір у її нутрі почав знов ворухитися й гарчати.

— Позвольте, пані... ви тепер трохи тее... трохи роздразнені... чи невиспані... чи що.

Може-б, ми ліпше відложили цю розмову на інший час?

І о. Нестор, говорячи це, піднявся з фотелю й почав очима шукати свого капелюха й палиці, щоб вийти з цього покою, притемнений простір котрого і сперте, душне та гаряче повітря давили його, запирали йому віддих у грудях, наповнювали його душу ще більшою тривогою. Та в тій хвилині на подвір'ю почувся гуркіт легкого візка й голосний стук кінських копит. Пані Олімпія поспішно виглянула крізь вікно, відхилиючи ролету й радісно скрикнула:

— Ах, Адасть!

А потім, обертаючися до о. Нестора, строгим, розказовим тоном сказала:

— Ні, заждіть! Мусите розмовитися з Адаєм! Що проти нього маєте, скажіть йому в очі, а справу треба в'яснити. Нехай хлопак дармо не надіється, коли нема чого.

— Але-ж я... Та хіба я!.. — почав було ремонструвати¹⁾ о. Нестор, котрому несподівана стріча з Адаєм була дуже немила.

Але пані Олімпія майже силою посадила його назад у фотель, шепнувши рішуче й енергічно:

— Не робіть комедії!

А відтак, ідучи до дверей і простираючи руки, скрикнула другий раз:

— Ах, Адасть! Ну, що-ж? Ти сам?

VI.

— Добрий день мамі! — сказав Адасть, поспішно входячи до покою. — Ах, і о. Нестор тут! Добрий день, добрий день!

¹⁾ Ремонструвати — заперечувати, противитися.

І Адаць подав руку о. Несторові, що непорушний, блідий і немов остовпілий сидів на кріслі. Та Адаць навіть не дивився на нього а, привітавшись з ним, зараз, панським звичаєм, обернувся до нього плечима й почав розмовляти з матір'ю.

Знає мама? Вчора в касині грали ми до третьої. Я виграв 50 гульденів; ну, розуміється, пустив їх зараз уночі з товаришами. Чудесна компанія була: Едзьо і Далько і Тадзьо, потім прийшли ще Фонсьо й Мілько. Чудесно провели ми ніч. Сьогодні всі п'ять будуть у мене на обіді, а потім у мами на гербаті.

— Як-же-ж це ти сам без них їдеш? Адже-ж уже пора обідати, — промовила пані Олімпія, лице котрої роз'яснилося на вид сина, і котра відразу, бачилось, усею душею ввійшла в круг його інтересів.

— Вони їдуть. Тільки я випередив їх, щоб могли на хвильку вступити до мами. Може, тут у мами з запасами не теє... То я там де-що накупив, зараз знесуть.

— Добрий мій! — півголосом сказала пані Олімпія, обіймаючи його голову й цілуючи його в чоло.

— Ну, що там! — сказав Адаць, злегка відсторонюючи маму. — Нема про що й говорити. А як-же-ж тут мама жиє?

— Нічого, якось дихаємо. От ми тут власне з о. Нестором де-що про тебе балакали.

— Про мене? — здивувався Адаць і, обернувшись на одній нозі, поглянув згори вниз на о. Нестора, що, видимо, затремтів, почувши, як названо його ім'я. — Що-ж ви таке про мене балакали?

— Про твою будучину, синку. Адже-ж ти знаєш, що о. Нестор твій батько.

— Що мама дурниці говорить! — фукнув Адаць.

— Ні, синку, не дурниці! Я вже давніше призналась тобі до цього гріха й тепер признаюся при нім самім. Спитай його, коли хочеш. Гнівайся на мене за це, чи не гнівайся, а що сталося, те вже не відстанеться. Та уяви собі, о. Нестор чується близьким смерті, а не хоче сповнити свого останнього обов'язку супроти тебе.

— А то якого?

— Не хоче тобі записати свого маєтку.

— Ну, отче, це дуже негарно з вашого боку. Коли я ваш син, то кому-ж ближчому ви можете лишити свій маєток? І кому потрібнішому ¹⁾?

І Адаць став перед о. Нестором, прибравши комічно-поважний вид. Його невеличка фігурка з рідким уже, на дві половини розділеним і гладко прилизаним волоссям, невеличкими блідорудими вусиками, одягнена в модний гарнітур ²⁾ з рубіновою шпилькою у краватці, виглядала, мов з воску виліплена кукла. В сірих очах видно було втому, пересит життям і цинізм. На гладкому, низькому чолі ніяка поважніша думка не лишила сліду, а на устах грав легкодушний усміх. Слова матери про те, що о. Нестор є його батьком, не зробили на нього ніякого вражіння. Він підозрівав, що його мати грає цю комедію з тупоумним старцем на те, щоби склонити його до уложення заповіту на його користь, і для того взявся по-своєму піддержувати її ролю.

¹⁾ Потрібніший — той що найбільше потребує.

²⁾ Гарнітур — костюм.

— Ах, отче, якби ви знали, як я потребую грошей, багато грошей! — говорив він патетично. — Адже-ж гляньте на мене! Я молодий, гарний, жити хочеться... гуляти хочеться. Коли йду вулицею, всі дівчата до мене всміхаються. Щастя, розкіш, і радість із кожного вікна манять мене до себе. Музика, вино, карти, товариство... ну, чого ви так скривились? Певно, ви як старий целібс того не розумієте. А все-таки не бійтесь! І ви в молодших літах потрапили де-що! Вже коли ви з моєю мамою дійшли до ладу...

О. Нестор не видержав. Ця цинічна бесіда молодого панича збентежила його душу, відкликнулась у ній усею силою обурення, на яке тільки він був спосібний. Зірвався зі свого місця, випрямився перед Адасем, вищий від нього цілою головою, і хоч увесь тремтів, мов тростина на вітрі, крикнув задихаючись:

— Мовчи, молокососе! Не смій так говорити про те, чого не розумієш! Не смій жартувати з матери... і...

Та тут не стало в нього сили. Нерви взяли своє. Він знов упав на крісло, похилив голову й, закриваючи лице долонями, захлипав, як дитина.

Адась стояв на місці. Цинічний усміх не щез із його лиця при тім вибуху о. Нестора, першим вибуху, який від давніх-давніх літ із ним притрапився.

— Ого, го! — мовив він насмішливо. — Шановний татко аж тепер пригадав собі, що має дитину й хоче зо мною обходитися як із дитиною. Смію пригадати шановному таткові, що я вже давно повнолітний.

— Не клич мене татком! — сказав о. Нестор, перемігши трохи свій пароксизм.

— Чому ні? Коли це так, як мама каже то не маєте чого стидатися. Хіба я поганий син?

— Будь ти собі й найкращий, але я тебе не хочу знати!

— Е, так то зле не буде! — мовив Адаць. — А втім, як ваша воля. Поки живете, можете мене не знати, я про те не стою. Але при смерті раз тільки про мене згадайте, тоді, як будете робити свій заповіт.

— Ну, певно, що згадаю, — буркнув о. Нестор.

— І напишіть там пару слів.

— Певно, що напишу.

— Ну, а що напишете?

— Вже потім прочитаєш.

— Ні, я хочу тепер знати.

— А коли хочеш, так слухай. Із свого капіталу я зроблю фундацію¹⁾ для бідних. Для різних категорій: для хлопів, зруйнованих лихвою, для переступників, випущених із криміналу й позбавлених зарібку, для невилічимих хорих. Увесь свій капітал на це оберну й додам у заповіті: а коли-б мій син Адам Торський або його потомки опинилися в котрій-небудь категорії тих бідняків, то перед усіма иншими мають мати першенство до запомоги.

— Щоб ви самі ще зійшли на неї, дорогий таточку! — скрикнув Адаць. — Я надіюсь, що вам рука всхне, заки зможете написати такий заповіт.

— Як не зможу написати, то подиктую.

— Швидче заанімієте.

— Вже я найду спосіб, щоб зробити те, що хочу. Але одно скажу тобі й твоїй матері:

¹⁾ Фундація — запис.

на спадок по мені не гострять собі зуби! Ніколи його не побачите!

— Побачимо, як воно буде! — промовила пані Олімпія, що весь час тої розмови між Адасем і о. Нестором сиділа при вікні, обернена до них плечима, а тепер знов обернулася лицем до о. Нестора.

Хвилину тривала понура мовчанка. Навіть Адась почув, що ціла та розмова була якась огидна, і перестав усміхатися. Шкаралуща чемної подоби, в котру ті троє людей досі старанно заховували свої властиві чуття, тепер, не знати для чого, раптом розскочилась, обпала й щезла, і таємна досі ненависть, зажерливість та цинічна жадобавживання чужим коштом виступила наверх. Серце о. Нестора ще щільніше замкнулося перед тими людьми, а разом перший раз тепер у глибині його душі заворушилося те чуття, яке проймає подорожнього, що, мандруючи пустою лісовою стежкою, нараз попаде в середину вовчої тічки.

Та він потрохи злякався й себе самого. Адже-ж ті жорстокі, брутальні тони, що виривалися з його грудей при наляганнях пані й її сина, чи-ж вони не були відгомоном його прив'язання до тих марних грошей, до тої непожиточної для нього мамони, а ненависти до живих людей, близьких йому, звязаних із ним — нехай що тільки гріховними звязками? Тепер після цієї розмови звязки ті порвані, дальше супокійне життя його в цьому домі неможливе — це він ясно бачив, і знов почував холодну тривогу дитини, котра серед ночі найдеться сама в густім лісі. Куди тепер подітися? До кого вдатися? Кому повірити себе й той нещасний свій капітал, що чим далі, тим більше

зі скарбу ставав для нього тягаром, небезпекою? О. Нестор був так збентежений і зворушений до глибини луші, що не мав сили розміркувати над цими питаннями. Він почував тільки страх, небезпеку й непевність тут, де тепер находився. і другий раз, тремтячи й хапаючись, мов перелякана безпомічна дитина, встав із крісла й почав збиратися до відходу. Цим разом ані пані Олімпія, ані Адаць не зупиняли його, не промовили до нього ані слова. Він вийшов, не прощаючись і не кланяючись, і потюпав до свого покою, де зараз щільно замкнувся, немов боячись, щоб зараз-же за ним у білий день не прибігла сюди яка погоня.

А пані Олімпія й Адаць іще хвилину мовчали. А вкінці Адаць із плаксивим видом обернувся до матери:

— Що-ж тут властиво сталося? Чого він так розгнівався?

— Не розумію, — холодно відповіла пані. — Щось сталося старому. Прийшов і почав говорити про свою близьку смерть, про свої гріхи, про покуту. Чорт зна що за дурниці! А мені зовсім не до того було Розлютив мене натяком на те, що хоче записати свій маєток на якусь фундацію. Я почала йому, як розумному чоловікові, вияснювати, що його обов'язок записати все тобі, а він ні та й ні!

— І чого-ж він так ненавидить мене?

— Хто його зміркує? Я думаю, що він не так тебе ненавидить, як гроші свої любить і боїться, що ти їх швидко розпустиш. Скільки разів я тобі говорила, Адасику, щоб ти при нім не надто показував свою панську натуру, вдавав скромного, трудящого та дбайливого господаря.

— Ех, буду я перед старим ідіотом маскуватися та комедію грати! — скрикнув із огидливим жестом Адаць.

— Ну, ось бачиш, що з того вийшло. Тепер я вже й не знаю, що далі буде.

— А я не боюсь, — весело сказав Адаць. — Коли він так любить свої гроші, то, певно, й до смерти не схоче розстатися з ними, не напише заповіту, і вони...

Тут увірвав. Як колишній правник він знав, що гроші ті ні в яким разі не стануть легально його власністю, тим більш, що перед судом годі йому буде покликатися на своє синівство, в котре й сам він не вірив.

— Ну, що вони? — запитала пані.

— Та що, по закону перейдуть на державний скарб, а хіба невеличка частина піде на громаду.

— Е, це ще хто його знає, як буде! — промовила таємно пані, здвигаючи плечима. — Коли-б тільки він справді не зробив заповіту без мого відому.

— Або коли-б не схотів від мами геть випровадитися! — додав Адаць. — Я щось так міркую, що він мами боїться дуже.

— Ні, про це не бійся! Вже я не буду дурна. Вміла його досі держати при собі, зумію вдержати й тепер. Чень то вже недовго буде. Та чорт із ним! Тобі пора їхати додому. Адже твої товариші леда хвиля¹⁾ тут будуть.

— Правда ваша! Пора їхати. Щоб чорт узяв дурного попа! Попсував мені весь гумор! Тьфу! Як він на мене визвірився! Точнісінько, мов-би небіжчик із труни піднявся! Так до побачення з мамою!

¹⁾ Леда хвиля — ось-ось, незабаром (польськ. *ladachwila*).

— До побачення! — сказала пані Олімпія. — А прибувайте швидко, не дайте мені довго чекати!

Адась вийшов із маминого покою і, свищучи якусь мелодію, підхоплену в кафешантані, сів на свою повозку й поїхав.

А за хвилю по його виїзді з тих самих сіней тихесенько виповз Гади́на, що там сидів у порожній бочці від капусти й підслухав усю розмову пані з о. Нестором і з сином. Виповзнувши на подвір'я, він нараз випростувався і, свищучи якусь пісню, пішов просто попід панині вікна, немов тільки-що вернувся відкись зі села. Пані побачила його.

— І куди ти, погане насіння, волочишся? — скрикнула вона крізь вікно.

— В церкві був, — байдужно й спокійно відповів Гади́на й ішов далі.

— Стій! Зачекай! — скрикнула пані, вихиляючись. — У церкві? Хіба тепер із церкви вертають?

— Трохи по селу походив, поміж парубками.

— По селу? І чого тобі в селі потрібно?

— Адже-ж нині у дворі роботи нема, то чень можна трохи з людьми поговорити! — буркнув Гади́на.

— Ах, ти огиднику! — лютилася пані. — З людьми поговорити! І які там люди схочуть говорити з такою худобиною? Ти, певно, в коршмі сидів!

— А що то, пані мені гроші дали, щоб я мав з чим у коршмі сидіти? — з'їдливо відрубав Гади́на, блиснувши на неї своїми чорними, як два вуглі, очима, аж пані Олімпія поблідла з лютости.

— О, не бійся! — скрикнула вона. — Знаю я, відки ти гроші береш!

— Відки? — понуро, але твердо огризнувся Гадина.

— І ще питаєш! Небоже! Пам'ятай собі, що ти ще кримінал навідаєш! Чуєш?

— Може й навідаю, та чень дасть бог, що не сам.

— А це що має значити? Кажи! — скрикнула пані.

— Нехай пані так голосно не кричать, бо я також де-що знаю!

— Що? Що? Що? — аж завищала пані Олімпія. — Що ти знаєш? Ну, скажи, що знаєш?

— Е, з вельможною панею багато-б говорити, — грубо відповів Гадина, добре знаючи, що цвігнув її по-болючому. — А я от голоден, а там певно вже без мене пообідали.

І, обернувшись плечима до пані, він пішов до кухні, де челядь справді вже вся сиділа при обіді, не думаючи чекати на нього. Гапка привітала його рясною лайкою, та він цього не слухав, але вхопивши ложку, їв, що міг захопити. Тільки підігнавши трохи за другими, він відсапнув і озирнувся по товаристві. Тут був і старий Деменюк, і пастух від коров із підпасичем, і садівник зі своїм хлопцем, і Параска. Всі були, очевидно, голодні, бо не розмовляли нічого, тільки їли мовчки, сербаючи з великої миски яблочну зупу, на котру садівник дав яблук-падальниць, і закусуючи її чорним хлібом.

Аж коли зупа скінчилася і Гапка принесла величезний баняк¹⁾ картоплі, а за нею Параска миску квасного молока, язика трохи розв'язалися.

¹⁾ Баняк — бляшаний або залізний казан.

— Що там таке сталося, Йосипе? — запитав Деменюк, обертаючися до Гадини. — Чого це пані так на тебе розкричалася?

— Видно, що мене дуже любить, — сміючись, сказав Гадина, вишкрябуючи ложкою миску від зупи.

— Ну, але ти її, видно, ще ліпше любиш, — доповів садівник. — Ми вже тільки слухали: ти їй слово, а вона тобі десять, ти що-раз тихіше, а вона що-раз голосніше.

— Ну, так! Я все з процентом плачу, — не без гордості сказав Гадина, забираючись до картоплі.

Картопля була в лущині, її треба було теревити, і це розгнівало його.

— Гапонько, матінко! — промовив він широко, обертаючись до Гапки.

— А що тобі, небоже? — відповіла та також лагідно, впадаючи в його тон.

— Дай тобі боже, щоб з тебе так ті ангели з ріжками по смерті шкуру лупили, як ми тепер оту святу бульбицю мусимо при обіді лупити!

Загальний регіт був відповіддю на це побожне бажання.

— Ах, ти чортівське плем'я! — скрикнула Гапка, — та за що-ж ти мене так тяженько кленеш?

— Тяженько? Я хотів як найделікатніше. А то за те, що нам отаку бульбицю в мундурі подаєш.

— Непотрібе, ти! — напустилася на нього Гапка, замахуючись здоровенною варехою.¹⁾ — Адже як тебе заїду по гамалику²⁾, то світа

¹⁾ Вареха — ложка

²⁾ Гамалик — лице.

божого не побачиш! Ти думаєш, що я не маю іншої роботи, як для тебе бульбу шкробати? А сам ти що нині ввесь ранок робив? Чому не прийшов та не пошкробав? А шкробало-б тебе попід серце та по печінках, ти, худобо погана! А дивіть на нього!

Ледве-не-ледве вдалося Деменюкові втишити Гапку хоч настільки, що вона тільки тихо в закутку бурчала та вичитувала Гадині безконечні парамеї¹⁾). А Гадина ані вухом не вів у той бік. Він сміявся, жартував з пані Олімпії, моргав до Параски, штуркав підпасича, трохи тумануватого²⁾ хлопчика, оповідав про те, як Цвяха били під коршмою, і загалом був дуже в веселому настрою. А коли скінчився обід, він, виходячи, вщипнув Параску в рам'я, моргнув на неї значуче й, вийшовши на подвір'я, скрутився сюди-туди, й коли всі розійшлися, він шмигнув до возівні. За хвилину, крадучись, прийшла туди й Параска.

— Ну, що чувати? — шепнула вона.

— Чудово, чудово! — шептав радісно Гадина.

— Ну, що таке, кажи!

— Знаєш, я підслухав розмову старої відьми з попом! Скажу тобі, чудо! Посварилися на-забий!

— Ну, що ти кажеш?

— Аж мені самому страшно було. Так і думалось, що вона кинеться на нього й задушить його на місці.

— Та за що?

1) Парамеї — молитви.

2) Тумануватий — дурнуватий.

— Не знаю вже, з чого їм пішло, бо початку розмови я не дослухав добре, але те знаю, що стара налягала на попа, щоб записав усі гроші на панича. „То ваш син“ — каже. А він ні, та й ні! Потім панич приїхав, знов удвох почали на нього налягати, аж старий розлютився й так крикнув на панича, що я й не думав, щоб він так потрапив кричати.

— Ну, й нам чім-же стало? — зацікавлена, питала Параска.

— Затявся старий. Усе одно товче: „Не запишу, бог-би мене покарав, хлопам роздам“.

— О, о, о! Хлопам? Яким хлопам?

— Або я знаю! Потім казав, що на бідних запише, а паничеві ні, та й ні.

— Ну, а стара що?

— А стара, як та ворона, все своє: „Отже-ж не запишеш нікому, тільки нам! Отже наші будуть ті гроші“.

— Що ти кажеш? — скрикнула Параска, б'ючися об поли руками.

— Що чуєш.

— Що-ж вона гадає з ним робити?

— Або я знаю. Та видно, що щось вони гадають, бо потім ще добрий час самі без попа розмовляли тихіше, так, що я не міг чути.

— Ой, то щось може вийти погане! — зо страхом сказала Параска.

Певно. Ота стара відьма до всього спосібна. Та вже я буду її добре пильнувати.

— Пильнуй, пильнуй, може з того що добре і для нас вийде! — сказала Параска й незначно, мов миша діркою, вишмигнула з возівні. Гадина тільки-що простяг руку, щоб її обняти, та її вже не було.

— Параско! — кликнув він ізтиха у слід за нею, та вона вже була далеко. Маркітний¹⁾ сам на себе й на неї, Гадина хвилинку постояв, подумав, а далі поліз на підрю²⁾ і, прогорнувши собі в сіні вигідне леговище, ляг спати.

Тимчасом Адасть, виїхавши від матери, погнав доли селом, туди, куди недовго перед тим вертав о. Нестор по розмові з ковалем Гердером. Розмова з о. Нестором ще трохи млоїла його, мов оскома на зубах, та швидко інші думки прогнали те прикре вражіння. Була це плитка³⁾, легкодушна й наскріз змислова⁴⁾ натура, в котрої фізичні імпульси переважали над духовими, чуття перемагали думку. Дбати про далеке будуче, укладати якісь хитрі плани — не було його ділом: він ловив момент, не дбаючи про те, що той момент сплодить і до якого кінця доведе. Життя було для нього тільки сумою змислових розкошів, тож полювання на ті розкоші було цілим змістом його змагань і заходів.

Порівнявшись з обістям коваля Гердера, він почав їхати помаліше і просто брами три рази голосно луснув батогом. На подвір'ю загавкали пси, але з людей ніхто не обізвався, ніхто не виглянув на те лuskanня. Трохи маркітний, Адасть поїхав даліше. Перед ним розкрилося широке, безмежне поле, і його очі побігли по тім полю мов бистрі шуліки, шукаючи добичі. Он там серед високого жита, що це таке мріє-похитується, червоне та повне?

1) Маркітний — невдоволений, ніяковий.

2) Підря — горище у клуні чи стайні.

3) Плитка — неглибока, поверхова, мілка (польське).

4) Змисловий — чуттєвий, коли переважає сексуальна (полова) сторона.

Чи то маківка така здорова? Ні, мабуть! Воно повзе, рушається межею, пробирається наперед до дороги. Адасть повеселішав, радісно луснув батоном і вдарив по конях, котрі, чуючи запах знайомих піль і близькість стайні, форкаючи, помчалися стрілою. Ось уже близько та червона маківка. Видно виразно, що це не маківка, а дівоча голова, завітчана та прибрана червоними та зеленими стрічками. З-під тих квіток і стрічок роздається дзвінкий дівочий голос, ллється пісня, тужлива та притім якась кокетливо оживлена коломийка:

Била мене моя мати в четвер по вечері,

Щоби я ся не дивила в очі паничеві.

Ой, бий мене, моя мати, хоч на смерть мя убий,

А я вийду на вулицю: „Паничу мій любий!“

Адасть зупинив повозку супроти тої межі, по котрій ішла дівчина, і скрикнув радісно:

— Це ти, Маланко?

— Ні,— відгукнула Маланка й раптом потонула з головою в високім житі. Добру хвилю її не було видно, тільки чути було шелест жита, видно було, як воно розхиялося й хиталося там, де вона пробігла. Нараз Маланка, вся червона, як квітка, в білій сорочці і в червоній спідниці, вибігла з-поміж збіжжя, легко, мов серна, перескочила через придорожній рів і также легко вискочила на повозку. Адасть сидів на переді й сам поганяв кіньми, і Маланка обхопила його з-заду руками за шию й покривала його лице, чоло, очі й волосся безумними, палкими поцілунками.

— Ну, досить того, досить!— промовив Адасть, держачи в одній руці віжки, а в другій батіг і не можучи собі дати ради.

— Любий мій! Дорогий! Гарний! Квітка моя! Раю мій! — шептала Маланка, не перестаючи його цілувати. — Я так і знала, що ти сам їхатимеш, надіялась тебе!

— Їдь зо мною на фільварок! — мовив Адаць, обнімаючи її одною рукою й цілуючи її гарячі, малинові уста.

— Добре! — промовила радісно дівчина, але зараз посумніла й додала: — Але хіба тільки на коротку хвилинку.

— Чому? Адже нині неділя.

— Все-одно, роботи багато.

— Е, плюнь ти на роботу! Дадуть собі ради й без тебе.

— Ні, любий мій! Я слуга. А до того ще... знаєш? Вони пильнують мене. Батько закавав гостро, щоб я з тобою не видалася, а сьогодні приводив навіть старого єгомостя, щоб мене впоминав.

— Ого! — скрикнув Адаць.

— Ну, та я пустила йому тумана в очі, сказала, що про тебе й не думаю, ані ти про мене. Та про те коваль і його син готові зараз вихопитись, куди я пішла, хоч я випросилась на часинку до Гапки, тої, що у дворі.

— Не бійся, не похопляться!

Вони їхали ще якийсь час гостинцем, а потім звернули на польову дорогу, що вела до фільварку. На полі не було ані живої душі, тільки збіжжя, що дозрівали, шуміли й хвилювались у легкім вітрі, та де-де пасмуга конюшини наповнювала повітря медовим запахом.

— Ну, годі! — скрикнула нараз Маланка й легко, ледве чутно зіскочила з повозки. — Далі я не поїду. Тут уже близько фільварок. Міг-б и мене хто побачити з тобою.

— Що? Ти хочеш геть іти? Покинути мене? — сумно, м'яко промовив Адаць.

— Завтра побачимось.

— Ні! Слухай, Маласю! Іди оцею межею, ввійди в сад, там є діра у плоті, там тебе ніхто не побачить, а садом доберись до альтанки й там зажди мене. Я тільки хвилечку, тільки коні поміщу і слугам розпоряджу, що мають робити. А потім вибіжу до тебе і проведу тебе до свого покою.

— Е, не хочу! Боюсь.

— Не бійся, моє серденько! Чого тобі боятись? Я так зроблю, що ніхто тебе не побачить. Пообідаємо разом, а потім підеш собі додому.

Надія провести спокійно кілька хвилин разом із улюбленим паничем, обідати з ним, наговоритися з ним до-сита — була дуже понадлива для Маланки, і по короткім вагуванні вона пристала. Не кажучи й слова більше, вона шмигнула у збіжжя і зчезла в ньому, а панич, весело подсвистуючи, поїхав до фільварку.

VII.

О. Нестор увесь трясся мов у лихо-манці.

— Так ось воно як! Ось що сидить на дні тої чемности та прихильности, тої старанности за моє здоровля, тої безкорисної услужливости! Спекуляція на мій маєток! Цинізм! Безстидна грубість! Боже, боже!

Тремка рука довго не могла попасти з ключем у дірку, щоб відімкнути двері від покою, і, відімкнувши двері, він добру ще хвилю

мучився, поки витягнув ключ, устроїв його з внутрішнього боку й на два спусти замкнув двері зі середини.

— Не чуюся я тут безпечним! — бормотав він, обзираючи, чи щільно позамикані вікна. — Не чуюся... ані на хвилину... Ану-ж їм за довго стане чекати! Ану-ж вони... Господи, рятуй мене!..

Хороблива уява, зворушена недавно перебутою сценою, бентежила всю його душу, паралізувала всі зостанки його енергії. Він дивився й не бачив, пригадував і не тямив, метався то сюди, то туди, хапався за одно, друге й десяте, а ні в чому не міг найти ладу, ні з чим не вмів дати собі ради. Бачив добре, що вікна не замикаються щільно, що в них бракує скоблів, що в одному збита шибка, й одчинити його знадвору нема ніякої трудности; бачив це виразно в тій хвилині, як нераз уже перед тим, — тепер бачив це навіть докладніше, чув живіше всю небезпеку цієї обставини та, постоявши хвилину з витріщеними очима перед вікном, метнувся безтямно в другий бік, бо щось іншого звернула йому на ум збентежена уява.

— Адже-ж усе наверху, по шухлядах, по кешенях! — скрикнув він і, ледве перебираючи ногами, дихаючи приспішено й нерівно, побіг до свого покою й почав судорожно відмикати шафи, висовувати шухляди, виймати різні старі реверенди, штани, камізельки, кваплячись, шукаючи чогось і зараз-же кидаючи все безладно на купу. Нараз знову зупинився. Крізь вікно, обернене до полудневого заходу, кидало сонце до його покою ясний сніп світла. Йому здавалося, що крізь це вікно хтось заглядає до

Його покою, цікаво слідить за всім, що він робить, їдовито підсміховується з його безпомічного поспіху, з його безсильного шарпання. Він побіг до вікна, виглянув надвір — нікогісінько. Відійшов від вікна, та тут-же пригадав собі, що лишив його отвореним.

— Боже мій, боже мій! — простогнав він, чуючи, що не може опанувати своєї тривоги і свого зворушення. А власне тепер йому треба-б як-найбільше спокою й сили, щоб роздумати, розміркувати, що й як дальше почати з собою! Адже кожна хвиля опізнення грозить небезпекою. Він і так досі хто знає, як глибоко залетів у западню через свою необережність, через недбальство, — ні, через сліпу віру в доброту й чесність тої жінки. Хто знає, які вона вже сіти на нього розставила! Хто знає, чи не навмисне, з обрахуванням вона вибухла сьогодні, визвірилась на нього з оцею звірячою фізіономією, щоб поразити його, спаралізувати його силу й спокій, зробити його безпомічним і безрадним у хвилі найбільшої небезпеки!

— Боже, боже! — стогнав о. Нестор, мало не плачучи й силкуючись, аж до болю в мізку силкуючись зібрати всю владу свого духа, спрягти в порядні ряди свої думки, запанувати над нервами, привернути рівновагу між постановами й вчинками. Він сів при отворенім вікні й почав вдивлятися в зелень дерев і синяву безхмарого неба. Свіже, тепле, запахуще повітря й вид широких, рівних, барвистих і спокійних площ трохи відсвіжили його нерви, навіяли на нього заспокоєння. Він почав дихати рівніше, повільніше; дроз уступила, і в голові почало прояснюватись.

— Ні, я ще не труп! — промурмотів він. — Я ще вам не *anima vilis*¹⁾, на котрій-би ви могли робити свої досвіди! Я ще з вами побоюся! Може, то й ліпше, що так несподівано, так цинічно й безстидно виявили свій апетит на моє добро! Злий демон, котрому ви служите, зробив собі з вас жарт, огидний жарт. Ви думали, що я відразу впаду, подамся, й ви візьмете мене в руки і зробите зо мною, що схочете! Аж ні! Ні, ні, ні, ні! Я отямився! Ви шпигонули мене, а я прокинувся з тяжкого сну! Того мені й треба було! Спасибі, спасибі! Тепер я вже не сплю, тепер я добре чую й бачу, де я і що зо мною робиться! Тепер я не дамся! Не дамся! Не дамся! Виведу вас у поле! Зажартую собі з вас іще гірше, ніж ви собі з мене жартували!

І, збираючи докупи всі свої сили, з певним страхом він стрібував стати. Боявся власної немічності, але радувався дуже, коли побачив, що немічність та минула, що це перед хвилиною був тільки наглий, хвилевий напад, а не початок тяжкої хвороби. Він чув себе легким і хоч назверх спокійним. Чув, що може думати й виконувати свої думки. Мов блискавки, мигали в його голові різні плани, дикі, фантастичні, але за кожним услід бігла холодна розвага, ловила його на лету, розщипувала, мов пострілену птицю, і кидала в нівеч. А за дикими й фантастичними планами, що були немов останні ракети уступаючого зворушення і тривоги, пішли звільна поважніші, практичніші думки.

— Фундацію! Фундацію зроблю! Нехай хоч бідні люди мене добрим словом споминають!

1) Нічого не вартє сотворіння.

Оті слова повторяв він, немов хотів втвердити їх на-пам'ять, цвяхом убити у свою душу. І вже укладав собі, як він поїде до Львова, відшукає знайомого нотаря, спише заповіт. На душі його почало робитися легше, легше, свобідніше на саму думку, що його капітал не пропаде марно, не піде в руки неробів, котрі швидко зуміють промити йому очі. Але це вдоволення знов почало бліднути, розвиватися парою, а з темного хаосу вражіннь виринали нові погрози. Поки то ще до Львова! От це вже два роки, як він не був у Львові! Та й чи легко то йому старому туди вибратися! Як і на кого лишити помешкання! Адже-ж остання його подорож пам'ятна йому — ой, і дуже пам'ятна тим, що його тоді обікрали. О. Нестор, звичаєм скупарів та загребигрошів, до тої міри опанований був пристрастю громадження, збирання та складання, що ніколи не міг дійти до того, щоб вести порядний спис своїх доходів і трат, щоб мати ясне уявління того, скільки він мав маєтку. Незлічиму силу разів він постановлював собі „завтра зробити докладний рахунок“, та все якийсь забобонний страх зупиняв його при виконуванні цього діла. Він ніколи не вийшов понад уложення спису нумерів книжечок та цінних паперів; готових грошей: червінців, талярів і інших монет, що були в нього поскладані в різних купках та в різних криївках¹⁾, він так ніколи й не міг дорахуватися до ладу. От тим то й вийшло, що, коли підчас його останньої подорожі до Львова до його помешкання закрався злодій, о. Нестор тільки по розбитім вікні та

1) Криївка — сховка (польскі ке).

зламаним замку в шафі доміркувався, що чиясь чужа рука господарювала в його хаті. Що й скільки забрав йому з хати цей непрошений гість, він докладно не міг дочислитися. Тільки по довшім слідженню й порівнюванню він переконався, що забрано йому шість книжечок щадничих вартости 6000 гульденів, а що понад це, — то хіба бог один знає. О. Нестор нікому не признався про розмір своєї шкоди, тільки одній пані Олімпії розповів про все, просячи, щоб не розголошувала цього й заховала діло в секреті.

— Щадничі книжечки злодієві не придатуться ні на що, — говорив він. — У мене є номері, і я ще нині телеграфічно завідомлю касу, що такі книжечки в мене вкрадено, значить, вона їх нікому не виплатить, а коли хто зголоситься за їх виплатою, той сам себе віддасть у руки поліції. А що крім того вкрадено, це вже... — і о. Нестор махнув рукою, немов хотів сказати: бог з ним, з тим злодієм!

— Щось там дрібних грошей забрав, — додав о. Нестор, — здається, небагато, бо що там він у мене багато найде! Ну, та ще годинник срібний, старе клепало! Не варта за-для того й крику підіймати. А вже найсмішніше те, що в додатку взяв чоботи, і то не старі, а нові! Га, га, га! Якби він знав!..

О. Нестор не доповів. Йому ніяково було признатися, що в старих, дірявих та запліснелих чоботях він якраз тоді мав зложених пару тисяч самими дукатами, коли тимчасом нові стояли порожнісінькі.

Пані Олімпія справді заховала в секреті оповідання о. Нестора про цю крадіж, та справа

вийшла потрохи на верх без її вини. Власне ті нові чоботи видали злодія.

Одного дня, коли о. Нестор нічогісінько не надіявся, застукано до дверей його покою, а коли він отворив, побачив жандарма, котрий держав закованого в ланцюжки Цвяха. За жандармом стояв віт із присяжними¹⁾, а за ними ціла юрба народу. Присяжний мав у руках украдені в о. Нестора чоботи, котрі Цвях хотів було продати в містечку та котрі видали його тим, що в внутрішній частині халяв вистебнуване було зеленою ниткою ім'я і прізвище о. Нестора. Цвях, як неписьменний, не надіявся зради, але купець зараз пізнав, у чому справа, і віддав його в руки жандарма.

О. Нестор іще й досі без холодної дрожи не може спімнути про ті сцени, що тоді відбулися в його помешканню. Йому прийшлося при всіх людях признатися, що його обікрадено, подати нумері щадничих книжечок, суму готівки (не знаючи її докладно, він подав як-найменшу, кілька сот гульденів) і опис годинника. Він дрижав увесь час переслухання, вився й путався далеко гірше від злодія, котрий ув-одно божився, що, крім чобіт, не вкрав нічогісінько. І справді, докладна ревізія в помешканню Цвяха не виказала ніякого сліду крадіжі, та про те його оповідання про сам факт тої крадіжі було дуже фантастичне та не подібне до правди. Коли-б вірити Цвяхові, то до крадіжі цих нещасних чобіт він прийшов зовсім випадково й навіть невинно. Правда, він признався, що нічю лазив попід вікна о. Нестора, й не міг вяснити, чого там шукав. А, лазячи попід

¹⁾ Вони звалися колись на Україні виборними (понятими).

вікна, він нараз почув стук у покою. Скрикнув, — і в тій хвилині якась фігура вискочила крізь відчинене вікно й, побачивши його у траві, шпурнула на нього чобітьми так, що мало йому зап'ятками ока не вибила. І Цвях із плачем показував величезний синяк під оком. Та всі, хто чув це його оповідання, замість співчуття над такою його пригодою, тільки реготалися, вийт аж поклепав його по плечах і сказав:

— Ей, Цвяхе, Цвяхе! Та вже як берешся брехати, то хоч-би щось дрібочку розумнішого видумав!

Цвях дістав від жандарма, що дістав „до признання“, та не признався ні до чого. Його завели до Львова, посадили до криміналу й засудили за цю крадіж на півтора року в'язниці. Він відсидів своє й вернувся назад у село, та о. Несторові від цього ані раз не було легше. Щадничі книжечки пропали, як камінь у воді, готових грошей також не слідно було у Цвяхових руках, тільки годинник віднайшла львівська поліція в одного золотникаря, котрий купив його, як старовину, в одного крамаря, а той знов мав його купити в якогось проїзного пана в Чернівцях. Тут нитка урвалася, й о. Нестор із цілої цієї пригоди, крім матеріальної втрати, виніс іще й те пересвідчення, що здобув собі нового ворога — Цвяха, чоловіка, котрий не має що тратити і готов відважитись на всяке найогидніше діло.

Від часу цієї пригоди, а особливо від часу повороту Цвяха з криміналу в село, о. Нестор позаводив різні обережності, раз-у-раз видумував різні штуки, брався на різні способи, щоб перехитрити, ошукати та на хибну дорогу

звести сподіваних злодіїв. Він ненастанно переховував гроші в інші місця, ніколи не держав прикупі більших сум, мав кілька списів своїх цінних паперів і держав кожний спис у іншому місці й то звичайно там, де-б його найменше можна надіятися, позаводив різні секрети при замках шаф та шухляд у комоді, одним словом— провадив формальну дуже складну стратегію проти фіктивного ворога. Ця стратегія наповнювала його вбоге старече існування, удержувала його мозок і нерви в ненастаннім руху й напруженню, хоча й не хоронила його грошей ніколи від пронизливих очей та хапчивих рук якого-нибудь Гадини. Кілька разів траплялося то Гадині, то де-кому іншому зі слуг підглянути криївки, де о. Нестор ховав гроші — звичайно невеличкі суми, кільканацять або кількадесять гульденів. Відомо, цих грошей о. Нестор у таким разі не находив уже у криївці, та, крім моментальної прикрости, це не робило йому великої гризоти, і він ніколи з-за тих грошей не робив крику, не збивав бучі, боячися зрадитись перед людьми, що має багато грошей, а не менше того боячися на випадок відшукання злодія нажити собі в ньому нового ворога. Тільки один Деменюк, пару разів найшовши випадково такі криївки з грішми в саду, мовчки відносив гроші о. Несторові, котрий так само мовчки, зо стидом приймав їх і переховував у інше, безпечніше місце.

Все це пригадував тепер о. Нестор, то сидячи при вікні, то знов устаючи й укладаючи в голові смілий план, що йому робити, щоб огородити себе від якоїсь гіршої пригоди, котра — він чув це цілою душею — грозила йому від тих людей, що його окружали. „Треба

зробити все, що можна! А поперед усього треба докладно обрахувати все, що маю. Адже це вже тепер не мої гроші! Це фундаційні гроші, котрими я завідую, тож мушу знати, чим я завідую і скільки від мене мають право жадати!“

Тепер уже ніяка забобонна тривога не спляла його від роблення обрахунку. Та про те бережність конечна! О. Нестор замкнув вікно й заслони́в його полотняною фіранкою¹⁾, а опісля почав із шухляд комоди, із шафи, з кешенів убрання, з-поміж різних шпаргалів, з-під печи, зі середини печи і з різних можливих і неможливих криївок видобувати звитки паперів, пакети, мішечки, скрутлі²⁾ та рулони. Все це він клав на купу, на стіл, поки, вкінці, втомлений і спотілий від ходження та лаження, й сам не впав на фотель коло стола, важко дишучи та стираючи піт із чола. Відітхнувши, почав звільна, осторожно розв'язувати пакети, розвивати рулони, складати осібно, по категоріях, книжки щадничі, осібно облігації, осібно льоси, осібно акції, осібно дукати, осібно всякі інші монети. Ввесь стіл був заставлений тими паперовими та металевими батеріями—вид, якого не один банкир позавидував-би цьому скромному, опущеному, нужденно одягнутому старому священникові.

Розставивши все в порядку, о. Нестор узяв аркуш паперу й почав списувати — старанно, виразно й по порядку — кожну категорію тих цінних річей. Ця справа забрала йому доволі много часу; пройшли дві години, поки він списав усе й підвів суму всьому своїому маєткові.

1) Фіранка — занавіса в вікні (нім. Vorhang).

2) Скрутлі — звитки, все, що скручене.

Почисливши все звільна, він прочитав остаточну цифру без голосу, тільки рухаючи безкровними, тонкими губами. Прочитав і мов одеревів, не зводячи очей із паперу. Ще раз прочитав, а потім стрібував вимовити наголос ту цифру, немов очам своїм не вірив, щоб це могла бути правда.

— Дві... двісті п'я... десять тисяч, — прошептав він півголосом і широко витріщені очі впер непорушно в пусту просторінь перед собою, — двісті п'ядесят тисяч, чверть мільйона! Ну, я ніколи не думав, щоб аж стільки того було! Ніколи не надіявся! Ніколи-б був не повірив, якби мені це хтось інший сказав! А тимчасом... так, не инакше! Рахунок зовсім вірний, цифри не брешуть! Он воно як! Он на що вони зуби гострять!

І раптом знов тривожні думки, мов чорні хмари, поволоклися по горизонті його уяви.

„О, вона мусить догадуватись, мусить знати, скільки в мене грошей є! Може, не все знає, але догадується. Вже не даремно вона такі довгі літа до мене прилещувалась, обсновувала мене незначно, мов павук тонкою павутиною, аж поки не зробила рабом, невільником, безпомічним і zarazом такою пожаданою добичею! Боже, боже! Якими манівцями, якими крутими дорогами ти вів мене, у справедливому гніві своєму вів мене, поки не довів до пізнання мого впадку, мого нещастя!“

І він зажмурих очі, притаїв дух, увесь углибився в своє нутро, у спомини, в минуле. Там десь глибоко в його мізку блисли, мов два вогники, палкі очі князівни, панни Олімпії, зарисувалися її чудово гарні обриси лиця, губ, носа, запахла її золотисті кучері, запах котрих

тоді так хапав його за душу. Та нині він здригнувся від тих споминів. Адже-ж це був початок його нещастя! Це була та солодка отрута, котрої закоштувавши, він отруїв ціле своє життя. Від тої першої хвилі, коли оті блискучі очі зустрілися з його поглядом там, у князівській офіцині, переробленій на школу, ця жінка сталася прокляттям його життя, його фатальною зіркою, що причинила йому несказану силу мук і терпіння, мов іржа залізо, згризла всі його молоді чуття й пориви, спаралізувала всю владу його душі, знівечила його спосібности, звязала його надії, вигризла, витравила все те, що чинило його правдивим чоловіком, заплюгавила його душу споминами грішних бажань і грішних учинків — і все те, все те пощо? Для якої мети? Зразу, певно, без мети, тільки силою самого фаталізму, нерозривно звязаного з жіночою природою, а потім — ох, потім фаталізм став свідомим демонізмом! Ця жінка — то мій злий дух, то демон-спокусник, що облесливими словами приведе чоловіка до впадку на те тільки, щоб насміятися над ним, втоптати його в болото, взяти його під ноги.

О. Нестор усе ще сидів, опертий ліктями о стіл і затуливши долонями зажурені очі. Він увесь тремтів, вдивляючись очима фантазії в ті несамовито блискучі очі графині Торської, котрі тепер ясніли перед ним, ненастанно, вперто сверлячи його до дна душі так само, як сверлували його тоді, у фатальній хвилині його найтяжчого упадку.

„Демон! Демон! Демон!“ — вертіло в його голові. — „Це не проста жінка, це справді відьма, не даром люди по селі говорять про неї, що вона кров людську ссе! А хіба-ж мою не ви-

ссала? Хіба мене не звалила? Чи не готується з'їсти мене до решти! Господи, рятуй мене від злого духа! Поможи мені ще вирватися з цієї западні, щоб я міг хоч раз дихнути свobodно, подумати про напpаву того, що я вхибив цілим своїм життям!“

І він знов схопився і з подвійною силою, з гарячковим поспіхом почав ховати свої гроші по різних кутках, у різні скритки. Ще не був готовий і до половини з цією роботою, коли втім голосне стукання до дверей його покою перервало тишу і збентежило його до решти. Він аж підскочив зо страху, бачучи багато куп паперів і грошей на столі, бачучи неможність поховати все те в одній хвилині, і не знав, що діяти. Чи вдати, що спить, і не відзиватися? А ну-ж це хтось у злomu намірі приходить, а не чуючи його голосу, осмілиться і влізе до середини? Адже поки-б він міг докликатися помочи, то могло-б бути запізно! Він рішив обізватися, вхопив із шафи простиpало й кинув його на стіл так, що воно накрило гроші, на простиpало кинув подушку, потім стару реверенду. „Скажу, що роблю трохи порядок у покою, а, зрештою, не дозволю ні до чого докторатися... Не впущу сюди, запру двері до цього покою... Коли хто чого потребує, нехай увійде до кухні й там скаже...“

Тимчасом стукання до дверей роздалося другий і третій раз, поки вкінці о. Нестор, поховавши важніші сліди свого заняття в покою, не зважився вийти до кухні, запираючи за собою покоєві двері.

— Ну, хто там? Хто там? — озвався він, коли стукання знов роздалося твердо, хоч і не надто міцно.

— Та то я, пан-отче!

— Що за я?

— Та я, Деменюк.

— А чого вам?

— Та, може, єгомость отворили-б? Може, чого треба, то я-б...

О. Нестор тимчасом успокоївся. Голос Деменюка, котрого зразу серед зворушення не пізнав, був для нього, мов холодна вода у спрагу. Деменюка одного він не боявся, хоч і перед ним не видавався ніколи зі свого багатства.

— Та й стукаєте-ж ви, Гнате! — з лагідним докором мовив о. Нестор, коли Деменюк увійшов до кухні й поклонився йому. — Я трошечки задрімав, нараз чую, мов гармати гримають. Я аж перелякався, гадав, чи не революція яка в селі.

— Та перепрошую єгомостя, — з заклопотанням сказав Деменюк. — Я не хотів, бігме, не хотів! Тільки... знають єгомость мою натуру... Так мені тота дівчинисько з голови не сходить... І так мене щось цими днями за серце тисне, все мені здається, що якусь велику біду пошле бог на мене.

— Ну, Деменюку! Гріх вам таке говорити! — відповів о. Нестор, хоча сам не менше Деменюка вірив у прочуття, сні й віщі знаки. — Не слід нам грішним забігати наперед у божі присуди. Що бог пошле, те пошле, те мусимо витерпіти.

— Та я проти того нічого й не мовлю, прошу єгомостя. Вже як прийдеться витерпіти, то що й казати, його свята воля. Але я сам не знаю, що маю думати про Маланку. Зовсім дівчина змінилася за цих останніх кілька неділь.

— Та не бійтеся, Гнате! Це вам так здається, а з нею нічого не сталося.

— Ей, єгомось! Я її знаю! Не та вона, що донедавна була! Щось там у ній кипить.

— Ну, ну, Гнате! Причинюєте собі самі гризоти й то надармо. Маланка мені як на сповіді говорила... Вона переді мною ніколи не брехала...

— А тепер не вірте! От зараз переконаємось! Я тепер власне від коваля йду. Щось мов замануло мене піти і ще раз поглянути на неї. Приходжу, кажуть, нема. Вибігла зараз по обіді, казала, що до старого єгомостя йде.

— До мене?

— Так і є. Каже: „єгомось казали мені прийти, щось мають зо мною говорити“. І пішла. То я, власне, для того прийшов і збудив єгомостя, щоби спитатися...

— Але-ж вона в мене не була! Я її і на очі не бачив, як тільки там у ковалевім огороді.

— От і бачите! От і бачите! Біда моя з дівчиною, та й біда! — не то проговорив, не то простогнав Деменюк.

— Ну, ну, Гнате, це ще не така страшна біда. Могла піти десь між посестри, погуляти, побалакати...

— Та я то розумію, прошу єгомостя, — поспішно перебив Деменюк. — Все то може бути! Але пощо вона бреше? Це мене тривожить. Адже-ж знаєте, як вона в мене вихована. Ніколи не брехала. Чи зле, чи добре, вона все мені було скаже, а вже так забріхуватись, це ніколи не було її звичаєм. Та й тепер нема потреби. Адже коваль держить її як рідну дитину. Схоче погуляти, чи між посестри піти, то він-же їй не боронить. Пощо брехати і ще й вас у брехню втягати?

О. Нестор потішав Деменюка, як міг, хоча й видно було, що слова не плили йому просто з серця, з живого пересвідчення. Говорили уста, випускаючи звичайні, втерті звороти, а думка тимчасом шибнула у инший бік, мов потопаючий ухопилась за стебелину, що власне надплила по течії. І нараз він перемигнувся. Зі спокійного, напів-сонного, охлялого — він зробився оживлений, увесь затримтів, почав поспішно кидатись і жестикулювати, живо, з поспіхом виговорюючи слова, що доторкались уже не Маланки, не Деменюка, але його власних гризот і клопотів.

— Та подумай, Гнате! Адже-ж і я збрехав перед тобою! А як-же, прости господи гріха, збрехав. Сказав, що ти розбудив мене зі сну, а то неправда. Куди мені до сну, Гнате! Горе мене притисло! Біда мені грозить, не приведи господи, яка біда!

— Що це таке єгомось видумують? — з лагідним докором спитав Деменюк, немов обертався до капризної й безпомічної дитини. — Яка біда?

— О, не видумую, Гнате, ні! Адже-ж слухай, що мені нині сталося! Рано пані принесла мені сама каву. Я здивувався, але в серці в мене щось тьохнуло, немов шепнуло мені: стережись! І справді сіла й почала розмову. Сюди-не-туди закидає, мов кіт довкола сала заходить, аж нарешті виїхала з тим, що її коханому синкові треба грошей, та й то багато грошей.

— Та чути, що панич думає женитись, та й то дуже багато.

— То, то, то! І вона мені про ту женячку товкла. Та я тому не вірю, Гнате! А там, нехай собі жениться, але я грошей не захотів

дати. Ось вона при обіді вже прямо виїхала, що я повинен усі свої гроші записати їй і її синові.

— Так і сказала це?

— Сказала? — скрикнув о. Нестор. — Ні, не сказала, а кричала, грозила, звірем диким на мене напала, вона й її чесний синок. Так-таки й кажуть обоє: цей маєток належиться й мусить бути наш, хоч ви собі й що міркуйте!

— Ну, по селі пані графиня давно голосить¹⁾, що ви записали паничеві ввесь свій маєток.

— Так? Ну, то я їй покажу, що завчасно це голосить. Слухай, Гнате! Я задумав свої гроші обернути на фундацію, щоби проценти з них ішли на бідних людей.

— Та це добре, але хто того допильнує по вашій голові?

— Як то хто? Намісництво²⁾. Я передам гроші до урядової каси з таким записом.

— Га, господи помагай! Певно, що це була б пам'ятка...

— Тільки знаєш, Гнате? Я тут не чуюся безпечним. Ані на хвилю не можу тут обезпечитись. Адже-ж вони обоє, очевидно... знаєш? — і о. Нестор нахилився ближче до Деменюка й шептав йому майже до вуха — очевидно, вони чигають на мою смерть.

— Пек, запек! Най господь боронить! Це вже була-б остання річ! — скрикнув Деменюк.

— Ні, Гнате! — шептав далі о. Нестор. — Боюсь, що не остання! Боюсь, що вони готові піти ще далі. Знаєш, до нині я був-би ні за

1) Голосить — ширить поголоску.

2) Намісник — колишній найвищий адміністративний і політичний урядовець у Галичині.

що в світі не повірив цьому. Але тепер, коли почув їх слова, побачив оті дикі вирази в їх очах, ту звірячу кровожадність, безстыдну байдужність до людського терпіння, ой, Гнате! Не доведи боже більш бачити! Обридження бере до людської натури! То тепер я всього, всього можу надіятися від них.

— Господи боже! — скрикнув Деменюк і вдарився руками об поли, але по хвилині додав: — Ні, егомость! Це не може бути. Це в вас слабкість якась. Що вже як що можна закинути пані графині й паничеві, але щоб вони аж на щось подібного могли пуститися, ні! Цьому я ніколи не повірю! Це не може бути.

— Може, чи не може, але я не чуюся тут безпечним. Я боюся.

— Ну, чень вам удень нічого не станеться, а вночі, коли хочете, я можу ночувати коло вас, у кухні.

— Ні, ні, ні! — замахав руками о. Нестор, котрому при всім його страху навіть до голови не прийшло допустити якогось постороннього чоловіка, навіть такого як Деменюк, ночувати з ним разом в одній хаті. — Це ні на що! Це не допоможе. Хіба ти можеш, як що до чого, дати мені захист?

— Ну, все-таки що два, то не один. Не всяке відважиться йти на двох, а на одного та й ще такого як ви, то зовсім инша справа.

— Ні, Гнате! Так воно не буде, так недобре! Ліпше я ось що! Знаєш, що я задумав?

— Ну, що таке?

О. Нестор знов прихилив уста близько вуха Деменюка' й, хоч довкола не було ані живої душі, й ніхто не міг їх чути, він шепнув ледве чутно з великим секретом:

— Утікати відси.

— Куди?

— Куди-будь. До першого-ліпшого хлопа, аби цю ніч переночувати. А завтра далі! Заберуся до Львова, а там я вже дам собі раду. Деменюк недовірливо похитав головою.

— Нелегка буде справа! І в котрого хлопа ви можете чути себе безпечнішим, ніж тут? Хіба ви не знаєте наших людей?

— А в Гердера?

— Що? В Гердера? В коваля? — з зачудуванням скрикнув Деменюк. — Ви хотіли-б перейти відси до Гердера?

— Ну, а якби так справді? Що думаєш, вигнав-би мене з хати?

— Коваль? Гердер! А, боже борони! А ще якби дізнався, на яке діло ви думаете обернути свої гроші! Та він-би ваші руки й ноги цілував.

— Не було-б так дуже й за що, бо-ж він сам своєю нинішньою розмовою напхнув мене на цю думку. Так знаєш що, Гнате? Не тратьмо часу! Бігай до коваля і скажи йому, що я задумав. Запитай його, чи прийме мене до себе на день, на два? А, може, злякається пані графині, бо вона йому, певно, за це не подякує.

— Що до цього, будьте спокійні. Коваль Гердер не стоїть ні за чію ласку й не боїться нічийого гніву. Це я можу вам сказати, навіть не питавши його.

— Ну, а коли так, то ще ліпше. Іди й розпитай його. А як-тільки він пристане й винайде для мене десь якийсь куток у своїй хаті...

— Там у нього осібний покій найдеться, просторий, гарний, з осібним входом.

— Ще ліпше! Ще ліпше! Коли пристане, зараз роздобудь мені воза й коня, а нехай

пару коней, щоб завезли мої меблі і все моє добро на нову квартиру.

Деменюк, ще не можучи зовсім отямитися з диву, потюпав від о. Нестора. Він іще не вірив, щоб о. Нестор, напразду, думав утікати зо двора, покидати паню Олімпію, не вірив, щоб його страх був оправданий і щоби графиня або її син справді могли мати якісь злі наміри. І він ішов, вагаючись, помалу, з таким виразом непевности, що всякий стрічний, поглянувши на нього, мимоволі мусів подумати: а цьому чоловікові що таке?

Пані Олімпія й без того була цікава, що почне о. Нестор. По його відході вона почала трохи каятися свого вибуху й пильно, мов каня¹⁾, стерегла зі свого покою за всім, що діялось на подвір'ю, не зводила ока з дверей офіцини, що вели до помешкання о. Нестора. Вона бачила, як Деменюк підійшов до тих дверей, як стукав добру хвилю, поки йому отворено, й перетерпіла страшенні муки цікавості й непевности, поки врешті дождалася того, що Деменюк знов вийшов на подвір'я. Вона згори догадувалася, що там була мова про неї, що там раджено над чимось таким, про що їй конче треба було знати. Вид Деменюка, його неспокійне лице й нетвердий хід допевнили її в тім, а zarazом подали їй надію, що від цього чоловіка нетрудно буде дізнатися про все, коли тільки зручно взятися до діла. Вона знала добре чесну і прямодушну Деменюкову натуру і зміркувала відразу, що, б'ючи іменно в той бік, зможе найлегше дійти до мети. Коли Деменюк переходив близ її вікон,

1) Каня — шуліка.

вона відчинила кватирку й закликала його до себе. Деменюк зупинився, та не підходив близько, знов завагувався, чи має йти до пані, чи ні.

— Ходіть, Деменюку, — ласкаво промовила пані, — маю вам де-що сказати.

— Та я-б... Я зараз буду пані служити, тільки наперед мушу... тут маленьке діло для єгомостя...

— Та нічого, нічого! Я вас довго не задержу, то й діло ваше не втече. Ходіть, ходіть! Адже чень не боїтеся мене!

— Та що ясновельможна пані!.. — заклопотано промовив Деменюк і рад-не-рад пішов до покою пані Олімпії.

— Уявіть собі мою гризоту, Деменюку! — почала пані Олімпія з таким щиросердешним і стурбованим видом, немов-би мати розповідала про недужу дитину. — Не знаю, що таке сталося з єгомостем. Чи захорував щось, чи що таке? Взяв собі до голови, що я на його маєток напосідаю, що жадаю від нього, щоб мені й мойому синові все записав, і бог іще там знає, що він повидумував. А я, бог мені свідок, що й ніколи й не думала про це! І не знаю навіть, чи там о. Нестор має які маєтки. Тільки всього й знаю, що тоді, як його обікрали, то мені жалувався. Ну, та ви самі знаєте, тих грошей не віднайдено, а чи в нього їх більше є, їй-богу, не знаю. І я-б мала лакомитися на чуже добро? Господи! Та й чи я цього потребую? Адже, богу дякувати, в мене і свого досить, є при чім віку дожити. А хоч-би бог і те мені відібрав, то в мене два брати-князі, на великих добрах сидять, великі пани, то-ж при котрому-небудь можу притулитися. А сестра також за великим паном замужем, і

так раз-у-раз мене просить, щоб я покидала Торки, здала все в оренду й ішла до неї жити. Та я не хочу. Я привикла жити скромно, попросту, та на своїм. Та не з такого я роду, щоб мала на чуже лакомитися! І скажіть мені тепер, Деменюку, що я маю робити, як маю говорити з єгомостем, щоб йому вибити з голови тоту нехить до мене? Чи то йому хто наговорив на мене, чи йому що приснилося, чи так просто, старість, та я, їй-же-богу, не дала йому ані найменшої підстави до таких думок. Адже самі знаєте, бо на вашім свідомі робиться, чи я його не доглядаю, не опікуюся ним, не шаную його як свого рідного? А він ось як мені платить! Ось якими підозріннями мені віддячується!..

Невдержним потоком плили слова з уст пані Олімпії. Вона уклала собі наперед ту промову й добувала всіх своїх сил, щоб віддати, відіграти її по всім правилам акторської штуки, попередити всі заміти Деменюка, порушити всі його добрі чуття, зробити його зовсім безоружним. І, справді, старий стояв при тих словах мов під градом, не знаючи, що робити, не можучи здобутися на ніяку самотійну думку, і дав нестися цьому бурхливому потокові. А коли при останніх словах пані Олімпія, немов-би то зворушена і збентежена до дна душі, піднесла хусточку до очей і почала буцім-то обтирати сльози, то Деменюк був-би присяг, що справді о. Нестор пересолив у своїй боязні, що скомпонував собі якусь небезпеку й дармо тільки мучиться тим витвором своєї власної хорої голови.

— Та нехай пані графиня не беруть собі того так дуже до серця, — промовив він, силу-

ючись заспокоїти її, — наші єгомось старенькі, вони мають свої різні дивацтва. Я думаю, що це в них не надовго.

— Та я не гніваюся, ані не жалуюся, — промовила знов тоном щирої прихильности пані Олімпія. — Господи! Мені про себе зовсім байдуже! Я тільки боюся, щоб самого о. Нестора ота боязнь не попхнула до якого нерозважного кроку. Адже-ж ви знаєте самі, він як дитина, безрадний, безпомічний, хто не хоче, той його обдурить, обікраде або й так у живі очі обдере. Ще поки в мене сидить, то так йому здається, що то все нічого. А він і сам не знає, скільки то я натурбуюся та напильнуюся, щоб йому не сталося якої злої пригоди. От і тоді, коли його обікрали, та й бог знає, чи справді обікрали? Хіба він уміє сказати, скільки в нього чого? Каже, що позабирали щадничі книжечки, а потім почав списувати, вишукувати зі своїх сховків, і показалося, що всі книжечки в нього. А скільки я мала неприємности та клопотів та тяганини!..

— Та я то й сам казав єгомостеві, що вони дармо собі самі страху додають, — почав звільна щідити Деменюк, зворушений оповіданням пані. — А вони ні та й ні! Ані слухати не хочуть.

— Ото то й є! Завізьме собі щось у голову...

— Вони все одно: боюсь я тої пані. Не можу тут обезпечитися.

— Бачите, бачите! Десять літ жиє безпечно, ніякої пригоди не зазнав, а тепер раптом не може обезпечитися! Чи-ж то чоловік при здоровім розумі буде таке говорити?

— І мені також так здавалося, що вони щось нездорові. Ні з цього ні з того кажуть мені йти до коваля, знають пані, до Гердера,

отам на кінці села, і просити його, щоб їх прийняв до себе в комірне.

— От як! — скрикнула пані. — Так він задумав від мене тікати! Та й ще куди, до того єретика, до Гердера! Ну, пан-отченьку, вже ви собі робіть, що хочете, й говоріть, що знаєте, а я на це не позволю!

Пані промовила це таким твердим, рішучим голосом, далеким від тої жалібної та лагідної щирости, якою говорила досі, що Деменюк аж стрепенувся. Тільки тепер він почув, що о. Нестор не зовсім такий дурний та хорий, лякаючись цеї жінки, і що вона під маскою добродушности та щирости справді криє якісь інші задуми. Та поки ще він розміркував, що йому далі робити, пані Олімпія майже силою випхала його за двері, замкнула свій pokій і побігла прямо до помешкання о. Нестора. Деменюк стояв на подвір'ю, мов остовпілий. Він чув, що провинився супроти пан-отця, зрадивши перед панею його намір вибратися від неї. Йому страшно прикро і стидно було того, що так себе дав підвести пані Олімпії, та тепер він уже й зовсім не знав, що діяти. Чи йти до коваля й говорити йому те, що казав о. Нестор, чи зачекати, на чім скінчиться розмова з ним пані Олімпії. По добрій хвилі він рішився вкінці заждати й непевним кроком, вагаючись та озираючись, почав звільна наближатися знов до помешкання о. Нестора. На подвір'ю не було нікого. Якась непереможна сила тягла Деменюка до дверей офіцини, що вели до покою о. Нестора, та з другого боку йому стидно було підслухувати, що там говориться.

А о. Нестор, відправивши Деменюка, заспокоений трохи, взявся далі до своєї роботи —

переховувати гроші. Вже був майже готовий з цією роботою, коли почув, що двері з сіней до його кухні відчиняються. Він перелякався й тільки тепер пригадав собі, що, відправляючи Деменюка, з поспіху забув замкнути двері на ключ. Запхавши в кешеню решту грошей і списи цінних паперів, він поспішив до дверей покою, щоб побачити, хто там увійшов; швидкі кроки, що перемірювали кухню, прямуючи до його дверей, збудили в нім якесь недобре прочуття. Та поки ще зміг отямитися, двері його покою отворилися зо скрипом, і в них показалася постать пані Олімпії. Очі її блищали ще дужче, як звичайно, лице палало від швидкого ходу й нутрішнього зворушення, а на стиснених, енергічних устах висіли громи.

— Пан-отче, пан-отче! — промовила вона не вітаючись і не здоровкаючись, — що це ви задумуєте?

— Га! Що це? То ви, пані? — лепетів переляканий о. Нестор, ухопившись за ручку крісла і стаючи так, щоб те крісло було між ним і панею.

— О, ви вже й не пізнаєте мене! — промовила пані Олімпія, холодно всміхаючись, і, не ждучи на запросини о. Нестора, сіла при столу й почала розглядатися по покою.

— Ну, що, вибираєтесь від мене? — випадила нараз.

О. Нестор увесь затремтів при тих словах, скорчився, мов зів'ялий лист, і ледве міг держатися дрижачими руками за ручку крісла, щоб не впасти на землю. Пані Олімпія, бачучи його заклопотання, почала тепер лагідніше.

— Ні, пан-отче, це негарно з вашого боку! Це невдячність! Адже-ж я на ваш маєток не

напосідаю! Не хочете записати його Адасеві, воля ваша. Я вас не силую. Але того скандалу мені не робіть! Я розумію, вам треба-б більшого достатку, стараннішого призору, ніж тут маєте. Дуже жалую, що мої маєткові відносини не дозволяють мені дати вам його. Але в такому разі вам не слід утікати від мене до хлопа, бо там і того не будете мати, що в мене. Коли хочете, то переберіться до Львова. Я вам цього не бороню. Навпаки, готова все зробити для вас, допоможу вам винайти помешкання, прислугу... Там будете мати все, чого вам треба. Я не хочу, щоб ви тікали, мов із розбійницької ями, з дому тої, котра вас... котру ви колись...

Пані Олімпія не докінчила. Її власні слова зворушили її глибоко. Вона заплакала й почала усточкою втирати сльози з очей.

— Але-ж ясне ве... ве... ве... — почав о. Нестор, гикаючись та ледве вимовляючи слова, але пані Олімпія різьким жестом руки заставила його мовчати.

— Мовчїть!—скрикнула вона крізь сльози.— Ви недобрий чоловік! Невдячний чоловік! Для якоїсь примхи зранити глибоко жіноче серце, спричинити біль і пониження жінці, котра вас... котра супроти вас... котра від вас цього не заслужила, це в вас нічого! Ну, скажіть на милість, чи бачив хто таке? Тікати від мене! І куди? До Гердера! Що вам таке Гердер? Чим він вам близький? Чим заслужив собі на ваше довір'я? Ну, говоріть! Скажіть! Може й я від нього навчилася-б тої штуки.

О. Нестор почав, знов путаючись та гикаючись, говорити щось, виправдовуватись та перепрошувати. Пані Олімпія хвилину слухала

Його лепетання, а потім знов перебила його мову.

— Ну, досить цього, отче Нестор! Досить! Подайте мені руку! Забудьмо це! Я не така зла, як ви про мене думаєте. Але й ви муsite викинути з душі всякі упередження до мене! Ну, де-ж це хто бачив, щоб так зо мною поступати, а?

О. Нестор якось знехотя, вагуючись, подав їй свою руку, котру вона м'яко стиснула, й, не випускаючи зі своєї руки, говорила далі:

— Значить, між нами згода? Чи як? Зістаєтесь у мене, бодай доки вам не винайду теплого кутка у Львові... Ну, проясніть-же чоло! Перестаньте хмуритись! Сядьте ось тут коло мене!

І пані Олімпія посадила його майже насилу на кріслі коло себе і знов узяла його руку у свою долоню.

— Господи, і отак подумати, що така доля чекала нас обоє! Га, отче? Якби нам хто був це пророкував тоді, коли ми... тямите... перший раз цілувалися з вами там, в імпровізованій школі в офіщині мого тата! Або тоді, коли я заховалась у корчах жасміну, а ви в задумі йшли доріжкою, а я вискочила й кинулась вам на рамена, й затулила очі, й перелякала вас, а потім мусіла поцілуями знов приводити до притомности! Чи тямите це все? Правда, нині, згадуючи про ті золоті хвили, здається, що це якісь повісті з тисячі й одної ночі, якісь відомості з иншого світа, яснішого, чистішого, кращого, ніж наш!

— І пощо... пощо ясна пані це згадують — ледве прошептав о. Нестор, злегка видобувши від неї свою руку й закриваючи лице долонями. — Обоє ми грішили... Своєю любов'ю

нарушили природні границі... І за те тяжку кару прийняли...

— Ні, ні, ні! Не говоріть цього! — з жаром промовила пані Олімпія. — Не може це бути! Наша любов не була грішна. Бог не поклав жадних природних границь поміж людьми! Це ви як священик найліпше повинні знати. Але я одно знаю: ви занадто в самоті живете. Вам треба трохи більше розривок, товариства. Ні, отче, не відвертайтеся! Вже коли згода між нами, то мусите для мене це зробити. Я вас тут не лишу самого. Там до мене зараз прийде син із товариством на гербату. Ходіть! Розірветесь¹⁾ трохи, відсвіжітесь видом молодих людей, побалакаємо!

О. Нестор хотів щось ремонструвати, але пані Олімпія не дала йому нічого говорити. Її злобний і понурий настрій перемінився в оживлену веселість. Вона допомгла о. Несторові перебраться в нову реверенду й майже силоміць, не випускаючи його з рук, потягла його з собою, сама позамикавши його покої й сама поклавши йому ключі до кешені.

А коли вийшли на подвір'я отак у парі, побачив їх Деменюк, що ждав коло дверей. Бачучи радісне лице пані Олімпії й о. Нестора в новій реверенді, він зрозумів, що про переносини нема й мови, й мовчки пішов у сад.

VIII.

В салоні пані Олімпії говор, брязкіт вилок та ножів об тарілки, голосні вибухи сміху, то знов чути чийось голоснішу промову, переривану окликами одобрення або заперечення.

¹⁾ Розірватись — розважитись (польське).

Товариство зібралося трохи численіше, ніж думав Адаць. Крім Едзя Чапського, брата будучої Адасевої нареченої, та ще трьох молодих обивательчуків, із котрих один пан Тадей Розвадинський був товаришем Адася з віденського Терезіяnum¹⁾, другий Альфонс Дзержикрай здобув саме в Відні докторат прав і готовився на політичну кар'єру, а третій пан Еміль Доленга, не скінчивши гімназії, проживав у багатого батька й тільки періодично приїздив до Львова, щоб подихати міським повітрям,— приїхав іще молодий брат Едзя, що власне скінчив рільничу школу в Дублянах, далі пан Калясантій, відомий у обивательських колах тільки під цим іменем, котре в додатку навіть не було його власне, а мало характеризувати тільки його вірменське походження, мужчина статний, підсадкуватий, літ 35, добрий знавець коней і кінського спорту, котрий нараз почув охоту до письменництва й журналістики й оце вже від року помагав кермувати опінією в однім шляхетсько-демократичнім щоденнім письмі²⁾). До цієї чисто шляхетської компанії пристав доволі несподівано ще один плебей, та такий, відомо, присутність котрого ані крихти не женувала³⁾ товариства. Це був один із ліпших львівських адвокатів, і хоч його родова назва Васонг дуже ясно говорила про його хлопське походження, то проте з постави й вигляду він був найповніший елегант і джентльмен, а з переконань чистої крові аристократ.

1) Терезіяnum — середня військова школа в Відні, в якій за великі гроші, а то й на краєві кошти, вчилися панські діти.

2) Письмо — газета, часопис (польське *pismo*).

3) Женувати — бентежити (інтелігентське слово — з польської).

Пані Олімпія серед цього товариства почувала себе вповні щасливою і свобідною. Зразу її хазяйське серце трохи було защеміло на вид тих трьох фіякрів, котрими причвалали гості: вона боялася, чи вистане їй чим угостити їх як слід. Та це тривало тільки хвилину. Коротка розмова з Гапкою — і план кампанії був уложений. Тепер гостина кінчилася, й пані бачила, що її гості зовсім вдоволені. Той вид підніс іще, побільшив її радість, що плила з самого почуття близькості своїх людей, з почуття рівнорядної, благородної компанії. А до того-ж її материнське серце радувалося на вид Адася, котрий у тій компанії був зовсім свій чоловік, поводився з усіма як із рівними, а з де-ким навіть (н. пр., з Дублянцем і д-ром Васонгом) як старший і вищий, і у всіх, очевидно, мав пошану й щирю симпатію.

Тільки один о. Нестор серед цієї компанії сидів, як ворона між павами. Після першого представлення, при котрім усі гості за чергою подавали йому руку, де-хто промовив до нього пару слів, а потім усі його покинули, він засів собі в куток софи й там не то дрімав, не то над чимось думав, склавши руки на коліна і ненастанно без голосу рухаючи безкровними губами. Пані Олімпія кілька разів підходила до нього, сідала при нім, заговорювала то про це, то про те, — він відповідав їй чемно, але з місця не рушався, до компанії не мішався і в загальній розмові не брав участі.

— Що вже мені старому! — мовив він, махаючи рукою. — Що я їм таке можу сказати, чого вони... теє то... Прошу вельможної пані мною не турбуватися... Я вже собі... так собі... послухаю... дуже цікаво...

Та пані Олімпії хотілося, мабуть, чогось більше. Вона по якімось часі підійшла до нього з Едзем Чапським, котрому, мабуть, наговорила де-що про о. Нестора, та цей молодий джентльмен, очевидно, не мав великої охоти входити в якусь глибшу знайомість зі старим мовчазливим попом і, сказавши кілька банальних фраз про гарну околицю і стародавній сад при торецькому дворі, „polecił sie“¹⁾, т. є., полетів до свого товариства.

Та проте присутність мовчазливого й ніби дрімаючого о. Нестора не псувала гармонії й доброго настрою товариства. Всі були в веселім настрою вже по приїзді, а випивши по чарочці лікеру, щоб сполоскати дорожню куряву (хоча цим разом, їдучи з Адасевого фільварку, де вже вперед пообідали, до двора, не дуже то багато її й налигались²⁾), а потім по чашечці чорної кави, сиділи якийсь час у салоні, при відчинених вікнах та віддихали. Надворі стояла жара. Була третя година, пора, коли навіть у саду не легко найти добру тінь; у салоні, де продувало крізь розчинені вікна й двері, було холодніше. Розмова зразу була трохи лінива. Гості більш курили, де-хто гойдався у кріслі, опершись ліктями на поруччя та пускаючи клуби диму. Тільки пані Олімпія шниряла сюди й туди, то щось наказуючи прислузі, то звертаючи на щось увагу Адася, то поправляючи щось на столику або заводячи якусь розмову з цим або тим із товариства. В товаристві всі були їй знайомі, крім молодого Дублянчика. Розуміється, що коло Єдзя

¹⁾ Товариська фраза, яку перебрали й Українці в Галичині: відходячи, там кажуть: поручаюся (пам'яті).

²⁾ Налигались — наковтались.

й Дублянчика вона найбільш припадала, як коло братів тої, з котрою й вона бажала бачити свого сина в парі, не менше самого Адася. Як віртуоз, перебираючи мов віднехотя пальцями по клявишах, уміє видобути з них завсігди гармонійні звуки, так і вона, снуючись поміж гістьми, оживлюючи своїм рухом, своєю присутністю ціле товариство, вміла все-таки не постережено, завсігди в відповідній хвилині підходити до обох паничів Чапських, уміла кожному в делікатній і, здавалось, зовсім наївній, ненаміреній формі не то сказати, не то піддати таку думку, таке уявління про себе, про Адася, про їх вдачу, вподобання, маєтковий стан і т. д., які їй видавалися для її мети відповідними і в їх очах найкориснішими. З молодим Дублянчиком вона почала було говорити про тутешні врожаї, та покмітивши, що його далеко більше інтересує полювання, приймалась розписувати йому багатство дичини в лісі її сина та розповідати про ловецькі пригоди свого покійного мужа. Старший Чапський був більше практичний. Він проявляв, на думку своїх батьків, правдивий фінансовий геній, кінчив якусь вищу торговельну школу в Відні і служив тепер при однім львівським банку — не з потреби, а для вправи в банкових справах, хоча, відомо, побирав за це добру плату. Він інтересувався всячиною: і економічним побутом селян та сусідних дідичів, і натуральним багатством землі, і домашніми промислами, і відносинами кредитовими. З ним розмовляти було для пані Олімпії доволі трудно, тож вона звичайно старалася переводити розмову з Едзем на інші теми, розпитуючи його зручно про їх фамілійні відносини. Панства Чапських вона колись

знала, з його матір'ю була навіть у приятні, та довгі роки не мала приємности з ними бачитись...

— Родинні нещастя... довголітня слабість графа-небіжчика... виховання сина... журба в веденню господарства, та й так проминули мої літа! — мовила вона, зідхаючи. — Ах, як я рада-б побачити ще раз вашу маму! Що за красавиця була! А яке серце золоте! — додала сердечним голосом пані Олімпія.

Едзьо сказав, що мама його з Люсею цими днями мають бути у Львові, то чому-ж-би й пані графиня не могла приїхати? Це-ж зовсім недалеко, і, певно, не зробить пані ніякої різниці в господарстві! Пані Олімпія прийняла цю відомість із великою радістю й дала слово, що „певно-певнісінько приїде, щоб уцілувати дорогу Мільцю й її прекрасну донечку“.

— О, я чула, що донечка в маму вдалася, що всіх чарує своєю красою, що проявляє незвичайні спосібности! Ні, вже хоч-би там що, а я мушу поїхати, відновити таку дорогу для мене знайомість!

Пан Едвард, хоч економіст і фінансист, був формально очарований тою сердечною щирістю й тою глибиною благородного чуття, яку проявила пані Олімпія.

Та звільна розмова в салоні ставалася живішою, голоснішою й загальнішою. Два найстарші й найповажніші з-поміж присутніх панів (розуміється не числячи д-ра Васонґа, котрий у таких товариствах ніколи не виривався на чільну роль й цій скромности у значній частині завдячував свою популярність у аристократичних сферах) звели розмову на цю дорогу: довкола них громадилося звільна все більше

цікавих, котрі инколи втручували й свої уваги, поки вкінці всі присутні в салоні не прилучилися до цього кружка. Розуміється, крім о. Нестора, на котрого тепер справді вже ніхто не звертав уваги й котрий спокійно сидів у своїм кутику, похитуючи головою та рухаючи губами й немов жуючи щось своїм беззубим ротом.

— Я завсігди стою на народнім становищі ¹⁾! — з патосом та без пересадної гарячости голосив пан Калясантій, ходячи здовж по салоні попід руку з д-ром Альфонсом Дзержикраєм. — Уважаю це за свій святий обов'язок стояти на такому становищі. По-за народнім становищем, на ґрунті космополітизму, нема для нас спасенія. Пропадемо, щезнемо безслідно!

— Це дуже гарно з вашого боку, — мовив д-р Альфонс, — і я думаю, що на тім пункті кожний думаючий чоловік із вами згодиться. Та все-таки те народнє становище треба-б трохи докладніше пояснити. А то як-же це? Адже й „Towarzystwo Demokratyczne“ в р. 1846 голосило те саме, що стоїть на народнім становищі, а тайком організувало різню шляхти. Голословне кидання такого широкого терміну має в собі багато небезпечного, і це власне я вважаю хибою тої газети, при котрій ви працюєте.

— Смію запевнити пана доктора, що помиляєтесь. Я готов зараз завтра предложити вам, скільки хочете, номерів газети й показати в них статті, де докладно вияснюється, як ми розуміємо народнє становище.

— Не смію твердити, щоб такого вияснення в вашій газеті не було, крий боже! Мусить

1) У значінню: національнім (narodowe).

бути, що це я такий недбалий читач, що не міг цього ніколи дочитатися, — не без іронії мовив д-р Альфонс.

— Я також мушу признатися до того самого гріха, — додав Едзьо Чапський.

Це до-живого діткнуло пана Калясантого немов-би хтось устроїв йому за пазуху пучок кропиви, так він кинувся їй, тяжко сапаючи, сів охляп¹⁾ на м'якім кріслі.

— Ну, панове, — скрикнув він патетично, — це вже з вас якась сторонничість²⁾ говорить. Дятого³⁾, що моя часопись (в патетичнім за-палі він любив говорити „моя часопись“, хоч не був її власником, ані редактором, а тільки звичайним співробітником, і слухачі його добре знали про те) має демократичну вивіску...

— Скажіть радше: демократизм на вивісці! — шпигонув Едзьо.

— Вивішений демократизм, — додав Дублянчик.

— Прошу, панове! — поважно і з докором скрикнув п. Калясантій. — Я не дав вам причини до того, щоб ви жартували наді мною! Дуже прошу! Тут справа поважна. Дятого, що моя часопись має демократичну вивіску, ви вважаєте себе у праві дивитися на неї крізь партійні окуляри, не розбираючи ближче, яка властиво суть її провідних ідей. Скажу отверто, це не є властива дорога! Це не по-обивательськи⁴⁾. Це навіть непатріотично, бо, виступаючи проти такої газети, спиняється разом хід тих ідей, котрі вона хоче ширити й котрі

1) Охляп — від слова хляпнути, — швидко сісти.

2) Сторонничість — партійність (польське).

3) Дятого — через те (польське).

4) Не по-панському, не по-дідичівському.

також я, мої панове, як мене всі тут знаєте, цілковито приймаю за свої.

— Оце власне інтересно! Власне цікаво! — радісно скрикнув д-р Альфонс, сідаючи також на кріслі насупроти Калясантого. — Отже, раз маємо перед собою чоловіка, котрий сміло й явно говорить, що поділяє вповні ідеї й тенденції газети, значить, зможе й, певно, схоче й нас усіх познайомити з тими ідеями, втаємничити нас у них, коли просте читання тих друкованих слів і речень, котрими день-у-день заповнена ця газета, зовсім до цього не вистарчає.

— Пан доктор усе ще зволять іронізувати, — якимось жалібно сказав п. Калясантій. — Я цим оружжям не воюю й на іронію іронією не буду відповідати. Приступлю прямо до річи. Страшить вас демократизм моєї газети...

— Але-ж не страшить! Чого нам його боятися?

— Ну, антипатичний вам, мовлячи загально. Адже-ж так? Але скільки-ж то разів ми вияснювали, що цей демократизм у нашім розумінню від демагогізму далекий, як небо від землі! Ми демократи, і думаємо, що при кінці XIX віку кожний розумний і чесний чоловік мусить бути демократом.

— Спасибі за комплімент! — сказав їдко д-р Альфонс, кланяючись Калясантому. — Значить, в такім разі я, що з гордістю називаю себе аристократом не тільки з уродження, але і з переконань, по-вашому буду нерозумним і нечесним чоловіком.

— Тільки терпцю, докторе! Тільки терпцю! Тільки порозуміймося! Вислухайте мене, а тоді робіть свої уваги. Коли я згадав про демо-

кратизм, то я згори зазначив, що його не слід мішати з демагогізмом. Здається, непотрібно-б і толкувати, а треба, бо в останніх часах у нас аж надто часто мішають одне з другим. Адже-ж недавно ще в Варшаві появилась була людова „демократична“ газета, котра, як свій основний постулят до суспільности, ставила „podporzadkowanie wszelkich interesow chlopskim“¹⁾). Це значить, шляхта, міщани, патріотизм, література, наука, все набік! Хлоп іде! На престіл із хлопом! „Я не вмію ні читати, ні писати, а мене хотять на польського круля обібрати!“ Тямите цю казку? Оце звалося в нас демократизмом, правдивим, патентованим демократизмом, а на ділі це-ж ніщо інше, як брутальний, простісінький демагогізм, охлократія з усею її огидою, прибрана в метафізичну фразу.

— Ну, однако! Пан Калясантій гостро виражається, — замітив Едзьо.

— Слухай, Кайцю, — промовив Тадзьо, котрий досі мовчки сидів і кури́в сигаро за сигаром та прислухувався в різні боки розмова́м, поки вкінці останній не приєднався до нашої купки, — бачу певний регрес у твоїх манерах. Пам'ятаеш, у віденському джокей-клубі ти инакше говорив. Ти був повний джентльмен. А тепер fi donc! Впадаєш у патос! Гарячишся! Аргументуєш! Ні, як бачу, газетярська компанія сплебеїзувала тебе, ось що!

— Друже мій, — відповів п. Калясантій, — твоя критика щира і з доброго серця пливе, але даруй, що я поки-що не зверну на неї уваги. Ясна річ, чоловік жиє, то й мусить із різних печів хліб їсти. На все свій час. Був

¹⁾ Підчинення всяких справ мужицьким справам.

час на джокей-клуб, на турф, на перегони й кінські касина, тепер прийшов час на що інше. І в тебе те саме буде.

— О, Тадик уже й тепер за чим іншим озирається! — промовив пан Еміль. — Знаєте, він на-серію підготовляє собі ґрунт для кандидатства до сойму з курії більших посіlostів у N — ськім повіті! І вже має шанси.

— А, гратулюємо! гратулюємо¹⁾! — роздалися оклики з усіх боків.

— Передчасно, други мої, передчасно! — з гумористичною повагою промовив Тадзьо.

— А знаєш, Тадик! Ідея! Адже між нами тут є аж чотири твої будучі виборці. А в цілім окрузі, здається, всіх виборців 24. Значить, маєш тут перед собою шосту частину свого виборчого округа. Ну, що? Скористай із нагоди! Скаптуй²⁾ нас для своєї кандидатури! Спропагуй нас для своїх ідей! Виложи перед нами своє політичне credo! Адже кандидатську промову вже маєш готову і бодай в головних зарисах умієш її на-пам'ять.

— Справді, ідея! Славно! — озвалися глоси. — Ну-ко, Тадик, вилізай із кандидатською промовою! Витовкмачуй своє profession de foi!

Тадзьо виступив на-середину й випрямився.

— Панове! Я не від того. Тільки застерігаюсь... Мілько не розуміє мене: я кандидатських промов не укладаю й не вчуся. Profession de foi, добре! Але коли foi, то foi. Віра, то віра. Коли вірите в те, в що я вірю, то вибирайте мене, а не вірите, воля ваша. Але аргументів від мене не жадайте. Віра не потребує аргументів. Хай дурні та обмежені

¹⁾ Гратулювати — складати побажання.

²⁾ Приведнай (польськ.), придбай.

голови бавляться аргументами. Між розумними людьми вони непотрібні. Руштовання непотрібне при готовій будівлі.

— Браво, Тадик, браво! Зачинаєш бути філософом! — скрикнув Адасть.

— І то власне тоді, коли відкинув логіку! — злобно додав пан Калясантій.

— Моє profession de foi коротке й ясне: я шляхтич, рільник¹⁾ і Поляк. Значить, політика моя мусить бути шляхетська, аграрна й польська. Чи маю вияснити, що заключається в кожному із тих постулатів?

— Можеш не мучитися, — вкинув п. Калясантій. — Це ще в XVIII віці вияснили Торговичани²⁾.

— Торговичани! — з сарказмом повторив Тадзьо. — То не джентльменський маневр, Кайцю! Назву цю окричали, кожний при цьому слові думає собі бог зна що злого, зраду, продажність, підлоту... А за тим шумом пустого слова тратиться властивий змісл річи. Чи Торговичани хотіли того самого, що я хочу, чи розуміли так само нашу справу, як я розумію, цього ані я не знаю, ані ти не знаєш, ані ніхто з нас не знає. А таким словом ти тільки полошиш уяву слухачів і не даєш їх розумові нічогісінько.

— Браво, Тадик! Бравіссімо! — загукали паничі.

— Але-ж це безсумнівний парламентарний талант.

1) У розумінню: маю землю!

2) Це натяк на т. зв. торговицьку конфедерацію польських панів на прикінці існування Польщі в XVIII в., що по стороні Росії виступила проти спроб закріплення польської держави в своїх шляхетських інтересах.

— Ов, Кайцю! Зрізав тебе!

— О, здрібніла наша нація! — промовив Едзьо крізь ніс, персифлюючи¹⁾ вірменський виговір. — Пан Калясантій-дід, як їхав чвіркою, то носом браму відчиняв, а пан Калясантій-унук дає собі ніс натягати на старі літа!

— Ах, Едзьо! — трошки сердито промовив пан Калясантій. — Ти певно думаєш, що ти сказав щось дуже нове й дотепне.

— О, зовсім ні! Але й старі дотепи можуть не раз добре характеризувати наше молоде покоління.

— Годі вам, годі! — почувлися голоси. — Дайте скінчити Тадзеві!

— Мені ніщо й кінчити! — мовив Тадзьо, сідаючи. — Коли кажу: шляхетська політика, то розумію це не так, щоб шляхта мала всю політику визискувати на свою користь. Навпаки, хай користають і інші стани, але під одною умовою: тільки через шляхту! Тільки з рук шляхти мусять вони приймати всякі добрі встанови, всякі пільги, всякі користі. Тільки від шляхти повинні виходити всякі внески в тім дусі. Коли нешляхтич поставить якийсь внесок, що йде до загального добра, шляхта повинна або вбити його в зароді, відкинути а *limine*, або адоптувати²⁾, підняти на своїх руках, пустити у світ під своєю фірмою. Всі верстви повинні привикнути до того, щоб уважати шляхту за свого опікуна, добродія, за одинокий політично дозрілий і сильний елемент, за одиноку силу, котра спосібна до дійсної позитивної політичної роботи.

1) Персифлювати — наслідувати.

2) Адоптувати — усиновити, присвоїти.

Знов роздалися брава, тим разом уже зовсім неіронічні й нежартовливі, а д-р Альфонс гаряче стиснув руку свого майбутнього товариша по політиці.

— Слухай, Тадзю! — сказав він. — Мій комплімент! Я досі не знав тебе.

— Надіюсь, що пізнаємось, — промовив Тадзю, кланяючись і стискаючи його руку. — А коли я рільник і хочу вести політику аграрну, то що це значить? Чи це значить, щоб у нас міст зовсім не було? Фабрик не було? Промислу не було? Навпаки! Розвій міст і промислу і фабрик пожаданий для нас, але не пожадана перевага тих елементів. Я рільник, значить, я консерватист у справах політичних і суспільних. А консерватист, це ще не значить: безоглядний прихильник status quo. Ні, тільки прихильник основ, основних принципів того ладу, в котрім шляхта є справді шляхтою, є чолом, є основою суспільности! Міста, промисел, фабрики, це супроти нас елементи революційні, а власне деструкційні, і для того ми мусимо держати їх цупко в означених для них рядах, прикроювати їх розвій так, щоб він ішов рівнобіжно з нашими інтересами, але не підкопував їх.

— А як гадаєш, друже, — запитав нараз Калясантій, — що буде трудніше: чи винайдення формули для такої політики, чи квадратура кола?

— Зовсім ні! Зовсім це не таке трудне завдання! — спокійно відповів Тадзю. — Тільки не треба кермуватися ніякими доктринами, ніякими теоріями, а йти за фактами, опиратися на фактах, вести політику реальну. Зрештою, що тут говорити? Власне таку, а не иншу політику

диктує нам наша третя основна догма, польськість. Ми мусимо винайти формулу такої політики, бо інакше нам грозить загибель, як народові. Міста, промисел, фабрики, нехай і так, що в польських руках, а все-таки це сили космополітичні. Національність у них, то тільки зверхній полиск. Не містами, не фабриками, не конторами стоїть польськість, а шляхтою. В одній шляхті заховався й живе той дух польський, вольний, лицарський, трівкий і незнищимий, котрого не знищили ані розбори¹⁾, ані повстання, ані теорії демагогів, ані переслідування. Той дух виплодив польську літературу, польську штуку, але найсильніше, найкраще він проявив себе в польській політиці ХІХ віку.

— Чудесно! Чудесно! — шептала пані Олімпія, котра, сидючи в фотелю під вікном, з великим вдоволенням слухала цієї промови.

— Ну, Тадик! — скрикнув Едзьо: — маєш наші голоси. Іди, нехай тебе бог благословить!

— А я не можу зовсім згодитися на твої дедукції, — промовив пан Калясантій.

— Наша нація завсігди протестує! — знову промовив крізь ніс Едзьо.

— А, розумію! Тадзьо перервав твою промову! Бідний Кайцьо! Ну, то це нічого не шкодить. Можеш тепер скінчити.

— А може забув, що мав сказати? — промовив Мілько.

— Перепрошую! Я ніколи нічого не забуваю. А що Тадзьо перервав мене, це навіть ліпше. Навіть ліпше для мене, бо зможу яркіше висказати свої погляди.

¹⁾ Розбори — поділи Польщі.

— Чи також кандидуєш із ним? — перебив д-р Альфонс.

— Зовсім ні! Коли вияснюю свої погляди, то не для жадного інтересу, а для того, що їх маю! Що недармо жив на світі, а додумався до чогось, а це, мої панове, не кожний може про себе сказати.

— Очевидно, йому здається, що говорить до своїх товаришів редакційних! — злобно замітив Адась. — Поцтивий¹⁾ Кайцьо!

— Демократизм, мої панове, — докторальним тоном розпочав пан Калясантій, — це, на мою думку, скріплення, ублагороднення цілого народу. Так, демос, то не онтой хлоп лишень, не робітник лишень, не водонос лишень, не урядник²⁾ лишень, то весь загал, увесь народ, крім хіба пануючої династії. А що в нас, Поляків, пануючої династії своєї нема, то можна сміло сказати, що ми наскрізь демократична нація, що ми всі демократи.

— Welche Wendung durch Gottes Fügung³⁾! — здивувався наївно Дублянчик, але пан Калясантій, не перериваючи своїх висновків, тягнув далі:

— Що наш демос не є одностайна, безформна маса, рівно вимішене тісто, з котрого хто які хоче, такі коники може ліпити, це чей-же розуміється само собою. За нами тисячелітня історія, і вона не пройшла для нас дармо. Ми не є демос примітивний, ми висококультурна нація з розгалуженими, зрізницьованими національними й суспільними елементами. Наш

¹⁾ Поцтивий — (польськ.), чесний (з легенькою іронією — дурненький).

²⁾ Урядник — урядовець.

³⁾ Який зворот із божого запорядку!

демократизм поступовий, а не регресивний! Він не домагається від нас, щоб ми знівечили всі здобутки нашого 1000-літнього розвою, стовкмачили в одну масу те, що зрізницювалося відповідно до різних функцій суспільно-політичних. Ні, наш демократизм не каже нам товкти в одній ступі і цвіт, і пень, і коріння нашого гарного національного дерева. Що цвіт то цвіт, що пень то пень, що корінь то корінь. Демократизм каже нам обіймати все те з однаковою любов'ю, але без предилекцій, без ілюзій, що направимо будову дерева, коли обрубаємо з нього гілляки, потопчемо ввесь цвіт, обпалимо все листя.

— Якийсь ботанічний демократизм! — жартував Едзьо.

— То не ботаніка, пане Чапський, а тим менше річ придатна до жартів, — відрізав пан Калясантій. — Тут власне варто-б подумати. Наш демократизм не перепиняє нам власне бачити управнення серед польського народу шляхти як вельми важного, історично конечного й суспільно зовсім живучого чинника. Що більше, наш демократизм каже нам прямо бачити у шляхті найважніший, рішаючий чинник польського народнього життя, основу польської суспільности. Бо, спитаюсь вас тільки, чим була-б нині польська нація без шляхти? Хто знав-би, хто тямив-би про Польщу на світі, якби сини польської шляхти не зросили пів кулі земної своєю кров'ю, не перебігли вдовж і вшир усіх країв Європи, не заповнили всіх кутів світа своїми жалями, і скаргами, і піснями, і тугою, і надіями? Якби шляхта польська не рвалась раз-у-раз до відродження вітчизни, не конспірувала, не дипломатизувала, не гибла в

Сибірі та в казематах, не руйнувалася повстаннями й тисячними добровільними жертвами? Оце наш демократизм, оце правдивий, характерний польський демократизм!

— Дуже гарні слова, братіку, дуже гарні! — промовив Тадзьо, плещучи Калясантого по плечі, — та тільки, будь ласкав, скажи нам, чи всі твої товариші демократи почувуються до тих самих думок?

— Всі чи не всі, але є й такі.

— То-то, що не тільки не всі, але можна сказати, що більша частина їх зовсім инакше думає.

— Дозволю собі цьому заперечити! — живо перебив пан Калясантій. — Власне останніми часами настав основний зворот у поглядах. Не тільки демократи, але навіть соціал-демократи, це насіння наскрізь космополітичне і зразу вороже польському патріотизмові, тепер чимраз більше рішуче стають у ряди польських патріотів. А це, мої панове, колосальна перемога власне нашої ідеї, нашого розуміння демократизму. Бо, на мою думку, це певне, що хто раз стане польським патріотом, той, думаючи логічно, не може бути ворогом польської шляхти, а коли тільки раз почне її толерувати, то швидко мусить дійти до того, що признає їй чільне, керівниче й основне становище в польським народі.

Тут демократично-шляхетські виводи пана Калясантія перервала поява Гапки й Гадини, котрі на обширних тацах несли чашки чаю, горнятка сметанки, цукор, булки, свіже масло і всякі прибори, потрібні для підвечірку. Не забуто й про рум та вино. Пані Олімпія зараз метнулася застелювати стіл і уставляти все

в порядку. Гапка й Гадина прислугували їй, Зрештою, і самі гості без усяких церемоній і лишніх запросин самі приставляли собі крісла, сідали, де кому було до вподоби, брали собі, що кому смакувало. Це вже так віддавна тут було заведено: свобідне товариство, без церемоній, немов зовсім кавалерське: хоча тут була й дама, то вона також любила цю свободу й сама чулася при ній свобідною.

Підчас підвечірку розмова не то що не втихла, але стала загальнішою, живішою, більше гамірливою, хоч розприслася на кілька купок. Пані Олімпія взяла під свою опіку о. Нестора, сама подала йому склянку чаю з вином, сама розкріла булку, помазала її маслом, сама навіть принесла маленький із горіхового дерева столик, на котрім поставила все перед о. Нестором і пильно usługувала йому підчас підвечірку. При тим і сама підвечіркувала і вміла це робити так зручно, що її майже материнська опіка над о. Нестором не так дуже впадала в очі, тим більш, що ввесь час пані Олімпія вела полушептом якусь живу розмову з о. Нестором. Вона розпитувала його, як йому подобався Едзьо й його брат, а коли о. Нестор відповів їй ні те, ні це, почала широко оповідати йому про їх матір, про їх дім, їх багатство, про красоту й посаг панночки, що мала стати їй невісткою, не забуваючи додати й того, що, на її думку, дім її і Адасів фільварок на обох паничів зробили добре вражіння. О. Нестор слухав усе те байдужно, хитав головою та голосно сербав чай із чашки; видно було, що думки його не слідять за ходом слів пані Олімпії, а тривожна хмара, що час-від-часу набігала на його чоло, свідчила, що його

уява, мов ластівка довкола гнізда, кружить і літає довкола його покоїку, де він лишив незамкнене вікно від саду й де-що непохованих цінних паперів та готових грошей.

Пані Олімпія бачила це дуже добре, але їй байдуже було про турботи о. Нестора; їй хотілось мати його тут, між гістьми, і за-для того вона готова була знести й його незручність та безпомічність, і його неввагу. План її був дуже простий і натуральний. Вона хотіла показати своїм гостям у своїм домі скромну та тиху ідиллю, гармонійне життя матери з сином і зі старим духовним, що знав її чоловіка і був потрохи другом її дому. Де-хто з гостей, особливо д-р Васонґ, знав зрештою, що пані графиня доволі діяльно опікується о. Нестором, помагає йому локувати¹⁾ його капітали і зводити рахунки; кілька таких справ, і, особливо, справа вкрадених і пропалих щадничих книжечок переходила через його руки, хоча, ясна річ, він не знав докладно суми маєтку о. Нестора й цинив його не більш, як на яких-небудь десять або п'ятнацять тисяч. Знаючи добре маєткові відносини пані Олімпії й Адася, він підозрівав, що пані графиня тому панькається з тим „старим напів-ідіотом“, що надіється чогось по його смерті, та, звісно, ці всі думки він ховав для себе, а коли молодий Дублянчик, замітивши таку делікатну дбалість пані за о. Нестора, завів про це розмову з д-ром Васонґом, той пустився перед ним гарячими словами величати щирість, доброту та великодушність пані Олімпії, котра, мовляв, причинює собі труду й заходу з цим старцем, головно, шануючи

¹⁾ Локувати — містити.

пам'ять свого чоловіка, котрий з о. Нестором був у великій приязні. А коли Дублянчик згадав про маєток о. Нестора, про котрий десь щось зачув, д-р Васонґ із видом знавця сказав, що це мітологія, що маєток той зводиться до кількох тисяч гульденів — очевидна річ, що для пані графині, одної з заможніших обивательок у цьому повіті, сестри двох графів Лісовицьких, що числяться до перших магнатів у краю, з котрих один є від часу конституційної ери маршалком сусіднього повіту, послом до сойму й до ради державної¹⁾ й шамбеляном цісарським²⁾, а другий — ну, це відомий мільйонер гр. Станіслав Лісовицький, а сестра її є за паном Краснобродським, також багатим поміщиком, — значить, для пані графині цей мізерний капіталік бідного попа не може становити ніякої принади, ніякого мотиву до оказування йому такої доброти. Тільки вроджене благородство душі, вроджена ангельська доброта може підвестися до того ступня саможертви.

— О, я знаю паню графиню досить давно й можу вам сказати, що це ідеальна жінка! Правдивий тип старопольської матрони. Погляньте лишень, як скромно, ошадно вона жиє! Котра пані в нас, маючи такі засоби, як вона, згодилась-би так жити? І для чого? Одиноко тільки з любови для сина, котрому хоче лишити батьківську фортуна повну, ненарушену, заховану в цілості, як дорогий клейнот! О, пане, я маю найглибше поважання для цієї жінки!

Молодий Дублянчик приймав усі ті слова радісно, віруючим серцем. Мати поручила йому

1) Сойм — у Львові, державна рада — у Відні.

2) Тайний радник.

виразно розглянути самому, розвідати ближче відносини Адася й його матери, а оповідання д-ра Васонґа прямо зворушило його чутливе серце. Під впливом того оповідання він почав звільна перефарбовувати цілий образ, котрий утворив собі був про Торки з перших вражінь і де-яких випадково зачутих оповідань, особливо їдкою на язик пана Калясантого. Все почало тепер перефарбовуватися на рожеве: з бідности, котрої не міг не завважити панич, вирослий у достатку, ставала тепер умисна скромність і ощадність, з неладу — безпретенціональність з комедії — ширість і невимушена сердечність. Навіть та погана руїна на місці правдивого двора, оті опалені купи румовища, порослі кропивою та бузком, що раз-у-раз, немов лице мерця, зазирали крізь вікна до салонику, видались йому тепер родовою, шановною реліквією.

Розставшись з д-ром Васонґом, він вийшов із салону на подвір'я, а звідтам у сад, щоб у тіні дерев подихати свіжим, запахущим повітрям. Переходячи по при стайню, в котрій нині рано пані підслухала була розмову Гадини з Параскою, він почув там також якийсь шелест у соломі й різький, не то болючий, не то ласкавий крик Параски. Молодеча цікавість заставила його заглянути до стайні, та в ту мить очі його якось припадково обернулися до супротивної офіцини, де находилося помешкання о. Нестора. Молодий панич, звісно, не знав цього, і тим більше здивувався, коли побачив, що в сінях тої офіцини мигнула знайома йому фігура Адася й моментально сховалася за дверми, котрі швиденько замкнулися. Цей вид остудив його цікавість що до діво-

чого викрику у стайні, і він звільна, нерішуче пішов у сад, голосно скрипнувши хвірткою та брязнувши клямкою.

У салоні тимчасом скінчилося пиття чаю, зі стола поспрятувано, гості одні курили, другі переглядали альбоми або сиділи на кріслах та канапах. Розмова йшла свобідна, різнобарвна й легка, поки пан Калясантій з Тадзем і д-ром Альфонсом знов не звели її на політичну тему.

— Все те дуже гарно, Кайцю, що ти нам говорив, — сказав Тадзьо, звільна цідячи слово по слові й пускаючи клуби диму з сигара, — якби не одна твоя хиба, дуже важна хиба!

— Яка? — скрикнув пан Калясантій.

— Доктринерство, любий мій, доктринерство. Пристрасть до пустих слів. Заслонювання практичних справ і відносин такими словами. Говориш: демократизм, а виявляєш погляди, проти котрих і ми нічого не маємо. При чім-же тут демократизм, чи загалом який-небудь „изм“? Говориш: народне становище, а потім додаєш: поступ, ХІХ вік. Пощо тих фраз?

— Ну, Тадзю! Так дуже лишні вони не є, — промовив пан Калясантій.

— Не тільки лишні, але прямо шкідливі. Бо в них криється підхлібство для певних елементів, котрі супроти нас є прямо елементами перевороту. Бо, йдучи з такими словами в табір людей, котрі в них вірять, ти прямо робиш сам себе якимось Валенродом¹⁾, а це значить, деморалізуєш сам себе.

— Ну, цього вже занадто!

¹⁾ Валенродизм — зрадництво. Це слово склалося на основі головної ідеї Міцкеві своєї поеми: „Конрад Валенрод“, а власне погляду героя поеми, Валенрода, що, мовляв, „одинокую зброєю невольника являється зрада“.

— А я вповні годжуся з Тадзем, — промовив Едзьо Чапський. — І я також хотів звернути твою увагу на де-які такі суперечности у твоїх поглядах. Ти нам тут говориш про поступ XIX віку. Даруй, брате, але я мушу на той поступ дивитися дуже скептично.

— Ну, це можна, та все-таки треба признати...

— Нічого я не признаю! — різко мовив Едзьо. — Що маю признавати? Залізниці? Телеграфи? Машини? Коли мірилом поступу візьмемо те, що для чоловіка найвище, найцінніше, його особисте щастя і вдоволення, то я скажу, що XIX вік виявляє не поступ, а регрес. Ніколи різниці і противенства між сильними й слабими, багатими й бідними, ситими й голодними, освіченими й темними не були такі страшні та болючі. Головно: болючі. Ми змякли, збабили, зробилися чуткими та нервовими, а наш вік із усіх боків валить на нас таке, що тільки дразнить наші нерви, загострює, а не гартує їх. І коли де-хто скаже, що давніші віки не були щасливіші, то я йому скажу, що грубо помиляється. Може, в них не було того, що-б ми тепер назвали щастям, це так, це признаю. Та було щось инше: було наївне розуміння щастя й наївна, дитяча віра в можливість, близькість того щастя. А оцього то саме в нас нема. Ми вигостирили розум, як бритву, і поперед усього підрізали ним власну наївність і віру. Само поняття щастя ми покраяли, пошматкували, розаналізували хемічно так, що з нього нічого не лишилося. Ну, а тоді, ясна річ, прийшов розум і сказав: ніякого щастя нема й бути не може. Що чоловік його бажає? Е, це для дійсности не указ. Я можу бажати

сховати місяць до кешені, та що з того? От те бажання щастя з одного боку, неvigасле, але ще скріплене, вирафіноване, загострене, а з другого боку ота абсолютна невіра в можливість щастя, це й є той внутрішній розрив, котрим усі ми хоруємо. В першій половині цього віку Гайне сказав: *Der große Riß des Jahrhunderts ist durch mein Herz gegangen* ¹⁾). Нині той розрив поглибився й захопив усі наші серця. Чи це знак поступу, знак поліпшення відносин? Ні, не можу цьому вірити!

— Тільки без патосу, любчику, тільки без патосу! — процідив звільна пан Тадей. — Чого-ж гарячитися? *Der große Riß des Jahrhunderts* не перепиняє тобі добре їсти, добре травити, пенсію одержувати й любитися всіми дарами божими.

— Це все тільки зверхня маска щастя, але не щастя. Та й що то за щастя! І для такого щастя варто було людству тисячі літ працювати, мучитись, кров лити й терпіти! Спасибі за ласку!

Едзьо зробив зрезигновану і згїрдну міну. Потім оживився й почав ізнову спокійніше:

— Або й наш мужик! Яке добро принесла йому ославлена цивілізаційна праця ХІХ віку, лібералізм, знесення панщини, рівноправність, конституція і всі оті глупі новочасні видумки? Чи в суті діла він скористав що-небудь? Думаю, що ніхто з вас не заперечить мені, коли скажу, що не то що не скористав, але дійшов прямо на край руїни. Мужик є елемент консервативний не з предилекції, не з темноти, але з конечности. Він мусить бути консерва-

¹⁾ Великий розрив століття пройшов крізь моє серце.

тивним або перестане бути самим собою. Цього вимагає сама природа його заняття, його соціальної функції. І що-ж? Навіть найзавзятіші ліберали й соціялісти бачуть нині, що тільки в панщизнянім стані він властиво був тим, чим повинен бути. Вирвавши його з того стану, силою випхнувши його з батьківської опіки пана і пхнувши його в космополітичну товкітню конкуренції інтересів економічних і переворотових ідей, панови ліберали випхнули його з границь його природи. Виперли ріку з її натурального ложища, а потім дивуються, що частина її заливає поля, друга частина напоює багна та мочари, третя підриває дороги, а нема кому гнати млинів та носити кораблів. Хотіли зробити мужика поступовим, цивілізованим, рівноправним, і з жахом бачуть тепер, що з нього робиться пролетарій або дрібний буржуа, лихвар або червоний революціонер, що він тратить релігійні основи з серця, тратить віру батьків, скидає батьківську одягу, цурається своєї мови, своїх пісень, обрядів та звичаїв і масами, мов сарана, кидається бігти за море, до Росії, у світ за очі. Але-ж це прямисінькі наслідки ліберальної господарки, ліберальних ідей, і треба бути таким сліпорожденним та недогадливим, як панови ліберали й демократи всяких відтінків (він із притиском підніс те слово „всяких“), щоб цього не бачити.

Пан Калясантій почув шпильку.

— Так що-ж по-твойому? — запитав він. — Чого треба для нашого мужика? Чи маємо завернути його назад у блаженну пристань панщини з усіма її добродійствами?

— От бачиш, що ти вже зовсім перейшов на газетярський розум, брате Кайцю! — мовив

Едзьо. — Коли я не можу засмакувати в лібералізмі, так, по твоєму, я вже панщини хочу. Це ще не логіка! Певно, воно-б ліпше було для нашого мужика вернутись назад під крила свого природного опікуна, а навіть із народнього погляду ліпше-б йому було не тратити своїх питомих старих прикмет для нових цивілізаційних набутоків нераз дуже сумнівної вартости. Та що з того! Я знаю, що колеса історії назад не вертаються, хоча рівночасно знаю й те, що вони нераз попадають у блудний безконечник і по довгім блуканню вертають назад на місце, відки вперед вийшли. Отже, на мою думку, і тепер вони котяться в таким блуднім безконечнику, а наша річ, річ думаючих людей, політиків і праводавців, направити те зло, що досі від самого 1848 року, а почасти ще й перед тим, нарobili нерозумні доктринери, а то й прямо ворожі нам елементи. Адже-ж і без завертання панщини праводавець має тисячі способів, щоб повернути шляхті ту натуральну опіку над мужиком, яка їй з природи і з історичної традиції належиться!

— Ну, проти цього я нічого не маю, — промовив пан Калясантій, — і думаю, що саме це й є основа, провідна думка нашого автономічного праводавства, на скільки тісні рями того праводавства дозволяють тій думці уявитися на ділі. І того будь певний, що власне ми, народіві демократи, кожний крок на тій дорозі вітаємо й будемо вітати з найбільшою радістю й до його виконання завсїгди готові помагати.

— Ну, признаюся, що наскільки мене тішить твоя заява, настільки смутить те, що між демократами досі я мало стрічав людей,

котрі-б хотіли не то що поділяти, але хоча ближче зрозуміти цю думку.

— Для мене це зовсім ясне, — промовив д-р Альфонс. — І не тільки ясне, а іменно потішаюче. Бо яка різниця між нашим демократом і консерватистом? Майже завжди така, що консерватист чоловік практичний, близький народу, репрезентант певних ясно означених інтересів, а демократ доктринер, ідеолог, Prinzipienreiter¹⁾, у котрого замість знання діла є ідеї, нахапані з книжок, замість розваги — запал, замість інтересів загальних — широкі фрази. І то власне в них потішає мене, бо хто між ними є ширій і розумний, той, приставлений до практичної роботи, швидше чи пізніше мусить виличитися з демократичної фразеології й перейти до нас. Саме існування таких демократів і оті їх метаморфози, це в моїх очах найкращий доказ безпідставності в нас демократизму в європейським значінню того слова.

— А конечности демократизму в тім значінню, як я його виклав, — тріумфально скрикнув пан Калясантій.

— Нехай тобі й так! — сміючись, згодився д-р Альфонс.

Аристократ і демократ подали собі руки.

Загальне браво роздалось на вид цієї згоди. Всі весело заговорили, заходили по сальоні, бачучи такий щасливий кінець цього словесного турніру. Навіть скромний, а на дні душі скептичний д-р Васонг розігрівся й попросив голосу. Усі замовкли, більша частина зібраних обступила бесідника.

1) Що їздить на принципах.

— Я-б не забирав голосу, — промовив він повагом, — бо до meritum¹⁾ розбираної тут справи не маю що так нового додати. Але мене склонює до цього инша річ. Не тямлю вже, як це ми нині попали на цю політичну тему, та я дуже рад, що таку дразливу й важну тему обговорено тут так спокійно, обережно та зріло. І хто це говорив? Чи старці, посріблені сивизною, загартовані важкими досвідами життя? Ні, це молоді люди, репрезентанти світлої й благородної молодіжї, що ще тільки лагодяться вступити на поле практичної діяльності. Без підхлібства, панове, без компліментів, але моє серце росте, коли слухаю ваших промов, вникаю в ваші думки. Не пережила свого віку, не скінчила своєї ролі та верства, котра має таку молодіж! І щасливий народ, котрого провід та молодіж із часом мусить обняти! Вірте мені, панове, мені, що стикаюся з різними верствами суспільними і з природи моєї професії мушу входити в найтайніші скритки і пружини їх ділання, їх змагань і інтересів! Вірте мені, коли вам скажу, що з-між усіх верстов нашої суспільности все-таки найбільшу суму чесноти, інтелігенції, спосібности, благородного й нераз піднеслого способу думання я нахожу в нашій шляхті. Не ідеалізую її, бачу її хиби, та хто-ж на світі без хиб? Але я порівнюю суму її добрих прикмет із сумою хиб і бачу на боці перших величезну перевагу. Порівнюю суму її добрих прикмет зі сумою таких-же прикмет у інших верствах, і бачу ще більшу перевагу. Тут сказане було слово, котре я з цілої душі

¹⁾ Суті.

мушу повторити, піднести й скріпити, я, хлопський син: шляхта, то основа нашої суспільності, то її кріпкий пень, пишна корона, запахуший цвіт і спілий плід. Без шляхти наша суспільність не існувала-б, ми були-б безсильною жертвою наїзду. Наші мужики й маломіщани, то тільки коріння, дуже потрібні й пожиточні частини рослини, але все-ж-таки такі, котрі тільки у глибині землі, в тиші й темноті можуть відповідно сповняти свою суспільну функцію. Що, крім шляхти, підноситься або силується підвестись у нас понад стан мужицький, це або та кора дерева, що криє собою його благородну серцевину й хоронить її перед ворожими впливами зовнішніх обставин, або попросту паразити. І нехай хто що хоче говорить про підкопання, руїну, упадок, дегенерацію шляхти, я, опираючись на живім досвіді, запевнюю вас: неправда це! Не може це бути! Хоч ворожі обставини, ворожі впливи новочасного лібералізму й капіталізму поробили де-куди болючі щерби й виломи в тому нашому народньому клейноті, то душі його, сути його, його серцевини вони не рушили. Вона здорова й сильна і, надіймось, швидко зможе залічити, вирівняти понесені шкоди. І головню: вона знає, повинна й мусить знати, всім еством чути, що вона є основою всієї суспільності, що в її руках, на її плечах спочиває вся будучина польського народу, і це мусить їй додати сили, витревалости й відваги до праці.

Ця промова талановитого адвоката викликала правдивий ентузіазм серед зібраних. Пані Олімпія перша гаряче стиснула його руку, всі інші почали цілуватися з ним, хоча, ясна річ,

не без певної протекційности, котрої д-р Васонг удавав, що не замічає.

Та нараз ця шумна, радісна сцена була перервана досить несподіваним, хоч, здавалось, досить натуральним способом. О. Нестор, про котрого, бачилось, усі цілковито забули, почав якось нервово й тривожно оглядатися довкола себе, мацати руками, видавати якісь глухі носові звуки, далі встав і, шепчучи щось без голосу, поспішно направився до дверей.

— Куди ви, пан-отче? — ласкаво запитала пані Олімпія, підійшовши до нього й беручи його по-під руку.

— Та... так собі... Прошу не безпокоїтись... Я тільки на хвилю... — і, добуваючи всіх сил, немов гнаний якоюсь нутрішньою силою, він вийшов із салону.

Всім гостям зробилося якось дуже ніяково. Їм було прикро за паню дому, а їй за гостей. Усі прийняли цю виходку старого попа за знак простацтва, притупленого почуття делікатности і браку доброго виховання. Пані Олімпія оглянула гостей, очима благаючи дарувати старому, німичному чоловікові цю неделікатність. По хвилевій мовчанці вона промовила, немов нав'язуючи до тої мовчазливої просьби:

— Бідний старий! Що вже діяти, треба від нього не одно знести. Але при тім золоте серце! Уявіть собі, панове: має невеличкий капіталець і думає зробити з нього фундацію для бідних. Я, ясна річ, піддержую в нім цю думку й надіюсь, що вона дійде до ладу. Нелегка то річ. Знаєте, старий чоловік, а говорити з ним прямо про те, щоб зробив тестамент¹⁾, якось не випадає. Ну, та я не трачу надії.

¹⁾ Тестамент — заповіт.

— Оце вам, панове, новий примір того, що я говорив, — мовив далі д-р Васонг. — Це вже тільки такий близький знайомий пані графині, як я, може вам сказати, скільки дійсної абнегації¹⁾, материнської печаливости і щирости і справді обивательської далекоглядности живе під оцим дахом, уявляється в тім зворушливім образі старого, знемощеного пароха й обивательки, що, шануючи його приятельство до її покійного мужа, бере на себе труд зовсім безкорисно обходити, доглядати й пильнувати його. І, прошу панів, цей образ, крім чисто людського значіння, має й иншу, політичну вагу. Адже цей старий, німецький, здитинілий руський²⁾ піп — чи-ж то не вірний образ того руського питання, котре такою важкою раною ятриться в нашім народнім тілі? Дитиняча розумом, капризна, без виховання, без манер, Русь ота все-таки має добрі, благородні задатки в душі; при добрій принуці, терпеливості й систематичнім проводі вона може послужити для добра загалу. Та ось тут, панове, на примірі нашої шановної господині ви повинні вчитися, як треба підходити до розвязки цього дразливого питання. Нехай собі Русини капризуються, нехай кидаються, кричать про рівноправність, шумлять про свої ніби-то кривди! Ми будьмо розумніші від них, думаймо за них, дбаймо за них, не випускаймо їх зі своєї опіки, не переставаймо робити їм добро, а певно...

Не докінчив. Двері від сальону отворилися з лоскотом і в них показався о. Нестор — блідий, як стіна, тремтячи, ледве живий зі

1) Абнегація — самовідречення.

2) Тоб-то український.

страху. Він порушував ротом, махав руками, видно, хотів кричати, хотів щось страшне виявити, та не міг видобути голосу з горла. Пані Олімпія, що весь час його неприсутності була неспокійна, то виходила до сіней, то заглядала в вікно, то щось шептала з Адасем, котрий власне задиханий прибіг відкись із саду, тепер прожогом кинулася до нього з піднятими руками, так, немов-би хотіла заткати йому рот, якщо-б він хотів крикнути.

— Бійтеся бога, отче! — мовила вона з дійсною тривоگوю. — Вам що таке? Що сталося? Сідайте, ось тут! Господи! Ви зовсім як самі не свої! Нате, напийтеся води!

О. Нестор нетерпеливо замахав руками, та проте сів і напився води. Його тривога трохи немов охолола, і він не крикнув, а тільки промовив майже шепотом до пані Олімпії, котра сіла при нім так, що заслонила його від гостей, що таким робом зовсім не могли чути їх розмови. По пані Олімпії видно було, що й вона не менше зворушена і стривожена від о. Нестора.

— Ах, пані, — стогнав о. Нестор. — Нещастя!.. Я... десь... загубив...

— Що? Що ви загубили?

— Ключ! Ключ!

— Який ключ?

— Від мого помешкання.

— Ключ від вашого помешкання? Адже-ж, ідучи сюди, ви замкнули помешкання і взяли ключ зі собою?

— То-то й є! І мені так здавалося, і я сидів спокійний. Аж нараз перед хвилиною мацаю до кешені: нема ключа. Щось мене, мов пальцем, ткнуло. Я пішов до свого помешкання...

— Але-ж, отче! — перебила його пані Олімпія, що, вся смертельно бліда й холодна, слухала його шептаного оповідання, — що ви вдумуєте! А дивіть лишень, онде на софі ваш ключ лежить!

— Що? Мій ключ? — скрикнув о. Нестор. — Не може бути! Я-ж перед виходом шукав його докладно!

Пані Олімпія замість відповіді витягла ключ із кутика софи, де він був запхався під подушку, певно, випавши о. Несторові з кешені підчас сидження, і подала його переляканому о. Несторові. Той узяв його тремтячою рукою й довго дивився на нього, немов не вірячи власним очам.

— Не може бути! Не може бути! — шептав він. — Я-ж добре шукав, а головно, я бачив...

Та пані Олімпія вже не дослухувалася, що він бачив. У салоні йшла метушня. Адасть пригадав гостям, що пора забиратися на фільварок, де їх ждуть із вечерею, і всі повставали й почали прощатися з господинею дому.

— А я, Адасику, дякую тобі за вечерю, — мовив д-р Васонґ. — Не час мені гаятись. Діла! Мушу прямо відси поспішати до Львова.

— Га, не смію задержувати пана меценаса¹⁾, знаючи, що в пана час дорогий, — з делікатною резигнацією мовив Адасть.

— А може ще де-хто з панів схоче поїхати зо мною? — обернувся д-р Васонґ із запитом до товариства.

Оба брати Чапські зголосилися бути його товаришами.

¹⁾ Меценас — так величають адвокатів.

— Оце й чудово! — мовив д-р Васонг. — Сядемо всі на одного ф'якра.

— О, не маєте потреби тіснитися! — скрикнув Адаць, котрий уперед уже надармо просив обох Чапських, щоб лишилися на вечерю, і котрого вони дуже перепросили, вимовляючись тим, що вже нині ніччю може приїхати їх мати, і дуже їй було-б прикро, якби їх не застала у Львові. — Можете, панове, взяти два ф'якри. А котрі панове лишаються, з тих частина, може, схоче пішки полем проспацеруватися¹⁾ відси до фільварку. Це близенько, тепер уже холодніє, вітрець подихає від ліса, чудово тепер у полі.

— О, ми всі йдемо! Всі йдемо! — закричали гості.

— А по вечері я відвезу всіх гостей своїм повозом до Львова, — додав Адаць.

На тім і стало. Всі гості попрощалися й вийшли. Адаць поцілував маму в руку й шепнув їй до вуха пару уриваних слів, а потім прожогом побіг на подвір'я, щоби провадити гостей через подвір'я в сад, відки йшла стежка на луку, далі на полеву дорогу, через місток, а опісля піднімалася доволі круто, звиваючись тонесенькою гадюкою поперек буйного пшеничного лану, поперек другого лану з картоплями до фільварку.

Д-р Васонг лишився в салоні останній, крутився, немов забув або згубив щось, а очима пильнував паню Олімпію й навіть украдкою давав їй якісь знаки.

— Панове Чапські, — сказав він до обох паничів, що ждали його у дверях салону. —

¹⁾ Проїтися, прогулятися.

прошу йти й сідати, я зараз виходжу. Я ще маю словечко.

Паничі, не дослухуючи, пішли до ф'якрів, що стояли близько виїздової брами й, не відпрягаючи коней, пасли їх по травниках. А д-р Васонг, лишившись з панею Олімпією сам у салоні, наблизився до неї й почав по-лушептом:

— Прошу вельможної пані, я хотів...

— Пст... перепрошую! — шепнула пані й озирнулася, шукаючи когось очима.

Очевидно, вона шукала о. Нестора, але його не було в салоні.

— Ах! — промовила вона якимось нетерпляче, а потім, обертаючись до д-ра Васонга, говорила до нього: — Ну, прошу пана меценаса, чим можу служити?

— Перепрошую... Може, то неделікатно з мого боку... але я маю поручення, виразне поручення з виділу шляхетського касина представити вельможній пані справу пана графа Адама. Хоча він і повнолітній, та все-таки... виділ, уважаючи на його ім'я, на його знамениту сім'ю, не хотів поступати з ним відразу безоглядно... Знають вельможна пані, яка це неприємна історія...

Меценас мнявся на місці, та пані Олімпія слухала його досить нетерпляче; очевидно, думка її занята була чимсь зовсім другим.

— Не знаю, коханий меценасе, чи добре розумію вас, про що тут ходить? — сказала вона, усміхом маскуючи свою нетерплячість.

— Думаю, що пан Адам сказав пані графині про той гоноровий довг, про ті три тисячі гульденів, з котрими він залягає. Реченець умовленої сплати вже минув. Після

регуляміну¹⁾ виділ повинен був уже вивісити його ім'я на чорній таблиці, але я, знаючи, як неприємно було-б це пані графині і ще де-кому, просив, а навіть формально поручився...

— Спасибі вам, пане меценасе, щире спасибі!— промовила пані, стискаючи руку д-ра Васонґа. — Знаю вашу щирість і доброту. А що до того довгу, будьте зовсім спокійні. Думаю, що Адась завтра сплатить його.

— Завтра? — здивувався д-р Васонґ, котрий знав добре грошеві клопоти графині й Адася, який ще нині по дорозі, не знаючи про його делікатну місію, жалувався перед ним, що не має грошей на жнива.

— Так, завтра! — коротко й рішуче промовила графиня. — Adieu, коханий меценасе! Щасливої дороги!

„І відки це вони думають до-завтра роздобути таку суму грошей?“ — міркував д-р Васонґ, сідаючи на ф'якра. — „Бо щоб цей старий скупиндряга так для неї розщедрився, це трудно допустити. Ну, та побачимо, побачимо!“

Ще гості не зовсім шезли з виду, ще в саду чути було гомін відходячих, а при брамі ще лагодилися до їзди ф'якри, коли пані Олімпія від д-ра Васонґа прямо полетіла до офіцини, де жив о. Нестор. Вона відразу, як тільки відвернулася від останнього гостя, зробилася немов зовсім не та. Шез її маестатичний²⁾ спокій, шезла свобода й веселість. Лице облила блідість, тонкі губи розхилилися і тремтіли нервово, по всім тілі пробігала якась холодна дрож. Страшенна нетерплячка

1) Регулямін — правила.

2) Маестатичний — величний, урочистий.

гнала її, смертельна тривога, щоб сподівана буря не захопила ще відходячих гостей, щоб ця гарна гостина не скінчилася скандалом. Вона формально бігла до дверей офіщини. І мала щастя. Ще хвилина, і було-б запізно. В сінях офіщини вона лицем до лица зустрілася, мало що чолом об чоло не вдарилася, з о. Нестором. Цей був зовсім мов безумний, пищав, кричав, ламав руки, стогнав із глибини душі.

— Боже мій! Отче Нестор! Що вам таке? Що сталося? — скрикнула пані Олімпія, ніби не хочючи, а проте твердо й рішуче загороджуючи йому вихід на подвір'я.

— Пропав я! Пропав! — стогнав о. Нестор. — Обікрали мене!

— Та хто? Як? Коли? — вся тремтячи, допитувалась пані.

— Ах, пустіть мене! Нехай кричу гвалт! Нехай збігаються люди! Це не може бути! Кілька хвиль тому... В білий день... Адже-ж це нечуване...

О. Нестор задихався, уривав слова, упадав під ваготою страшної новини так, що ледве держався на ногах.

Пані Олімпія, хоч сама, видимо, перелякана й до глибини душі збентежена цією новиною, взяла його за руки й лагідно впровадила знов до його покою, посадила на канапі й сама сіла насупроти нього. Тільки тоді почала говорити — лагідно, зтиха, розумно й спокійно, немов уколисуючи до сну переполошену нічним привидом дитину.

— Бійтеся бога, отче! Не робіть скандалу! В вашім власнім інтересі так ліпше буде. Розкажіть докладно, що сталося? Поміркуємо

разом, що робити. Не бійтеся! Це-ж не може бути, щоб так середодня в моїм домі...

— А отже видно, що може бути! — перебив їй о. Нестор. — І як це сталося, я й досі не розумію. Ще сидячи отам у вас, у салоні, я пригадав собі, що лишив вікно незамкнене. Приперте з середини та незащеплене. Щось мов пхнуло мене. Дай, думаю, піду та защеплю. Стереженого бог стереже. Підходжу до помешкання; двері, оті сінешні, защеплені з середини. Господи, це що значить? Я глянув на вікно свого передпокою, заперте і з середини заслонене фіранкою. Я тямлю добре, що коли ми обоє виходили, то фіранка була відслонена. Я так і обімлів на ногах. Поспішаю що-духу у фіртку, та в сад, та довкола офіцини, щоб заглянути крізь оце вікно, але з-за вугла чую стук у моїм покою, брязкіт замку. Я до вікна, — воно також заперте зі середини й заслонене моєю реверендою. Що-духу вертаю назад, приходжу до дверей, — заперті. Трібую їх, — незамкнені. Вхожу в сіни, до дверей свого покою, — замкнені. Я до кешені, за ключем, — нема ключа. Тоді я, мов одурілий, пішов до салону, а там ви дали мені ключ. Що про це думати, га? Чудо якесь, чи пряме злодійство? І чие?

— Отче коханий! Не спішітья посуджувати нікого! — говорила пані Олімпія, котра з дрожжю в тілі слухала цього оповідання. — Я нічогосінько не знаю, крім того, що по вашім приході побачила ключ на софі. Ну, але що-ж далі?

— Діставши від вас ключ, я зараз поспішив сюди. На перший погляд усе було в порядку, замки цілі, все на своєму місці, тільки ось тут у шухляді грошей нема.

— А ви певно тут їх лишили?

— Тільки-що перед приїздом гостей я перечеислив їх і списав на карточці паперу. Хотів сховати, та ви прийшли, і я лишив їх отут.

— І багато їх було?

— П'я... п'ять...

— П'ядесят ринських?

— Е, де там! — скрикнув о. Нестор. — П'я... п'я...

Його уста немов негодні були вимовити суму.

— П'ять сот?

— Ні, п'ять тисяч! Ось глядіть! Ось картка! Картку лишив, цінні папери лишив, тільки готівку взяв.

— То ніхто инший не зробив, як тільки Цвях! — по короткій роздумі спокійно й рішуче промовила пані Олімпія.

— Цвях?

О. Нестор механічно повторив це ім'я, але рівночасно витріщився на паню своїми поблеклими очима.

— Певнісінько він! Гапка ще рано сказала мені, що він був тут ранісінько й нахвалявся перед нею, що з вами порахується.

— І чому-ж мені па... пані цього не сказали?

— Я вас не хотіла страшити. Зрештою, я казала Гадині пильнувати за ним. Ну, та хто такого злодія впильнує? Певно, підглянув, що вікно у вашім покою незащеплене, та й скористав із нагоди.

— Але як-же він міг замкнути сінешні двері зі середини?

— Ну, отче! Це вже мусіла бути ілюзія. Двері були тільки защеплені, а вам здавалося,

що вони замкнені зі середини: в перестрашу ви не могли їх відразу отворити, а потім, певно, і не трібували вже.

О. Нестор знову видивився на неї довгим, дитинячо-безпомічним та довірливим поглядом. Здавалось, що він готов повірити словам пані Олімпії.

— Але вікно? Коли Цвях вліз ним до середини, то пощо-б його замикав зі середини?

— Ну, але тепер, як ви ввійшли, воно було замкнене з середини, чи ні?

— Не знаю. Прошу поглянути.

Пані Олімпія підійшла до вікна. Воно справді було заслонене якоюсь старою реверендою й защеplене зі середини, та пані Олімпія одним зручним рухом відімкнула його й отворила до половини.

— От і бачите! — сказала вона, — я так і знала! Воно тепер отворене. Все тут ясне. Злодій вліз вікном, замкнув його за собою й заслонив, щоб ніхто знадвору не бачив, що він робить у середині, а, упоравшись, виліз ізнову тим вікном і, розуміється, не міг уже замкнути його за собою.

— Але що-ж то брязкало замками і скрипіло ключами власне тоді, коли я стояв отут коло вікна?

— І це може бути ваш привид. Хіба що злодій мав-би другий ключ. Та це трудно допустити. Ну, та в усякім разі слухайте моєї ради. Я вам раджу, як рідна сестра. Будьте тихо! Не робіть крику. Я тимчасом дам знати до вйта, до жандармів, і ще цієї ночі, цього вечора вони зненацька зроблять ревізію у Цвяха. Будьте певні, що завтра ваші гроші віднайдуться.

— Ах! Ве... ве... вельможна пані! Які ви ласкаві! Які ви добрі! Нехай вам бог за... заплатить за...

— Годі, годі! — скромно мовила пані Олімпія. — Тільки будьте спокійні! Я йду й зараз усе зроблю, що треба. П'ять тисяч, це сума! Це великі гроші. Вони не сміють пропасти. Ну, прощайте, отче! Господи, як мені прикро, що вас у моїм домі таке нещастя стрінуло!

І вона вийшла. Тут-же при сінешних дверях їй зустрівся Гади́на, котрий не то підслухував у сінях їх розмову, не то щось там запрятував на подвір'ю просто дверей. Побачивши його, пані Олімпія окинула його таким лютим поглядом, немов-би він зарізав її найлюбішу дитину, а потім, відхиляючи двері до покою о. Нестора й підносячи голос так, щоб і Гади́на міг чути, вона кликнула:

— А замикайтеся добре, пан-отче! Майтеся на бачності! Добраніч, добраніч!

ІХ.

Вечоріло. Рожевий блиск залив увесь захід неба. Довкола стояла тиша. В торецькім дворі по відході гостей було пусто, глухо, тихо, мов у гробі. Тінь від офіцини звільна заливала подвір'я. Десь-колись у вершках лип перекликалися ворони.

Пані Олімпія ходила по саду. Її душа була збентежена, і вона шукала найгустіших закутків, найтемнішого сутінку, щоб бути самою. Та неспокій доганяв її й там, не давав їй сидіти, ані стояти на місці, гнав її далі. Садівник, сидячи у своїй солом'яній будці, під

розлогою яблонею й пихкаючи люльку, слідив її очима, як вона, мов мара, мигалась то тут, то там по гущавині, входила чогось між корчі малини, між молоді вишні, що своїми тонкими гілками били її по лиці та хапали за волосся, то знов, чогось немов пильно шукаючи, між вулії, що становили колись славну торецьку пасіку, а тепер стояли без бджіл; зазірала під острішки, засувала руку в затвори, водила очима довкола, немов не тямлячи, що робить і чого шукає,—перехристився, сплюнув і шепнув сам до себе:

— Знов снується, як манія!

Він уже від якогось часу покмітив оте „сновання“ в пані й почував перед нею якийсь страх, тим більше, що пані кілька разів переходила попри нього, навіть оглядала його будку, та проте, здавалось, не замічала його зовсім або вважала якоюсь неживою колодою й ніколи не говорила до нього ані слова. Садівникові дивно було й те, що звичайно тільки вечорами нападало паню таке сновання, а в день, по-за садом, вона була зовсім спокійна, тямуча й говірлива.

„Щось-то в тім мусить бути!“—міркував собі садівник, водячи очима за панею, що у своїй чорній сукні, мов чорна хмара, без шуму та хруськоту тут і там мелькала поміж деревами, то виринаючи, то пропадаючи в вечірньому сумерку.— „Чи вона чогось шукає, чи то слабість яка в неї? Та якби шукала, то вже-б раз найшла, або би ще кому казала шукати. Ні, мабуть, це така планіта на неї заходить. Адже кажуть, що є такі люди... Як на нього така планіта зайде, то все покине, жінку й дітей забуде і йде у світ, сам не знає, чого

й куди. Але диво, що завсігди в тім саду така планіта нападає. Певно, якась недобра душа наслала на неї“.

Пані тимчасом вийшла з густого молоднику. Вже роса падала. Її прунельові¹⁾ черевки, ті самі, що мала на собі при гостях, зовсім промокли. Долішній край сукні також був мокрий і бив її вогким та холодним по ногах, та вона мов і не тямилася й не чула цього. Раз-у-раз озираючись, нипаючи, надслухуючи, вона пішла у глиб саду, між старі дерева, туди, де сад, вихилюючися к півночі, розкидався по плоскогорі, злегка наклонений до сіножаті. В верхках дерев почали солов'ї виводити свої трелі. З дупла старої липи крикнула сова. Легенький вітрець похитав гілками,—це було мов останнє зідхання дня на коні. Пані Олімпія стрепенулася й зупинилася на хвилю.

Про що вона думала? Коли-б хто був став перед нею в тій хвилині, завдав їй таке питання, вона, певно, була-б видивилася на нього зчудованими очима та не найшла-б відповіді. Вона ні про що не думала, і, хоч її мозок працював, її нерви не могли заспокоїтись. Мов у годиннику, в котрім попсується котвиця²⁾, пружина без перешкоди починає розвиватися, в середині йде шум, молотки починають прискорено бити, дзвоники дзвонять, колісця крутяться, ваги з шумом посуваються вниз, доки енергія механізму не вичерпається, — оттак було і в її душі у хвилях отих вечірніх, самотніх прогулок по саду. Котвиця її

¹⁾ Пруньолеві — шовкові, сукняні.

²⁾ Котвиця — якір.

волі, сильна й цїпка за-дня, нараз робилася мов глиняна, тратила свою силу, пропадала зовсім, і в голові невдержимо починали шуміти та пересуватися без ладу, без звязку тисячні вражіння, думки, гарячкові образи уяви, привиди, виплоджені всіма гарячими та несповненими бажаннями, ошуканими надіями її життя. Вони плили бурливою, пестрою течією, нічого по собі не лишаючи, крім болю голови і прискороного биття серця. Надаремно думка силкувалася ловити на лету цей або той образ, придивитися йому, прослідити його звязок з іншими. Нові хвилі того потоку, що напливали, швидко поривали зі собою, затоплювали той один образ, на його місце насували десятки нових — сумних, веселих, ненависних, байдужних, заповнювали ними весь кругозір, затіснявали всю атмосферу на те тільки, щоб у найближчій хвилі знову змінити все, затемнити старі і наперед висунути нові картини.

Була це дійсно якась слабість. Пані Олімпія зразу не звертала на неї уваги, тим більше, що симптоми її зразу були майже незначні. Але тепер напади цієї слабости з кожним разом дужчали, довшали. Вони заповідалися завсігда якоюсь таємною тривогою; у груді починало неставати повітря, віддих робився частіший. Тоді пані ні за що не могла видержати в покою, не могла всидіти, ані встоятись на одному місці. Звичайно йшла в сад, і хоча сумерк та холод саду не успокоював її, то все-таки тут вона якось найлегше, незамітно для нікого могла перебути напад своєї нервової немочи, ходячи, „снуючись“, як мовляв садівник, не раз годину або і дві поміж деревами.

Ось вона на хвилину зупинилася на полянці. Знає, що довше хвилини не постоїть, що зараз мусить іти далі. Зирнула вверху; крізь густу сітку конарів¹⁾ і гілляк дерев видно шматок яркорожевого неба. Де-де прозирають зорі. Довга, рівна, тонка хмарка, мов гладко вичесане пасмо м'якого прядива, зависла якраз над її головою. Зирнула вниз: довкола понурою стіною стоять сумерки під розлогими деревами, літають світляки, мов золоті іскорки. Та ні! Отут, у найтемнішому місці роз'яснюється. Якесь бліде-бліде світло розливається. Це не світло, а висока жіноча постать, уся в білому, з розпущеним на плечах чорним волоссям, з замкненими очима, йде звільна, мірно, з простягнутою наперед правою рукою. В лівій руці держить свічку — ні, світлячка, що мигоче тихим, зеленкуватим світлом. Мертва тиша довкола. Чути мірне, голосне, сонне сапання постаті. А! Це Моджеєвська²⁾ в ролі леді Макбет! Ось вона присідає, збирає росу з трави, миє руки...

— Це одна пляма! Це ота одна пляма!

Пані Олімпія виразно, виразнісінько чує її сонний шепіт. Отут десь близько, над вухом, а може, навіть у нутрі власного вуха. Вона не боїться, не дивується, знає, що це Моджеєвська, котру вона бачила в тій ролі недавно на львівській сцені, — а що вона робить у торецькім саду, відки вона тут узялася, про це нема часу думати.

— Спати! Спати! Спати! — шепче висока постать, розпливаючись у небуття, та в тій-же хвилі пані Олімпія, поступивши пару кроків,

1) Конари — грубі гілляки.

2) Відома свого часу польська драматична артистка.

бачить перед собою спальню, вбоге ліжко, мізерне стареньке покривало, з-під котрого виглядає сива, стареча голова з розхиленими синюватими губами, навислим над верхньою безвусою губою носом і глибоко запалими очима. Це отець Нестор, пані Олімпія знає це; їй ані раз не страшно, ані не дивно. Вона йде далі, — образ щезає.

— Жаль мені його! Такий був у сні похорий на мого батька!

Хто це сказав? Де це сказано? Не час думати. Млин над річкою. Величезне колесо обертається звільна без туркоту; вода паде, бризкає та розскакується мільйонами перел, але без найменшого шуму. Внизу під греблею широкий ставок — тихий, ясний, глибокий-глибокий. Дно видно, місяць і зорі видно в воді, та поміж зорі лазять чорні раки, по місяцю б'є хвостом велика, ліниваріба. А над тою глибиною, на дощці, вбитій одним кінцем у греблю, сидить і гойдається якась людина — жінка — дівчина — русалка? Не час думати. Гойдається, — ломить руки, — рвекоси на собі, знайоме якесь лице, та хто це? От-от пізнає, от-от, ще лиш раз глянути! Та ні, образ розпливається, блідне, щезає...

Ось чути шум кроків. Липовою алеєю йде звільна якась темна, жіноча постать. Нараз зупинилася, стрепенулася, христиться й починає непевним та доволі різким голосом співати:

*Gwiazdo morza, ktôras Pana
Mlekiem swoim karmila,
Tys smierci szczep, który szczepil
Adam w raju, skruszyła!¹⁾*

1) Зоре моря, ти, що годувала господа своїм молоком, ти знищила дерево смерти, яке зацепив у раї Адам.

Пані Олімпія стоїть недалеко неї, схована в пільмі, затаївши в собі дух. Це Гапка — чи дійсна, чи привид? Не час думати. Постать шугнула і щезла в напрямі к дворові. Певно, з села вернула, була у Цвяха, в Гердера, в Маланки. І вже уява рисує пані Олімпії нові картини: Цвяха і його жінки, що плаче з дітьми без хліба, і його молодости, коли він був отут у дворі, ніби слуга, ніби вихованець, панський козачок, поки страшна катастрофа нараз не змінила всього. Ось перед панею стає виразно старий панський двір, обширна панська спальня, багате ліжко, а на нім у пишних подушках живий труп, безпомічний, як дитина, а зловний, як чорт, — її покійний чоловік, граф Торський. А при ліжку на стільчику оцей самий Цвях — та не оцей, а молодий, жвавий хлопець із хитрими, злодійкуватими очима, в панській ліберії, подає панові якесь лікарство. Вона бачить і себе саму — отут у противнім куті, за котарою¹⁾, на ліжку, чує своє сонне сапання, та чує, що не спить, що пильно ловить вухом кожний шелест, кожний шепіт у кімнаті, що душею бачить кожний рух Цвяха, кожний жест, кожну найменшу зміну в лиці свого чоловіка.

— Здається, вона спить уже! — шепче граф.

— Спить, — повторяє шепотом Цвях.

— Ну, говори, що бачив?

— Цілувались.

— Хто починав?

— Вона.

— Що говорили?

— Змовлялися.

1) Котара — заслона на дверях.

— На кого?

— На вас. Вона його натуркує. „Як засне“,— каже, — „ти прийди до мене, обоє візьмемо по подушці, наложимо на нього, за пару хвиль буде готов“.

— Та... так і казала: буде готов?

— Тими самими словами!— з безстидною відвагою бреше Цвях.

— Ну, що далі?

— Він не хотів: „пощо мені?“ Вона почала плакати: „Ти мене не любиш! Він моє життя затроїв“.

— Затроїв, казала?

— Так. А він каже: „Прости йому! Нехай має з богом рахунок. Зроби це за-для нашого сина!“

— За-для нашого, казав?

— Так! За-для нашого сина.

— А що-ж далі?

— Вона знов про подушки. „Не бійся нічого! Ніхто не буде знати! Скажемо, що удар був, шляк трафив¹⁾“.

— Хитро!— шепче граф.

— Він ні за що не хотів. „Видасться“,— каже. „І так йому недовго вже жити. Лікар казав“.

— Лікар казав?

— Еге, каже: „Лікар казав. Я вмисно лікаря розпитував. Казав, що леда²⁾ сильніше зворушення і може бути по нім“.

— Он як!— шепче ледве чутно граф і кидається на ліжку. Потім тихо. Цвях ще щось шепче, потім нахиляється над ним і промовляє впівголоса:

¹⁾ Апоплексія (нім.), — вживається скрізь між народом у Галичині.

²⁾ Леда — як тільки, що лиш (польське: lada).

— От тобі на! Справді, готовий! Я й не думав, щоби так швидко!

Її серце ще тепер, по стільки роках, стискає смертельна тривога при тих словах. Вона все чула, не спала; відразу зрозуміла, що тут сталося щось страшенне. Тривога відняла їй усю силу, всю застанову. Вона не знає, що робити: чи вставати, кинутись до чоловіка, кликати на поміч, чи лежати і ждати ранку? Ждати? Спати — ні, лежати без сну всю ніч отут при трупі! Ні, це страшенно, вона цього не витримає! А зриватись, кричати — значить, зрадитись, що вона чула оту розмову, зрадитись перед Цвяхом! Та що це? Цвях щось пореється коло вмерлого, бряжчить ключами, відмикає касу! Тривога кам'яною горою налягає на її груди! Вона силується встати, крикнути, вхопити за руки злодія, але не може ворухнутися. Та ось Цвях замкнув касу, поклав ключі мертвому під подушку й на пальцях вийшов із покою. Щастя, що світла не погасив. Але що це? Світло змагається. Дим душить. Тріщить, гуде полум'я. Боже! Пані зривається — ліжко її мужа все в огні. Серед диму й полум'я, мов у пекельному гнізді, на пекельній постелі лежить його труп — спокійний, злобно всміхнутий, з устами, трохи розтуленими, немов-би тільки що сказав: — Он як!

Крик, галас, гармідер. Тупіт кроків, бряк вікон, зойк дзвонів, біганина, безпорадність. А вогонь бухає та бухає! Вікнами і дверима виривається з кімнати, до сіней, на горище, на дах! Пекельне гніздо розрослося, розширилось і вже не тріщить, не гуде, а реве, виє, під небо искрами сипле, вогняними язиками нічну пітьму лиже. Крик довкола, все село

збіглося, рятують, гомонять, заваджають. А серед усього того гомону, диму, реву, пекла, там у самій середині, на його дні, в головнім гнізді пожару їй раз-у-раз увижається отой труп, неткнутий полум'ям, спокійний, з розхиленими та злобно перекривленими устами. Він неживий — вона чує це, та проте його очі отворені, горять ярким, пекельним блиском, горять безсмертною, ненаситною злобою і, вперті в неї, повертаються за нею. Куди вона рушиться, куди повернеться, все і всюди вона бачить їх перед собою, чує на собі їх пекучий блиск, чує у глибині душі їх сверлючий позирк. Тими очима труп не перестає говорити до неї, гризти її, мучити її.

— Еге, так ось ви як, пані графине! Задушити мене збирались! Подушками, як Петра III! Це ви від Катерини II навчились, а? Забажали увільнитися від мене? О, ні! Хотіли від живого увільнитися, так ось вам за це! Маєте трупа, маєте мерця, від котрого ніколи не увільнитесь! Котрого не скинете з себе, не відірвете від себе, не задушите, не отроїте, бо він у вас, у нутрі вашім, у душі вашій! Бажаю вам приємної забави з вашим товаришем і синком! Хе, хе, хе! Моя приємність буде... все і всюди дивитися на вас отими очима, котрі вас так чарують, графине, правда? Котрі мають на вас невеличкий магічний вплив, хе, хе? Котрі трошки загострюють ваш апетит, розгрівають вашу кров, чи як ви кажете, вельможна пані графине, а?

Чи це в тій хвилі хтось говорив? Чи з п'ятьма визирають іще й досі на неї оті страшенні очі, що давно-давно, довгі літа доводили її мало що не до божевілля? Пані Олімпія

тільки тепер почула страшенний холод у всім тілі, почула приплив смертельної тривоги в серці й, затуливши лице руками, зверещала, як перелякана дитина, а потім, мов безумна, кинулась тікати. Сама не знаючи, як і куди, вона по кількох скоках вирвалася з темряви саду, вдарилася о штахети, а потім, допавшись до хвіртки, відчинила її і вискочила на чисте поле, вся тремтячи й важко дишучи, так само, як тоді, коли ніччю, напів-зомліла, вирвалася з пожару, що під собою похоронив трупа її чоловіка.

— Боже, це мама! — почула вона голос тут-же обік себе. — А мамі що таке? Чого мама так скричала? Чи що страшне сталося?

Вона стояла німа, без тями, важко дишучи, безвладна, немов розбита. Тільки по хвилині озирнулася.

Перед нею стояв Адаць, зачудованими очима вдивляючись у матір. А коли побачив, що вона пізнала його, підійшов до неї і взяв її за руку.

— Мама зовсім перестудилася! У мами лихоманка! — промовив він із тінню докору в голосі.

— Нічого, синку, нічого! — шепнула пані Олімпія, тулячись до нього. — А в тебе що? Чому пішки приходиш? Ти задиханий? Ти біг сюди?

— Це пусте. Ходімо до покою, я все мамі скажу!

І звільна, тихо-тихо крадучись садом, обоє ввійшли в липову алею й по хвилині зчезли в її пільмі.

А над ними високо догоряла на небі вечірня зоря. З річки доносився рехкіт жаб. Попід

деревами шниряли без шуму чорні лилики ¹⁾, а солов'ї, заховані десь у темноті, виводили невтомно свої трелі.

Х.

Гадина добру годину лежав у стодолі на соломі. Хотів заснути, та не міг. Ждав на Параску, та вона не приходила. Почав було клясти її, та й перестав, бо чув, що йому не дуже й бажалося тепер її бачити. Щось мов мулило його в нутрі, якась порожнеча, котрої не знав чим заповнити. Вийти-б у село, до коршми, побалакати з парубками, пожартувати з дівками — та ні! Сама думка про товариство була йому тепер бридка та нелюба. Щось немов прив'язало його сьогодні до оцього подвір'я, він чогось ждав, чогось надіявся, хоч сам не знав, чого. Та проте не міг відійти відси. Лежачи у стодолі на соломі, він крізь шпару у стіні глядів на подвір'я, на супротилежну офіцину з кухнею, гостинним покоєм і помешканням о. Нестора. Думки його, мов ворони довкола вершка дуплавої липи, кружили та шибались ненастанно довкола того помешкання. Двірське ліниве життя дало йому закоштувати приємностей, яких не дає життя простого селянина, розпалило в нім бажання багатства, але не дало ані вміння здобувати добро чесною працею, ані не виробило в ньому настільки моральної сили, щоб він міг спротивитися спокусам. Легким способом прийти до маєтку, покористуватися чужим, загарбати те, коло чого сам не трудився, оце був його ідеал. Старий,

¹⁾ Лилик — кажан.

слабосилий о. Нестор, власник величезного, як він собі міркував, маєтку, з котрого сам не вмів і не хотів користати, це була така натуральна, така навіть легальна, на його думку, жертва для його апетиту, що не обскубти її, дати собі вирвати з рук комусь другому, було-б глупотою, гріхом.

Та проте Гади́на був не дуже сміливої вдачі. Природа й виховання зробили його швидче дрібним, кешеньковим злодієм, ніж розбишакою широкої руки. Урвати потаємно, підстерегти, закрастися, потягти, — на це він був майстер, але вище по-за такі дрібно-зłodійські штуки його фантазія не всмілювалась вибігати. Йому вдалось кілька разів підстерегти о. Нестора, як він ховав по кілька або й кількадесять гульденів де-небудь у дупло дерева, між вулії або у шпару під стріхою, і потягти ті гроші. Розуміється, це не вдоволило його, а тільки загостило його апетит, розширило бажання, і тепер він від кількох днів тишив себе фантастичною надією, що йому вдасться підглянути таку хвилину, коли о. Нестор вийде зі свого покою й забуде ключ у дверях.

Вбігти хоч на хвилину до того заклятого покою при такій нагоді — здавалося йому верхом щастя. О. Нестор так пильно замикався, так дуже вистерігався впускати кого-небудь із прислуги до свого покою, що Гади́на про те тільки й думав, як-би то він, діставшись там, обома руками загрибав гроші, котрі, бачилось йому, мусять там лежати зовсім наверху на столі, в шухлядах, трохи що не по підлозі. Двірська цивілізація встигла до-тла здеморалізувати його серце, але зовсім не побільшила, не розширила його інтелігенції.

Вже вечір. У stodолі зовсім темно, та й повітря залите тінню дерев, слабо тільки освітлене догаряючим блиском вечірнього неба. Тихо довкола. Гадині зовсім ніяково зробилося лежати самому у stodолі. Навіть боязько ялось. Він поспішно вийшов на подвір'я. Щось тягло його нишпорити довкола помешкання о. Нестора, котре знадвору виглядало, як цілковита пуста. Ані звука, ані голосу, ані сліду живої людини, тільки замкнені двері, позапирані й фіранками позаслонювані вікна манять до себе, як загадка, як нерозкрита тайна. Ступаючи на пальцях, хоч довкола було зовсім пусто, Гадина підійшов до хвіртки, що вела до саду, і помаленьку відчинив її, дуже стараючись, щоб ані клямка не брязнула, ані дверці не скригнули на старих, заржавілих завісах.

Та, входячи в сад, він майже лобом стукнувся з садівником, що вмів також так нечутно шниряти й так, як коли-б дожидав його за хвірткою.

— Ай!—скрикнув Гадина, переляканий несподіваною появою садівника, та зараз отямився, пізнавши його. — То ви, садівнику?

— Та я.

— Що, може, є хто в саді?

— Ні, я так. Та от шукаю молотка. Ти не бачив його?

— Якого молотка?

— Та мого. Я тут мав свій молоток, треба то лату прибити, то-що. Ще нині в полудне я мав його, лежав отут на вулю. А тепер я захопився за ним, нема.

— Я не бачив. Та ви тут увесь день, то ви повинні-би швидше бачити, хто тут був такий, що-би міг його взяти.

— Та хто тут був? Я нікого не бачив. Нещодавно ось пані була. Ну, та чень-би ¹⁾ пані на мій молоток не лакомилася. А втім... Здається, що як вона ось туди ходила, то його вже не було. Мусить так, що не було! Бо я сидів у буді й дивився сюди. Якби був тут молоток лежав, то я був-би його побачив.

— Тут сьогодні Цвях вештався рано, ви його бачили?

— Ні, не бачив. Але рано я ще мав молоток.

— Е, хто знає, може він і пізніше був?

— Хіба-б тоді, як я був на обіді.

— А ви гадаєте, що не міг бути? Та-же він мече собою всюди, як дідько. Де його не посієш, там він вродиться.

— Ну, та нащо-б йому молотка?

— О, не знаєте злодія? Занесе до коршми: бодай келишок горілки, йому й те добро.

— А мені шкода! Господь-би його побив! А втім, пощо я клену? Може, то й не він?

І садівник, побожний чоловік, перехристився й, бубонячи молитву, потяг до своєї буди, лишаячи Гадину самого. Цей також уже й не думав про садівника. Його очі й думки обернулися знов до помешкання о. Нестора. Йому забажалося дуже обійти тихесенько по-за вуглом і заглянути в те вікно, що виходило в сад не з передпокою, але з самого покою о. Нестора. Він уже знитився, скулився, щоб повзти поміж корчі малиннику, що в тому місці притикали до стіни будинку, коли почув за собою різкий, знайомий голос:

— А ти, злодію вогняний, куди нагострився лізти, га? Хочеш бідного садівника скривдити?

¹⁾ Мабуть.

А щоб тобі руки покривило! Щоб тобі язик колом у роті став, як тільки тих крадених вишень покоштуєш! Мало ти ще їх накрився? Не досить тобі? А щоб тебе раз розперло та розсадило!

Гадина випростувався й надармо, махаючи руками, силкувався втихомирити Гапку. Далі мало-що не крикнув, щоб перервати невдержимі потоки її красномовства:

— Та вітряче теркітливий! Стій! Чого розтеркоталася? Чи то я сова, чи кіт, щоб я вночі на вишні йшов? От іще одурила жінка! Я власне балакав із садівником, то він просив мене, щоб я цею стороною обійшов сад, чи не закрився та не сховався де тут який непотрібний пташок.

— Ой, брешеш, Гадино, брешеш! Так брешеш, аж тобі з-під носа куриться, — мовила Гапка, та вже ласкавішим голосом.

— Не віриш, то йди сама запитай садівника! — сміло мовив Гадина.

— Та хіба це моє діло! — обурилась Гапка. — Хоче садівник із тобою змову мати, то як собі хоче. Хоче псом доробитися, а вовком овець допильнуватися, його воля. Не моє просо, не мої горобці, не буду виганяти! Ну, йди, йди на зламану голову, куди еси намірився! Вже я маю в бозі надію, що тої гілляки, на котрій маєш повиснути, ніяким світом не минеш! Сам на неї наскочиш! Самохить голову в зашморг устроиш!

Тим братолюбним пророцтвом Гапка попросала Гадину й пішла через хвіртку на подвір'я.

— Дай боже й тобі! Дай боже й тобі те саме, що другим зичиш! — крикнув їй у слід Гадина, пасучи очима крізь шпару в паркані, куди вона піде.

Гапка направилаь було до кухні, але, бачучи, що там темно й нема нікого, потюпала далі, до покоїв пані Олімпії. Гадина знав, що, не заставши пані в покою, Гапка сяде на порозі й буде ждати на неї; від садівника чув, що пані перед хвилию була в саду; значить, певно, через сад вийшла в поле, на сіножать, де вона любить нераз проходжуватися до пізньої ночі. Значить — пора добра. Тепер чень ніхто не перешкодить. А Гадині страх хотілося коли не підглянути, то бодай підслухати, що діється тепер у покою о. Нестора. Чи спить він, чи ще ходить по покою, чи сидить та гроші рахує? І він, скулившись удвоє, поповз корчами та високою травою до рога офіцини, потім попід стіну до другого рога, обійшов його й тихесенько-тихесенько, мов кицька по бантині, поповз до вікна.

Вікно було заперте й заслонене, та все-таки крізь заслону видно було, що в покою світиться. Значить, о. Нестор ще не спав. Цікавість Гадини загострилася вдвоє. Що то він робить? Він устав, нахилився до стіни, приляг вухом до рями вікна і слухав. Довгу хвилию не чути було нічогісінько. Здавалось, що в покою нема живої душі. Та от почувся шелест перевертаних карток, далі стук чогось о стіл, немов у кого випала з рук оправлена книжка. Зідхання, приглушене воркотання. Знов шелест. Гуркіт відсуваного крісла — і нараз, мов грім, що раптом перериває нічну тишу, почулося сильне стукання до дверей передпокою. О. Нестор аж скрикнув:

— Ой, господи! А це що таке?

Стукання повторилося ще сильніше. Потім почувся голос:

— Прошу єгомостя! Прошу єгомостя!

О. Нестор встав і зробив кілька кроків. По стуку чобіт Гади́на пізнав, що він був іще обутий, значить, ще не роздягався.

— Хто... хто там? — видимо з трудом видобуваючи з груди голос, запитав о. Нестор.

— Та я, Деменюк. Прошу отворити. Я тільки на хвилину.

О. Нестор пішов одчиняти двері. В передпокою було, мабуть, темно, бо за хвилю о. Нестор ураз із Деменюком вернувся до покою.

— Що там у тебе, Гнате? Ти чогось перестрашений!

— Боюсь, єгомость, чи яке нещастя не сталося.

— Або що таке?

— Маланки десь нема.

— Як то нема?

— Від полудня, як з вами говорила, а потім вийшла з дому, так і пропала.

— Ну, Гнате, що ти говориш? Де могла пропасти? Певно, десь у селі, в якої посестри.

— Нема, єгомость. Я оббігав мало не пів села, Максим також бігає цілий вечір, ніхто її в селі не бачив.

— Ну, то, може, до міста пішла, адже вона часом у неділю ходить до міста!

— Так, але завсігди каже: там і там іду, тоді й тоді прийду. А нині, нікому нічого не сказавши, зібралася та й пішла.

— Як зібралася?

— Та властиво й не збиралася. В чім у хаті була, в тім і пішла. Ковалиха каже, що з хати вийшла в город, а з города через перелаз на стежку. Там від них дві стежки є: одна загумінками в село, а друга в поле. Отже не знати,

котрою вона пішла. Тільки в селі ніхто її не бачив.

— Га, то, може, де в полі ходить.

— Та що-ж-би вона в полі робила цілий день? Чому-б досі не вертала? Та й ще одно, єгомость! Нині неділя, всюди по полі люди снуються, хтось-би таки був її видів.

— Ну, ну, Гнате, нема тут іще чого так дуже боятися. Адже не між вовки пішла! Може, де в лісі на ягодах засиділася. Ще-ж не пізня година. Хто знає, може, вона вже в тій хвилі дома є.

— Господь-би з єгомостя говорив! — трохи успокоєний, мовив Деменюк, — та я проте боюсь! Одного боюсь.

— Чого, Гнате?

— Щоб вона на фільварок не зайшла.

— На фільварок? Що-ж-би то було таке страшне?

— Ой, єгомость! Боюсь я того панича! Воліла-б моя дитина нині вмерти, хоч вона одна в мене, і ви знаєте, як її люблю, ніж-би мав отой панич над нею насміятися!

— Ну, що ви, Гнате! Бог з вами! Адже Маланка не дитина!

— Ой, дитина, єгомость! Добра серцем, не знає людської злости, одурити її нетяжко. Але не дай господи чи то паничеві, чи кому-небудь зробити їй кривду!

Голос Деменюка був здержаний, але Га-дина почув, як йому від тих слів мороз про-біг по-за плечі. З уст Деменюка він таких слів ніколи ще не чував.

— Ну, бійтеся бога, Гнате! Що це ви? Чи по-доба вам таке говорити? Не бійтеся, бог ласкав! Вашій Маланці нічого не станеться!

— Дай то боже! Але моє серце щось, мов кліщами, стискає. Біжу зараз до коваля, а коли її ще нема, то біжу на фільварок.

— На фільварок? — здивувався о. Нестор.
— А я-б думав, що вам нема чого там бігти.

— Як то нема чого? Адже-ж коли її досі нема дома, то вона, певно, там.

— Зовсім не певно, Гнате! А ліпше ви лишіться ось тут, переночуйте цю ніч зо мною!

— З єгомостем? — здивувався Деменюк.

— Знаєте, Гнате, — мовив о. Нестор трохи тихіше, — я таки надумався зараз завтра звернутися зовсім відси.

— До Гердера?

— Хоч-би й до Гердера. Ні за що тут довше не лишуся. Знаєте, — тут голос його ще більше понизився так, що Гади́на ледве міг його дочути, — сьогодні мене знов обікрали.

— Обікрали! — скрикнув Деменюк і вдарився об поли руками.

— Тихо, Гнате! Силою витягла мене пані до себе, до гостей, і поки я там сидів, тут якийсь злодій у мене порядкував.

— І багато вам забрав?

— Паперів не рушав, тільки готових грошей, що міг найти наборзі, то забрав. Зо п'ять тисяч захарапчив.

— П'ять тисяч! Господи! — знов не вдержався і скрикнув Деменюк.

— Майже всю готівку, яку я мав, — якось слізливо-жалібно промовив о. Нестор.

— Але як-же дістався сюди? — питав Деменюк. — Ви, певно, лишили двері незамкнені?

— Ні, Гнате! Двері я замкнув. Ключ був при мені.

— Значить, злодій замок розбив?

— Ні, коли я прийшов, двері були замкнені. Я мацнув до кешені, ключа при мені нема. Я вернувся до покою, а ключ із моєї кешені випав був і лежав на софі, засунений у кут. Тоді я відімкнув покій і побачив, що грошей нема.

— То, може, вікном уліз?

— І пані це каже. Та подумай лише, Гнате: котрим? Оцим від саду не вліз, бо заграшоване.

— Е, такі то й ґрати! Невеличкий хлопець, отакий, як Гадина, може влізтися.

— А ще до того мені здається, що було защеplене зі середини. Правда, пані потім казала, що воно відщеplене, але мені здається, що вона сама його відщепила. А тамтим вікном від подвір'я також не вліз.

— А що-ж каже пані?

— Вона від першої хвилі на Цвяха звернула.

— На Цвяха?

— Так. Каже, що то ніхто другий не зробив, тільки Цвях.

— А коли то так могло статися?

— Десь між шостою й сьомою годиною.

— Ну, єгомость, як так, то я можу запевнити вас, що Цвях цього не зробив.

— Запевнити? А ви відки це знаєте?

— Від самого вйта. Цвях нині по полудні ввесь час був у коршмі, впився, як штік¹⁾,

1) Штік — німецьке слово „Stock“, пень, зукраїнізоване, ще й із „іканням“

розпочав бійку так, що вїт казав його заперти до арешту на цілу добу. Він, певно, і досі там сидить. Ні, Цвях цього, певно, не зробив.

О. Нестор довгу хвилю мовчав, мабуть силкуючись розпутати оту скрутну загадку, що темною хмарою виринала перед ним. Потім зідхнув важко, мабуть почувавши свою безсильність, і промовив:

— Та вже хто там зробив, то зробив, а я боюся...

— О, тепер єгомость можуть бути безпечні, — сказав Деменюк. — Той, що це зробив, нешвидко поважиться другий раз до вас заглянути.

— Так ви думаєте?

— Цього я певний. Замкніться добре й не бійтеся нічого. Я ще на хвилину побіжу до Гердера, звідаю, чи є Маланка. Коли є, то вернуся зараз до вас.

— Добре, Гнате, добре! Вертайся, бо мені самому чогось так моторошно, так страшно...

— Ні, ні, будьте безпечні! — поспішно казав Деменюк і вийшов із покою.

О. Нестор потюпав за ним. Гадина чув, як він двічі обернув ключ у замку й опісля вернувся назад до свого покою. Ще хвилину стояв Гадина під вікном і слухав, як о. Нестор, ще раз важко зідхнувши, почав роздягатися. У Гадини щось стисло за серце після тої підслуханої розмови. Щось немов важке розчарування і прочуття біди заворушилось у його душі. О. Нестора обікрали! Хтось зручніший від нього поспішився, захарапчив усю готівку! Таки „захарапчив“! П'ять тисяч! Яка страшенна сума! І що найгірше, для нього нічого вже не лишилося! Завтра о. Нестор іде геть зо двора, значить, на будуще також нема надії! От тобі

й на! От тобі ті блискучі вигляди, котрими він хвалився перед Параскою! Та це ще не все лихо. Отой проклятий Деменюк так собі, з доброго дива, кинув уже підозріння на нього. А ну-ж не найдуть правдивого злодія, — готові, справді, його чепитися! В Гадині не на жарти мурашки забігали по-за плечима. Хоч невинний у нинішній крадіжі, він усе-таки чувся настільки винним супроти о. Нестора, що — чув це добре — як запитають, то не буде могли спокійно говорити. Вид жандарма відмалку наповняв його несказаною тривоною, а що-ж тоді, коли такий жандарм підійде до нього, з блискучим пір'ям на чаківі¹⁾, з карабіном і багнетом, коли почне накладати йому кайдани на руки, коли захоче „побалакати з ним“ сам-на-сам, то значить, вщідити йому пару раз по-за вуха, або прикрутити йому на руках кайдани так тісно, щоб аж кров з-по-за нігтів виступила. Гадина був дуже чуткий на біль, страшенно боявся бійки і знав наперед, що під самою загрозою бійки вискаже все, що знає й чого не знає.

Серед таких важких та невеселих дум він виліз ізнов із корчів у сад, добрався напонамацьки до хвіртки й вийшов на подвір'я. Та тут ізнов він майже лобом стукнувся о щось м'яке й трохи не скрикнув із переляку, коли те м'яке порушилось і обернулося до нього лицем. Була це пані Олімпія, котра, очевидно, стояла притулема до паркану плечима до хвіртки.

— Хто тут? — запитала пані голосно та з притиском.

— Я, — ледве вишептав Гадина.

— Що за я?

¹⁾ Чако — накриття голови в роді шолома.

— Гадина.

— Чого волочишся? Чому спати не йдеш?—
грізно, але знов-таки не надто голосно говорила пані. — Не бійся, завтра до роботи годі тебе добудитися!

— Та йду вже, йду, — буркнув Гадина й направився до кухні.

— А пам'ятай собі, — мовила в слід йому пані, — завтра рано, скоро встанеш, викоси мені всі оті бур'яни тут перед вікном і довкола малинника! Скільки разів маю тобі це говорити?

Гадина мав охоту сказати їй, що вона ще ніколи досі не казала йому цього, але змовчав. Розказ пані у зв'язку з тими словами, які чув під вікном від о. Нестора, поразив його в саме серце. Що це нараз прийшло пані до голови? Пощо власне завтра викосувати той бур'ян? Коли за-для малин, то, косивши бур'ян, тепер нічого малинам не допоможеш, бо вони вже майже відійшли, а надто під вікном о. Нестора малин зовсім нема. Гадина довго перевертався на своїм тапчані в кухоннім присінку й не міг заснути. Він прислухувався пильно до нічних шелестів, та, крім щебету солов'їв, крику сови та різкого, перериваного й незрозумілого балакання крізь сон Гапки, що спала в кухні під вікном, не міг нічого розібрати. Параска спала в пані.

У присінку було гаряче, мов у парні. Гадина не міг заснути, перевертався з боку на бік. Він не думав ні про що, не прислухувався вже, дрімав, а проте від часу до часу перевертався на своїй твердій постелі. Вражіння внішнього світу ще доходили до нього, але півсонний дух не міг уже прив'язувати їх до певного місця, держати в ладі. Границя між сном і дійсною правдою помалу-малу затиралася чим-

раз більше. Увага спала зовсім, а свідомість безучасно, механічно реєструвала нові вражіння, що ще прибували. Ось брязнув стиха ключ, повертаючись у замку, скригнули злегка двері — одні, другі, здається, і треті й четверті. Ось чути тихі-тихі кроки, немов хтось дуже обережно ходить босо або в тихолазах по підлозі. Шах, шах, шах, і тихо. Потім знов шах, шах, шах, і нема. Де це? Чи то над ним, чи під ним, чи обік? Щось немов мелькнуло в його годові: певно, гість якийсь ночує в гостиннім покою, що притикає до присінка, але думка безсила була прослідити, чи це правда, чи ні. Шах, шах, шах, і тихо. Шу, шу, шу, гу, гу, гу... Якісь шепти, якийсь ледве чутний гомін. А потім десь глибоко під землею довге, протяжне, жалібне стогнання: о-о-ох! О-о-ох! Знов тихо. Знов стогнання, потім глухий стук, немов хтось упав із поду на тік, але десь далеко-далеко. Потім знов шах, шах, шах. Знов тихо. Потім довгий, різкий свист десь далеко-далеко. Фі-і-і-і! Чи то залізниця їде? Залізниця далеко, сюди не чути. Фі-і-і-і!

Це було останнє напів-замітне вражіння, котре опісля, по кількох днях, міг собі пригадати Гади́на. При тому свисті, що тягнувся, як йому здавалось, страшенно довго, рівно, тонко, мов мідяний дріт — таке вражіння, вражіння блискучого, прямого, безконечно довгого мідяного дроту, завішеного в повітрі, в нього лишилося після того свисту, — він заснув зовсім і не чув уже нічого більше.

ХІ.

На фільварку в Адася панувало велике оживлення. В кухні горить вогонь, варять і

смажати, слуги та служниці бігають то за дровами, то за водою, то до шпіхліра¹⁾, то до пивниці. В панських покоях світло, гамір. Там сидять гості, дожидаючи вечері. Повернувши з підвечірку в пані графині, вони, ще поки було видно, оглядали фільварок, заходили до ліса, любувалися з горбка заходом сонця, а тепер власне вернулися до покоїв, курили цигара й пили вино. Розмова йшла цим разом зовсім на інші теми, ніж у пані графині. В товаристві були самі кавалери, та й ще одної компанії, люди молоді, котрих публичні справи у ґрунті речі обходили дуже мало й для котрих вони були тільки вигідними шаблями, по котрих доходиться до гонорів, впливів, протекцій, значіння. То-ж тут, у своїому тісному кружку, вони не потребували ставати на котурни і драпуватися в тоги людових трибунів,— тут кожний виявляв без ніякої женади²⁾ свої властиві чуття й погляди. Розуміється, пан Калясантій був героєм розмови. Ще підчас проходу він висипав перед товариством цілі міхи своєї мудрости про раси коней, про штуку продавання ліса на зруб, про те, як треба обходитися з хлопами, щоб удержати їх у послуші й залежності, і тепер власне кінчив свої глаголання на цю тему.

— Бо властиво про що ходить? Цивілізація — це квітник. Мужики — це гній, добрий тільки на те, щоб його соками кормилися, на його плечах виростали пишними квітками репрезентанти цивілізації. Коли вони спротивляться цьому призначенню, захочуть і собі-ж бути квітками, о,

1) Гамазей, зсип збіжжя (Speicher).

2) Не в'яжучись.

pardon, тоді не тільки для нас не стане ґрунту, але весь край станеться пустинею.

— Вони це самі знають, Кайцю, — мовив пан Еміль. — У них і приповідка така є: „коли кожний схоче паном бути, то хто буде свині пасти?“

Тадзьо тимчасом у другому покою, взявши під руку Адася, ходив із ним геть і назад і розмовляв притишеним голосом.

— Адась, тобі чогось нестасє? Ти чогось маркітний?

— Я? — напів здивованим, напів тривожним голосом відмовив Адась. — Ані мені сниться.

— Не крути! Переді мною не скриєшся. Я ціле пополудне обсервую тебе. Ну, скажи, забракло монети? Не бійся, це людська річ. У мене знайдеш на тім пункті повне співчуття.

— Співчуття?..

Адась знов видивився на Тадзя, хотів сказати, що він не потребує грошей, але далі поміркував щось і, силкуючися на спокійний тон, додав:

— Е, що там, дрібниця! Моментально хибло мені, ну, та я... Сьогодні їду з вами до Львова, то вже там якось... А, властиво, знаєш, не мені, а мамі потрібно.

— Ну, а довг у касині?

— Чорт-би їх побрав із казино! Заплачу, що маю робити.

— Ну, а скільки-ж тобі треба? Знаєш, я тепер трохи при грошах, що в мене не є звичайна річ. Та боюсь, що як будуть у мене, то швидко їх не стане, то міг-би я на короткий час тобі вигодити.

— О, спасибі тобі! — гаряче промовив Адась, стискаючи його руку. — Мені так двісті гуль-

денів вистарчило-б наразі вповні. А за тиждень або два... на коли тобі треба буде?

— Думаю, що не швидше, як за два тижні.

— От і гарно. За два тижні служу тобі.

Тадзьо виняв із портмонетки 200 гульденів десятками й дав Адасеві, потім вернувся до товариства. Адасть тимчасом вийшов до сіней, заглянув до кухні й крикнув, щоби квапилися з вечерею, потім обійшов подвір'я, де, крім одного львівського ф'якра, стояла злагоджена до дороги його таки бричка. Коні ще стояли у стайні і хрупали прив'ялу конюшину.

Адасть вернувся до своїх гостей. Вони починали нудитись. Пан Калясантій силкувався забавляти їх, показуючи, як робиться вольти¹⁾ з картами, та оповідаючи різні картярські пригоди, але його оповідання не дуже займали товариство. Тадзьо, насупившись, ходив по покою, пан Альфонс сидів у фотелю й курив цигаро за цигаром, а пан Еміль оглядав Адасеві стрільби²⁾ й пістолети.

Подали вкінці вечерю, і гумор молодих людей зараз піднявся на цілу октаву. Розмова оживилася, почались жарти й сміхи, навіть Адасть повеселішав, хоч що-хвилі якомсь боязько позирав довкола, немов дожидаючи от-от якоїсь неприємної вісти. Після вечері внесли цілу батерію пляшок, і Адасть, попросивши Тадзя, щоб на кілька хвилин заступив місце господаря, перепросив гостей, що на хвилечку вийде, бо має одно пильне діло. Гості навіть не дуже звернули увагу на його вихід.

1) Штучки де-яких грачів, щоб швидким рухом рук, замість однієї якоїсь карти, покласти другу.

2) Рушниці.

П'ють паничі, забавляються. Шумить вино в головах, лунає їх голосний спів, із кожною хвилиною живіші, голосніші стають їх розмови. Дим від цигар синявими клубами стоїть під стелею, два Адасеві лакеї раз-у-раз відкорковують пляшки та наливають чарки.

— Як-же-ж ви тут живете в тій пустині? — обзивається пан Калясантій до одного з лакеїв. — Від села далеко, служниці якісь старі баби, невже так без молодих дівчат обходитесь?

— Радимо собі, як можемо, прошу ясновельможного пана, — відповів лакеї, усміхаючись широкою усмішкою.

— Ну, як-же собі радите? Ану скажи!

— А що! Тут попри фільварок стежка в ліс... і на гриби й на ягоди...

— Ага, а ви немов на рогачці¹⁾ стоїте й мито збираєте від молодих дівчат.

— Ясновельможний пан, як бачу, розуміють цю річ.

— Ха, ха, ха! — голосно регочеться пан Калясантій. — Ще я-б, братку, не розумів! Го, го! Ну, але стій, ось порожній келишок. Налий собі вина й випий! Зараз!

Лакеї не дав собі цього два рази казати.

— Ну, а панич ваш, пан Адась, — допитував пан Калясантій, — він любить так... за дівчатами?..

— Цього я не знаю, прошу ясновельможного пана. Це не моя річ.

— Го, го, братку! Так мені не викрутишся. Не твоя річ? А як пан Адась каже: „Мацьку“ — чи як тебе кличуть?

1) Рогачка, чи рогатка — її ставлять на нових дорогах (мурованих, мощених), щоб за зібране мито покрити кошти дороги.

— Антін.

— „Антоне, я хочу, щоб нині та й та дівчина до мене прийшла“.

— У нас того нема, прошу ясновельможного пана. Не такий нарід.

— Он як! Не добрий нарід, кажеш? Не послухає?

— Ні.

— О, то кепсько. Але я тому не вірю, щоб пан Адасть так таки...

— Ну, Кайцю, — перервав цю індагацію¹⁾ Тадзьо, — досить того. Я заступаю місце господаря й не дозволю, щоб по-за його очима ти компромітував його перед його домашніми.

— Тадику! — зовсім уже підпилий балакав пан Калясантій. — Що тут за компромітація? Людська річ! Адже-ж я певний, що наш дорогий, коханий, поштивий Адасть і тут так само, як у Львові, не живе монахом, а оті його старі служниці побільшують моє підозріння. От тим-то я, як старий практик, рад-би знати, як він собі радить.

— Із цього тобі не буде ніякої користи, — флегматично сказав пан Альфонс.

— Хто знає! Я міркую, що він і тепер пішов десь на якийсь rendez-vous з якою-небудь Дафною або Хлоєю.

— Це дуже може бути, — задумчиво сказав пан Альфонс. — А справді, резолютний²⁾ хлопець. Нас лишив і навіть не сказав, куди й пощо йде!

— Оце то хвалю! — не то проговорив, не то прокричав пан Калясантій. — В таких справах

1) Індагація — таке випитування, яку судді, щоб одержати відповідь, якої йому треба.

2) Резолютний — рішучий.

треба бути резолютним. По-воляцьки або пошляхетськи. Шах-мах, і діло готове! Випиймо тимчасом за Адасеве здоров'я! Niech żyje pam¹⁾!

Всі встали з місць, підняли чарки й півп'яними голосами проспівали: Niech żyje pam! Але спів їх на половині такту ввірвався. В сусіднім покою, в котрім була Адасева спальня, щось заворушилось, почувся якийсь шелест, якесь буркотання мов людини, розбудженої з глибокого сну, а потім гомін кроків і голосне стукання до дверей.

— А це що? — скрикнули нараз усі гості.

Стукання повторилося. Лакеї стояли зачудовані, чи перелякані, і жаден із них не поворухнувся. Перший пан Еміль підбіг до дверей, до котрих із другого боку стукано. Двері були замкнені, і ключ винятий.

— Де ключ від дверей? — запитав Еміль одного з лакеїв.

— Не знаю, прошу пана.

— Що значить: не знаю? Рушся, знайди, а не балакай дурниці!

Лакеї кинулися сюди-туди і принесли кілька ключів, з котрих один придався до тих дверей.

— От цікаво, хто там такий схований! — мовив пан Альфонс, від стола позираючи до дверей.

В отворених дверях спальні показалася висока, струнка стать сільської дівчини. Напівсонними, напів-здивованими очима, очевидно ще не розуміючи гаразд, де вона, дівчина дивилася на паничів, що, побачивши її, всі збіглися й цікаво приглядались їй.

¹⁾ Хай живе нам!

— Ге, ге, ге, — скрикнув весело пан Калясантій. — От яка німфа стереже тут Адасевих пенатів!

— От який монах наш шановний господар! — замітив із усміхом пан Еміль.

— Одно мусите, панове, признати, що смак у нього несогірший, і що ця красавиця, справді, варта, щоб нею заопікуватися, — розсудливо промовив пан Альфонс.

Дівчина тимчасом усе ще стояла на порозі спальні, мов без тями поводячи очима довкола й не мовлячи ані слова. Тадзьо обернувся до одного з лакеїв.

— Слухай, — запитав його півголосом, — ти знаєш цю дівчину?

— Знаю, прошу ясного пана.

— Хто вона?

— Та тут із села, Маланка зветься. Служить...

— А, служниця! Ну, а панич із нею... теє то?

— Ні, прошу ясного пана. Я її тут ніколи не видав.

— Ніколи не видав? А нині?

— І нині я не бачив, коли й як вона сюди ввійшла.

— Як то, ти не знав, що вона тут є?

— Ні, не знав.

— Ось що! А це що таке? Яким-же способом вона сюди дісталася?

— Не знаю, прошу ясного пана.

Тадзьо підійшов до Маланки і взяв її за руку. Вона не супротивлялася, а тільки обернула на нього свої палкі, чорні очі, в котрих видно було якесь безсильне напруження, немов-би мозок її, убезвладнений чимось, на-

дармо силкувався розрухатись і дійти до ладу з тим, що його окружало.

— Слухай, дівчино, — мовив Тадзьо, — скажи нам, що ти тут робиш? Відки ти сюди дісталася?

Маланка все ще вдивлялася в панича. Та дотик його руки був немов першим товчком, що ввів мозок її в нормальний рух. Вона почала приходити до себе, почала розуміти, де вона. Та це протвердження не було для неї приємне. Бачучи себе в панських покоях, при горючих лампах і серед купки тих цікавих, напів-п'яних панів, вона страшенно перелякалася. Вона зрозуміла, що проспала весь день до вечера, що запізнилася додому, та тільки одного не розуміла, як це сталося, що вона після обіду і склянки вина, котрим почастував її Адаць, могла так твердо заснути, чого це голова в неї болить так страшенно, і в роті чути такий поганий смак, і як це сталося, що замість Адася вона опинилася в товаристві оцих панів, а Адася десь зовсім нема.

— Ой, господи! — скрикнула вона й вирвала свою руку з руки Тадзя. — Що-ж це я наробила! Я вже давно мусіла бути дома!

І вона зробила такий рух, немов-би хотіла проміж панами пройти до дверей.

— Е, ні, серденько, так не можна, — крикнув Тадзьо. — Ти мусиш нам сказати, що ти тут робиш?

— Я? Я нічого... Я спала, — промовила Маланка.

— Спала, спала. Але відки ти тут узялася? Як ти ввійшла, що тебе ніхто зі слуг не бачив?

— Я з паничем... Я-ж не сама...

— А, так ти з паничем! — скрикнув пан Калясантій. — Він тебе сам запровадив, чи ти добровільно прийшла?

Маланка видивилася на нього.

— Ну, скажи, ти його дуже любиш, га? Чи ти тільки так до нього прийшла, в гостину?

— Ти часто так приходиш сюди?

— Ну, а як панича нема, то, може-б, ти і з нами погостилася? Така гарна дівчина, нам буде дуже приємно.

— Ну, Маланю, справді! — промовив Тадзьо. — Поки твій панич прийде, сядь собі ось тут із нами, напийся вина! Гей, ти, хлопе, дай сюди келишки з вином!

— Нам усім! Нам усім! — крикнув пан Калясантій. Усі вип'ємо на здоров'я гарної Малані, чи ти справді так називаєшся, га? Гарне ім'я!

— Ну, Маланю, на, не бійся нас! — приговорював пан Еміль, подаючи їй келишок із вином. — Панич зараз прийде, а ми його гості. Ну, чого-ж ти так стоїш? На, бери й пий!

— Пустіть мене! — скрикнула нараз Маланка і прожогом кинулася наперед, відсуваючи своїми крепкими руками набік улазливих паничів. Пан Еміль похитнувся й розлив вино на підлогу, а на пана Калясантія наскочила Маланка так сильно, що він відскочив аж до стіни й вилив на себе все вино не тільки з келишка, але й з пляшки, котру держав у лівій руці.

— Ах ти, худобо неотесана! — скрикнув він, із сентиментального слізливого тону відразу впадаючи в грубіянський, — а ти що робиш? Ми до тебе делікатно, а ти тручаєшся?

Що ти собі думаєш, що ти на толоці зі своїми парубками?

І він, не думаючи довго, замахнувся і вдарив її в лице. Маланка, котру в її розгоні зупинили лакеї, зойкнула тихо і рвалася знов, щоб вибігти з покою.

— Держіть її! — кричав розлючений пан Калясантій. — Вона, мабуть, злодійка, покрала щось із панського покою.

— Сам ти злодій! уся облившися полум'ям, відповіла йому Маланка. — Пустіть мене! Чого ви хочете? Господи! Додай мені сили!

І вона, добуваючи всіх сил, пхнула одного з лакеїв до стіни так міцно, що той покотився на підлогу, а сама кинулася до дверей, волочучи за собою другого. Та пан Калясантій, Тадзьо й Еміль заскочили їй дорогу.

— Ні, стій! Тепер не втечеш, — мовив до неї лагідно, але рішуче Тадзьо, — ми не можемо тебе пустити, поки панич не прийде. Слуги говорять, що не бачили, як ти сюди входила, а панича бачили. Значить, це не може бути правда, щоб ти з паничем увійшла.

— Пустіть мене! Пустіть мене! — зі слізьми в очах, важко дишучи, благала Маланка.

В ту мить лакеї, що був упав на підлогу, зірвавшись, прискочив до неї і зі злости вдарив її кулаком у карк.

— Ти, негіднице! — скрикнув він. — Ти ще тут будеш шарпатися? Чекай, ми тебе звяжемо й жандармам віддамо. Вони з тобою инакшу справу зроблять. Будеш ти не тої співати.

Ця погроза була для Маланки, мов удар обуха в тім'я. Вона змалку страшенно боялася

жандармів і дотепер не могла ніколи на них глядіти без страху. Тож почувши, що її хочуть віддати жандармам, вона відразу пригадала собі всі ті страхіття, які їй розповідали про жандармів. Їй мигнули в уяві кайдани, ланцюги, карабіни з насадженими багнетами: ось її, оковану, ведуть селом, усі біжать на неї дивитися, всі з неї глузують, матері показують її дітям, а діти шепчуть, говорять, а далі кричать, верещать за нею: „зłodійка, зłodійка!“ І вона зовсім стратила застанову, пам'ять, розвагу. Дикий страх довів її майже до безумства. Вона почала кидатись, шарпатись, рватися, в-одно повторюючи:

— Пустіть мене! Пустіть мене! Я не зłodійка!

Почалася коротка, та шалена боротьба. П'ять мужчин (бо пан Альфонс мовчки, з філософічним супокоем придивлявся тій сцені) кілька мінут моцувалося з одною дівчиною. Вона вдарила одного лакея в лице так, що йому бризнула кров із носа, потім штовхнула у груди лицарського пана Калясантія, відірвала Тадзеві рукав від сурдута, а пана Еміля копнула ногою так сильно, що той зі зойком повалився на крісло. Та вкінці вдалося її перемогти. Один лакей ухопив її за праву руку й закрутив їй на хребет так сильно, що аж кість хруснула, і Маланка з голосним окриком упала на коліна.

— Ти, гадюко! Ти, безпутнице! — люто кричав пан Калясантій, хапаючи її за коси і пригинаючи її голову вниз. — Чекай лишень, ми тобі покажемо, як із нами боротися! Гей, хлопці, в'яжіть їй руки!

Лакеї моментально скрутили їй руки на плечах.

— Ведіть її сюди! — командував далі проповідник шляхетського демократизму, показуючи двері спальні. Лакеї пхнули Маланку до спальні, в котрій було темно, і тільки зі сусіднього покою доходив туди скісний стовп світла.

— Обшукайте її, чи чого не вкрала, — командував він дальше й, засвітивши у спальні свічку, примкнув двері від покою.

По хвилі розлягся зі спальні голосний крик Маланки — такий голосний та розпучливий, що всі інші панови в покою аж іздрігнулися.

— Кайцю, не роби дурниць! — скрикнув, не рушаючися з місця, пан Альфонс.

— Ну, що ви скажете про таку відьму? — гнівно говорив Тадзьо, оглядаючи свій розфалатаний рукав. — Адже її справді варто провчити.

Пан Еміль усе ще сидів на фотелю, держачися обома руками за живіт і загризаючи губи з болю.

— Ох! Та я-б її роздер! Я-б її... Адже це звір якийсь, не дівка!

У спальні крик утих, тільки чути було глухе шептання, тихі прокляття пана Калясантія та важке сапання Маланки. Паничі в покою замовкли і прислухувалися, їх лютість помалу втишувалася, верталася холодніша розвага, і в серці в кожного робилося якось несмачно, а далі чимраз більше бридко й погано. Усі почували, що на їх очах, при їх помочі і співучасті сталося ось тут щось таке дике та несуразне, таке погане та огидне, що може важкою плямою впасти на ціле їх життя, одним замахом розбити всі їх плани й надії, що вони, перед хвилиною ще весела й безжурна

компанія, оце неждано-негадано перебули одну з рішучих, фатальних і страшних хвиль свого життя. І як це сталося? З чого це пішло? По що, для чого це так вийшло? Фатальна хвиля була така коротка, незвичайна, ні з чим не звязана, нічим не мотивована, що розум не вмів у першій хвилі впоратись із її вражіннями, не вмів дійти до якого-небудь ладу. Всі вони сиділи, понурі і пригноблені, навіть пан Альфонс стратив філософічний спокій і, кинувши в кут недопалене цигаро, крикнув голосно, обернений до дверей спальні:

— Кайцю! Скажу тобі рішуче, що ти крайня худобина!

В ту мить із лускотом отворилися двері покою, що вели з передпокою, і в них показалася постать старого, сивоголового мужика, без капелюха, з розвіяним довгим волоссям, босого, в короткім суконнім лейбику. Лице його було образом тривоги й перестрахи.

Це був старий Деменюк.

— Моя дитина! Моя дочка! Де моя дочка? — скрикнув він, впадаючи до покою. — Де вона? Я чув її крик ще онтам, за городом будши, я чув, як вона кричала: „Татку! Татку! Рятуйте!“ Скажіть, панове, де вона? Де ви її поділи?

В тій хвилі зі спальні роздалося страшене, пронизливе стогнання, мов чоловіка, що конає у страшних муках, а при тім має щільно затканий рот і не може кричати. Деменюк, мов ранений звір, кинувся туди, отворив двері і, бачучи, що там діється, заревів, мов скажений, так, що паничам здавалося, немов увесь фільварок захитався у своїх основах від цього нелюдського крику.

Потім голосний стук, немов-би хто кинув міх жита з поду на землю, і глухий зойк пана Калясантія — потім довга тиша, переривана тільки якимсь шелестом, якимсь шепотом та важким хлипанням. Паничі сиділи мовчки на своїх місцях, тільки пан Альфонс неспостережено вийшов на подвір'я й велів чим швидше запрягати коні, потім отворилися двері спальні й вийшов старий Деменюк, піддержуючи Маланку. Вона була смертельно бліда, її прекрасна голова безсильно звисала на батькове рамя, а руки обіймали батькову шию. Не кажучи ані слова, обоє вийшли геть із покою, і за хвилю були за обрубом¹⁾ фільварку, мов дві безтілесні тіні потонули в сумерці тихої, теплої літньої ночі. Ще пару мінут пройшло, і гості, не дочекавшись Адася, посідали на ф'якра й на Адасеву бричку й веліли візникам їхати як-мога швидко.

В покою, де недавно перед тим відбулися всі оті потрясаючі сцени, ще світилося, лакеї мовчки робили порядок після недавньої сутолоки, коли нараз мовчки ввійшов до покою Адась. Він був задиханий, мокрий від роси й також блідий, як стіна. Та лакеї цього не завважили, бо й самі були збентежені і тремтіли на саму думку про те, до якого діла були помічниками.

— Що тут сталося? — запитав Адась, озирючись довкола.

— Ні... нічого... про... прошу ясно... ного пана, — пробулькотів один лакей.

— Вони поїхали?

— Так.

¹⁾ Обруб — межа (польське: obreb).

— Чому на мене не чекали? Що це значиться? Відки тут такий непорядок? Ай!

Адась скрикнув це останнє слово, немов-би нараз наступив на гостре скло, і воно вбилося йому глибоко в босу ногу... Він побачив свою спальню отворену, ліжко збентежене, свічку засвічену, крісло перевернене...

— Що тут сталося? Хлопці, говоріть зараз! Що тут було?

— Та... та... та нічого... Що-ж-би... мало...

Адась прискочив до одного з них, мов у нападі скаженої лютости, захопив його за груди й, потрясши ним, безсильним зо страху, мов горсткою, крикнув йому над вухом:

— Мерзений! Зараз мені скажи, що тут було, а ні, то смерть твоя!

Лакей, увесь тремтячи й ледве видушуючи з горла слово по слові, оповів коротко, що сталося. Оповідання це неначе сокирою підтяло Адася.

— Ідіть спати! — сказав він лакеям, а сам по їх відході замкнув за ними двері. Потім сів при столі на фотелю, де ще недавно сидів пан Альфонс. Сів і впер очі у світло лямпи, прислонене рожевим абажуром. Тонучи поглядом у тій світло-рожевій плямі, він сидів без думки, без руху, але й без сну, аж поки пляма не почала бліднути-бліднути, поки літнє сонце золотим колесом не викотилося з пурпурової мряки й не зазирнуло крізь вікно до його покою.

Та ми ще вернемось до тайн і чарів тої ночі.

Розлившись безбережним морем понад землею й позапалювавши на небі незлічимі свічечки на те тільки, щоб тим виразніше показати, яка вона темна та глибока та густа, ніч пустилась на чари. Дмухнула по лугах і порічинах і покрила їх густими, сивими туманами пари, що стояли непорушно, мов незлічимі полки, готові в далекий похід. Широчезною долонею погладила по ланах і полях, і колосисті лани жита і пшениці похилилися з легким шелестом під тою долонею, потім піднеслися вгору, випростувалися і стали тихо, непорушно, насторожившись, немов заперли в собі дух і слухають, що далі буде. Потім та стара чарівниця виняла з мішечка жменю золотого піску й кинула його в простір: розсипалися золоті зернятка й почали літати довкола, осторожно, звільна пробираючись крізь густі тіні та стовпи мряки, крутячись над млаковинами¹⁾, підносячись угору, то знов зупиняючись на хвильку на одному місці; це палахкотіли часті на торських багновинах блудні вогники. Де-які з них, гуляючи понад сіножатями, забігали аж у панський сад, що густою темною масою бовванів на склоні, та тільки сміліші зважувались вверчуватися глибше в ту темну гущавину на те тільки, щоб по кількох хвилях у ній згаснути. Та ніч цим не вдовольнилася. Вона почала з великого мішка пригорщами брати грубий кришталевий горох і розсипати його по землі. Тихо-тихо падав горох на трави,

1) Млака, млаковина — мокра сіножать.

на листки, на квітки, чипляючись гострих їх кінчиків, сточуючись у глибину їх барвистих чашечок, роздроблюючись на дрібнесенькі перли на шовкових волосочках, що встелювали листя де-яких рослин, тут і там важко, чутно спадаючи з високого дерева вниз і вдаряючись о широку плахту лопуха.

Висипавши весь запас гороху-роси, стара чарівниця стрепенулася — і по всій природі пройшла тиха дрож. Понесло холодом — ніжним та таким дошкульним, що, здається, і старі дуби та липи почули його і стрепенули своїми коронами так, що з них тисячі перел посипалися вниз. Замовкли солов'ї в гущавинах, вітер притаївся так, що чути було тихе капання роси, немов із соток очей мірно та ненастанно капали незримі сльози. Десь-не-десь пролетів чорний жук, брєнєчи протяжно та меланхолійно, мов далекий відгомін якоїсь журливої думки. І здавалось, що вся природа стишилась, замерла на момент в якимсь німім ожиданню.

А! Ось воно! Тихо-тихо скрипнула хвіртка, що вела з двора до саду, і, осторожно ступаючи, якась поява шмигнула крізь неї, і, мов в'юн у болоті, моментально потонула в темряві, що заповнювала сад. Потонула й немов зовсім пропала, розвіялась без шелесту, без сліду так, що садівник, котрий у своїй будці прокинувся було при скрипі хвіртки, надаремно напружив слух, щоб почути бодай найменший шелест у саду. Він ждав добру хвилю, але, не чуючи нічого й чуючи надто хропіння пса, що спав тут-же обік будки, заснув і собі-ж. Тільки після яких десяти мінут темна поява, притаєна в п'їтьмі на яких десять кроків від будки, ти-

хенько поповзла далі, мов гадюка, пробираючись крізь корчі й високі лопухи. Виповзши зі саду, чорна поява випрямилася, відіхнула, стрепенулася, щоб стрясти зі себе грубі краплі роси, що понависали в неї на волоссю, на лиці, на руках і на одежі, і бігцем пустилася далі стежкою поперек сіножаті. Одним духом перебігла аж до містка, перекиненого через торецьку річку, та тут зупинилася, виняла з-під поли свого вбрання якийсь звиток чорного шмаття, напощки найшла коло містка здоровий камінь, вложила його в середину того звитка й, міцно скрутивши звиток, замахнулася, щоб кинути його в воду. Та ні! Вона, мабуть, пригадала собі, що коло моста вода мілка, і, подумавши хвилинку, пустилася бігти вниз попри річку, бродячи по пояс у високій мокрій траві. Пробігши так зо двісті кроків аж до місця, де річка закручувалася й творила глибоку, корчами оброслу калабаню, нічна поява швидко вкинула там свій пакунок і що-духу побігла далі. Бігла якийсь час долі річкою, потім перескочила її в вузькому місці і скрутила під гору до фільварку, на ниву, засаджену картоплею. Якийсь час вона бігла бороздою, потім зупинилася, присіла, слухала. Що це таке? Серед ниви немов щось ворухиться? Чи то дикий кабан картоплю рие? Та ні, дикий кабан був-би чорний, а це біле. Нічна поява почала тихо, помалу сунутись далі. Друга біла поява випростувалась на хвильку, це була жінка, селянка, з мотиною в руці.

— Бестія! — буркнула чорна поява. — Ось де зайшла картоплю красти.

Та чорна поява не кинулась на злодійку, не гукала, не полохала її, але тихесенько,

хильцем, майже повзъком, пробиралася далі, раз-у-раз тривожно озираючись. Ось біла поява знову схилилася, чути її сапання й удари мотики о суху землю — ось пронеслось її глибоке зіздання, якісь слова, чи то молитва, чи прокляття, та нараз що це? З недалекого гостинця донеслись нові голоси. Дуднять поспішні кроки по твердо втоптаній стежці, чути важке, розриваюче душу ридання, а далі слова:

— Таточку! Таточку! Пустіть мене! Я не хочу жити! Я собі смерть заподію!

Це тонкий, дівочий голос говорить. А в відповідь йому старечий, розбитий голос:

— Дитино моя! Бог з тобою! Що ти говориш? Здайся на бога! Він бачив твою кривду, він її помстить.

Чорна поява мов прикипіла до місця, слухала, не ворухнувшись, слухала довго ще, хоч дівчина, що ридала, і її старий батько були вже далеко. І жінка, що крала картоплю, також чапіла, скулившись, поки вони пройшли. Та не було їй сьогодні щастя. Ледве пройшли ті двоє, коли це заскрипіла брама в фільварку, роздався тупіт кінських копит, і по хвилі дві брички заторохтіли гостинцем. Жінка знову схилилася вниз, прилягла в борозду, та чорна поява, чуючи той туркіт, випрямилася й, не вважаючи на свою дотеперішню осторожність, пустилася бігти в напрямі до гостинця, замахала руками і скрикнула що-сили:

— Гей, гей!

— Ой, господи! Пропала я! — скрикнула в тій хвилі жінка, що крала картоплю й, покинувши мішок і мотику, пустилася тікати долі нивою. Та крик чорної появи не зупинив

тих, що їхали гостинцем. Брички поторохтіли до Торок, а коли жінка по якійсь хвилі обернулася, чи чорна поява біжить за нею, не бачила вже нікого на полі. Вся тремтячи зо страху і стужі — вона була в одній сорочці і вся промочена росою, — вона стояла ще якийсь час на місці, мов остовпіла, ловлячи вухом далекий туркіт бричок по селі, ще дальше гавкання собаки й ті неясні шелести літньої ночі, що видає сонна природа. Ось туркіт на хвилю затих, а замість нього роздався голосний протяжний свист:

— Фіііі! фі-фі-фіііі!

Тихо. Потім знов затуркотіли брички, та вже що-раз тихіше, дальше, невиразніше, поки туркіт їх не злився з тими неясними шелестами літньої ночі, що видає сонна природа. Тоді жінка важко зідхнула, перехристілася і звільна, осторожно почала повзти назад на те місце, де покинула свій мішок із картоплею й мотику. Чорна поява не забрала нічого, все лежало на своєму місці. Та жінка вже не всмілювалася копати. Вона поспішно вхопила мішок, завдала його собі на плечі, взяла мотику і знов поповзла як-мога швидше долі нивою аж до самого її кінця. Дійшовши до кінця, вона не входячи на сіножать, півперек загонів, засаджених картоплею, дійшла аж до гостинця і, тривожно озираючись та важко дишучи під вагою мішка, поспішала до села. Дійшовши до кінця села, вона знов зійшла з гостинця, щоб не йти серединою села, де її могла побачити селова варта. Вона з трудом перелізла через рів і попід паркан, що обгороджував обійстя коваля Гердера, стежкою поповзла на загумінки. Зупинилася на хвилину, а далі заглянула

крізь шпару в паркані. В Гердера ще світилося, чути було якийсь гомін. Та ось пси загавкали, і жінка з картоплями не дожидала, поки вони вибіжать на стежку, але що-духу поповзла далі, христячись та шепчучи „отче-наш“.

Ось вона зупинилася і скрутила в бік на вузьку стежечку, що вела до перелазу; ось, стогнучи, почала перелізати через перелаз, не скидаючи мішка з плечей, коли це разом по тій-же стежці, тільки з протилежного боку, надбігла якась друга постать, задихана, перелякана, мов якимись незримими страховищами гнана, і прожогом кинулась до того самого перелазу, так нагло, що вдарилась о мішок із бараболями, що був на плечах у жінки.

— Йой, а це що? — скрикнула перелякана постать, зупиняючись.

— Господи! А це що? — в тій самій хвилі скрикнула жінка й пустила мішок, котрий так і гепнув під ноги переляканій постаті.

— Це ти, Марто? — мовила перелякана постать.

— Ой, господи! Та це Цвях! — скрикнула жінка. — Що з тобою? Де був?

— Це відки бульба? — запитав Цвях, не відповідаючи на її питання, а беручи мішок собі на плечі.

— Коло фільварку накопала. Що було діяти? Чень-же з голоду не будемо мерти. Але говори, куди тебе носить? Адже казали, що тебе вїт до арешту замкнув.

— Та замкнув, дводушник, щоб йому мову замкнуло. Набили мене в коршмі, ще й до арешту замкнули в додатку. Ну, та що мені їх арешт! Я виважив одну дошку в підлозі й

виліз. Але то байка. То пусте. А от що я тепер бачив, ой, господи, жінко! Що я тепер бачив!..

Він уже переліз був через перелаз. Згадавши про те, що він бачив перед хвилиною, він увесь затремтів, скулився і притулився до жінки, мов перепуджена дитина. Голос його, перед хвилиною мало-що не крикливий, тепер знизився до ледве чутного шепту.

— Ну, що ти таке бачив? Чого трясешся?

— Ой, жінко! Страшно подумати! Ходім до хати, я тут не можу...

— Та що таке? Говори-бо!

— Ні, ні, ні! Ходім до хати. Знаєш, я був у дворі...

— Все тебе чогось до двора носить! Ей, чоловіче, чоловіче! Напитаєш ти собі знов якоїсь біди в тім дворі!..

— Та ні, ти лишень послухай! Адже я таке бачив!.. Господи, та ти-б на місці вмерла, якби ти таке побачила. Ще досі дрож по мені проходить, як про це погадаю. Ходім, ходім до хати! Живо, щоб нас тут хто не побачив!

І Цвях шугнув передом, а за ним поспішала його жінка, раз-у-раз христячися та шепчучи молитву.

Хата Цвяхів стояла на кінці довгого й вузького, як кишка, городу, в котрім були всього чотири широкі грядки. Хата була старенька, під соломою, занедбана й давно небілена. Перед нею від гостинця стояли дві головаті та дупленасті верби, що служили разом за стовпи, до котрих прикріплені були ворота. В хаті не світилося. Діти спали. Цвях і Цвяхиха посідали на призьбі.

— Ну, говори, що там таке ти бачив? — запитала Марта.

Цвях нахилився до неї, обняв її голову лівою рукою, прихилив до себе й почав щось швидко, задихаючись та путаючись, шептати.

— Ой, господи! Та не може бути! Ой, мати божа! — скрикувала Марта час від часу, слухаючи його оповідання. — Бійся бога, чоловіче! Це не може бути! Ти п'яний! Тобі приснилося!

— Щоб мене свята земля не носила, коли хоч о-тіцічко¹⁾ брешу! — клявся Цвях.

— І ти бачив усе? На власні очі?

— Кажу-ж тобі, що бачив!

— Господи, господи! Що-ж це таке? Що з того буде?

— Або я знаю!

Марта заломила руки, глянувши на нього.

— А я знаю! Ой, знаю, чоловіче, що буде! Все на тебе звалять! Всьому ти будеш винен! За все ти відповідатимеш!

— Що? Я? — скрикнув Цвях, мов ужалений. — Ну, що ти говориш? Як-же це може бути, коли я нічого не винен?

— А от бачиш! Згадаєш моє слово! Ой, господи! Що-ж мені тоді робитоньки!

— Але, жінко! Чого ти журишся? Коли це не може бути. Адже я бачив...

— Воліли-б тобі очі повилазити, щоб ти і світа божого не бачив, от що! — скрикнула жінка. — Волів ти каменем сидіти в тім арешті, де тебе посадили! Та гов! Тебе бачив хто, як ти тікав із арешту?

— Та хто мав мене бачити? Якби побачили, то гадаєш, що були-б мене пустили?

1) О-тіцічко — трошечки (тільки, тільки).

— А ти міг-би вернути там назад так, щоб також ніхто не побачив?

— Чому ні? Можу.

— Ну, то знаєш що? Я тобі раджу, і прошу тебе, милим богом тебе заклинаю: іди заразінько там і влізь до арешту, ляж і спи аж до самого рана. А рано я прийду до тебе, принесу тобі їсти, то щоб я застала ще тебе, що спиш, розумієш?

Цвях подумав хвилинку, а далі, зірвавшись з місця, сказав поспішно:

— Розумію! Добре ти мені радиш. Добраніч!

І, не кажучи нічого більше, він скулився удвоє й побіг огородом знов туди, відки перед хвилею прийшов. А жінка, посидівши ще хвилю на призьбі і прошептавши молитву, пішла до хати й, не передягаючись, у мокрій сорочці, лягла спати на дошках, застелених клаптем соломи і грубою веретою. Та вона довго не могла заснути, оберталася з боку на бік, раз-у-раз січучи зубами, важко зідхаючи та шепчучи молитви.

А стара чарівниця-ніч бачила все те, чула все те, бачила ще далеко більше. Не новина їй людські злочини, людські терпіння, людська тривога, та проте вона любить такі сцени, розсипає всі свої багаті чари, щоб додати таким сценам як-найбільше дикої поезії, дошкульного жаху. Вона любить дразнити людей, підбуджувати їх фантазію й заповнювати її тисячними вроєними страхіттями, більшими й страшнішими від дійсної дійсности. Вона, як добрий режисер, дбає не тільки про зміст штуки, але також про декорації й костюми. І поки отут, у тому тихому, темному куточку землі мовчазливі, перелякані, напів-свідомі

актори відіграють страшну, криваву драму й роблять усе, що треба, щоб її зав'язкою підготувати незнану їм розв'язку, чарівниця-нічтисячами таємних очей слідить за кожним їх кроком, зазирає їм у вічі, в руки, в саму глибину душі, шепче їм до вуха таємничі шепти, незрозумілі, а такі страшні, що їх кров від них ледом стинається, воля чується немічною, вся душа, мов тростина, від вітру хилиться за подумом таємного фаталізму. Питьма довкола. Свічка меркоче, мов життя, що догасає. Глибокі стогнання проносяться мов десь із-під землі й потрясають не тільки душею людською, але, здається, і основами всеї природи. Гарячково бігають актори кривавої драми, нишпорять за чимось, носять щось, шепчуть щось, міркують, радяться, а все без зв'язку, без плану, мов у помішанню, мов під обухом. А коли зирнуть нараз по-за себе, в той бік, де-б їм зовсім не треба глядіти, то бачуть притулене до темного вікна бліде, перелякане, знайоме, огидне лице несподіваного, непожаданого свідка. Мертва хвиля мертвого перестрашу. Тихі шепти. Ще один позирк — страшеного лица нема при вікні. На двір! — Нема нікого, не чути нічого! Це був привид, була мара, був жарт, страшливий жарт старої чарівниці-ночі.

— Гі-гі-гі! Гу-у-у! — роздається нараз проразливий регіт тут-же над їх вухами. Їх серця завмирають, кров збігається до серця, тіло холоне. Та по хвилині груди підносяться звільна, вертає притомність і застанова.

Це сова, що має гніздо в дуплі старої липи. Це новий жарт старої чарівниці ночі.

— Патиком, патиком, патиком! Там тріс, там тріс! Турррр! Ці, ці, ці, куїть!

Це соловейко щебече - примовляє на вишеньці, під самим вікном кімнати, з котрої від часу до часу доходить до нього глухе стогнання та харчання. Дрібна пташина не розуміє, що значать ті дикі тони, щебече-заливається, величає чудову літню ніч і мерехкотливі зорі, і запахущі липи, і рожеві та білі квіти, що дрімають, і оті легенькі хмарки, що залетіли далеко, далеко на схід і там уже починають наливатися ледве помітним зеленкувато-пурпуровим відтінком, першим признаком неблизького ще сходу сонця. Від цієї хвили всі чари ночі безсильні; сон найсильніше притулює до своїх грудей землю й її грішних та бідних дітей, наводить бодай хвилевий супокій на їх душу, поки ранок розбудить їх до нового життя, до нових турбот, до нової праці й нового страждання...

XIII.

Велично сходило сонце над торецькою рівниною. Була якась така тиша, така врочиста повага на землі і в повітрі, щось таке невидиме, неловиме та чутке й могуче тремтіло в природі, мов німа тривога перед приходом грізного судді. Чулося щось, мов глибоке, на силу здавлюване зідхання; тривога сірою мрякою повзла низом-низом, захапувала що-раз більше простору, холодом віяла супроти пречистого, безхмарого неба, немов силкувалась і там здобути собі місце. А сонце звільна, велично й супокійно виринали у своїм маєстаті. Правда, перед ним розливалось пурпурове море, криваве озеро; воно невдержимо котилося зі сходу чимраз вище, залило пів неба й виявляло тривожній, безсильній, грішній землі по-

червоніле від гніву лице грізного местника. Та ось східній край того кривавого сяйва почав наливатися золотом, жевріти розпаленою платиною, немов якесь величезне горнило. І нараз із цього горнила виринуло осліпляючоярке, грізне, нестерпуще для людського ока соняшне лице. Швидко й мітко воно зирнуло на землю. Для нього не було на ній тайни, воно знало її наскрізь, віддавна, — адже вона кість від кости й тіло від тіла його; воно знало її наскрізь ще відтоді, коли вона, підхоплена безумним світовим вированням, ще ледве згустівши з космічних газів, розжарена, відірвалася від його величного тіла й, мов молоде, нерозумне ягнятко, брикаючи та вируючи, покотилася в темний і холодний простір, щоб якусь хвилину — кількасот мільйонів літ — пожити на волі, окремо від своєї могучої матери, хоч і в тісній залежності від неї.

Від тої хвилі минув чималий шмат часу; тодішня невинна, бриклива овечка вспіла вже значно охолоти та підтоптатися, розвела собі чимало всякого „дробу“, що нишпорить по ній, чогось шукає, щось собі думає, до чогось квапиться, б'ється та товчється між собою, родиться й гине, мов рясні бульки на воді в дощову днину. Велично й маєстатично дивиться сонце на цю дивовижу, котру воно-ж і допомгло виплодити. Воно любить її, інтересується нею, як дитина забавкою, і приглядається тим день-у-день новим і вічно старим переминам із таким зацікавленням, як ми часом змінам дивоглядних фігур у калейдоскопі.

Але нині сонце вставало в недобрім гуморі. Воно чуло, що щось недобре скоїлось на землі, і скоро тільки раз зирнуло на землю, на

торецький двір, у вікно офіцини, то в тій-же хвилі мало охоту відвернутися, і з докором люб'ячої та строгої матері буркнуло до дочки-землі:

— Ага! Ти вже знов!

Земля мовчала понуро, силкуючись покрити своє лице холодною паморокою, але це їй не вдавалося. Сонце, побачивши її змагання, наморщило проміясті брови і крикнуло:

— Гей, мої золоті проміні! Далі наперед! Січіть оцю млу! Коліть її! Прошибайте наскрізь! Не дайте їй своїм серпанком заслонювати правду! Не дайте їй допомагати заховати зле діло! Все вияснійте, все виводіть на світ божий! Нехай не дармо люди звать мене праведним сонцем! Хочу бути праведним і не дати неправді з укриття¹⁾ панувати над світом!

І вже холодна мряка почала рватися, шматкуватися на лиці землі, мов старий, пошарпаний серпанок. Глибоке зідхання стижу й болю підняло груди землі, затремтіло в цілій природі, стрепенуло всякою живою душею. Потягло чимсь прикрим, душним, мов запах теплої крові. На сонних налягли важкі змори, діти заплакали в колисках, а хто прокинувся, той із тривогою озирався довкола, не знаючи, що сталося на світі, далі христився й шептав:

— Дух святий при нас і при хаті!

В торецькому дворі всі ще спали. Хоч починався робучий день, та тут ніхто не спішився ні до якої роботи. Навіть пахтяр, прокинувшись на хвилину й підвівши голову, хоч бачив, що сонце сходить, у знесилі опустив знов голову на тверду, сіном напхану подушку і в

¹⁾ Заховавшись (польське: z ukrycia).

одній хвилі заснув, мов камінь у воді потонув. Пастух спав також, мов забитий; не його діло було самому будитися; він знав і привик уже до того, що його господар-пахтяр мусить уперед сам збудитися й подоїти коров, а тоді, певно, і його збудить, а для нього кожна проспана хвилина була дорожча від золота. А дво-ракам нікуди було спішитися, вони могли спати, доки їх пані не закликала.

Та проте важка, душна атмосфера, що за-сіла над торецьким двором цього ранку, швид-ко вділилася й людям. Насамперед захопила звірів. Пес садівника, що спав коло буди, на-раз зачав жалібно вити. Голос його мов тупим, заржавілим ножем різав сонну поранкову тишу, просверлював слух тих, що спали у дворі по різних закамарках, і всюди будив якесь про-чуття лиха. Садівник, почувши те виття, зір-вався на рівні ноги й, вихиливши голову з бу-ди, закликав пса:

— Цу, цу, Босий! На ту, на!

Пес сумно якомсь зирнув на свого хазяїна і знов, піднявши морду догори, обернений до офі-цини, завив з цілого могучого горла, та так страшно, що садівника щось аж за серце стисло. Він піднявся зі свого леговища й вийшов зо-всім із буди.

— Цу, цу, Босий! — промовляв він до пса.
— А тобі що таке? Чого ти виєш?

Розумний звір підбіг до свого господаря й почав лашитися до нього. Він замовк, але кіль-ка разів поглянув на двірську офіцину, шерсть на його хребті починала їжитися, і він, видимо, силкувався, щоб знов не розняти морди й не завити з цілої переляканої душі.

— Диво якесь! Що йому таке? — воркотів сам до себе садівник. — Чи не сталося тут щонебудь нечисте, борони господи!

І він, вийшовши на стежку, почав роззиратися по саду, та, не бачучи нічого незвичайного і продрогши від раннього холоду та рясної роси, закликав пса зі собою й подався назад до своєї буди.

— Ну, ну, Босий! — мовив він до пса, гладячи його по голові та стараючись заспокоїти його, — не бійся нічого! Лежи тихо, не полохай людей зі сну!

Босий глядів своїми вірними очима хазяїнові в лице, немов старався порозуміти його бесіду. А бачучи, що хазяїн його лізе під мішок, що служив йому за покривало, і лягає ще спати, він і собі-ж, найшовши вигідне місце в кутику на соломі, звинувся в каблук і, обкрутившись так зо два рази, ляг, положивши голову на задніх лабах¹⁾, і заснув.

Та спокій уже не вернувся у двір. Правда, солов'ї сьогодні не тьохкали до схід сонця, тільки горобці в листю дерев цвіркали та пищали, мов на дощ. Та ось корови в стайні почали непокоїтись: їх здивувало те, що їх хазяїн так довго не приходить доїти їх; вони знали, що ось тут за стінкою стайні лежить купа прив'ялої, вчора накошеної конюшини, котру приготовлено для них до припусту; запах її долітав до них крізь проруб у стіні, вони витягали голови в той бік, а далі одна з них заревла звільна, протяжно, тужливо. Бачучи, що на цей голос ніхто не входить до стайні, вона заревла у друге, а за нею підня-

¹⁾ Лаба — нога.

ли голос і другі. Понісся той голос по подвір'ю, розбудив у кухні Гапку, а в крайнім покоюку — пахтяра, котрий відразу зірвався на рівні ноги, зирнув на сонце, що власне почало золотити вікно його цюпки¹⁾, і, воркотячи щось із просоння, принявся термосити пастуха, кричачи йому над вухом:

— Ну, вставай, лежню. Вставай! Корови ревуть, а ти вилежуєшся!

І Гапка в кухні пробудилася від цього реву. Вона протерла очі, шепнула „Iezus, Maria“ й, підвівши голову й бачучи, що вже „день, як бик“, проворкотіла:

— А щоб вас витерло, лежибоки прокляті! Бідна худібка реве на припоні, а вони вилежуються якоїсь сатани! І де той непочесний пахтяр, щоб йому світа божого не видіти!

І, знявши з постелі, вона налила собі води в миску, почала митися, а опісля, чешучись, завела на весь голос;

*Uslyszalam sliczny glos,
Jak Maryja wola nas:
„Pójdzie do mnie, moje dzieci,
Wzywam was, ach, wzywam was!“*²⁾

І в стайні почалося життя. На підрі над стайнею на купі соломи прокинувся Гадина. Відки він тут узявся, заснувши вчора в комірці обік кухні? Це діло лишилось невиясненим, хоча до вияснення загадки могло причинитись те, що недалеко від Гадини, вся зарита в соломі лежала Параска, котра цієї ночі не спала коло пані. До тайн минулої ночі належало й

1) Цюпка — малесенька кімнатка.

2) „Я почула чудовий голос, як Марія кличе нас: „Ходіть до мене, мої дітки, я кличу вас, ах, я кличу вас!“

те, як вони найшлись обое й яким способом дістались на підрю. Прокинувшись від реву корови, Гади́на протер очі, сів і хвильку пригадавав, де він і що з ним діється. Крізь діри в да́сі зазірало до нього денне світло; воно швидко протверезило Гади́ну й вияснило йому його положення. Він схопився на ноги, оглянувся довкола і, зуздрівши одну ногу Парасчину, що висунулася з соломи, скочив до Параски, розгріб солому й, термосячи її за плече, скрикнув із переляком у голосі:

— Параско! Щоб тобі добра не було! Параско! Вже сонце зійшло! Всі у дворі побудилися, а ми спимо! Вставай зараз і біжи до пані, а то догадається. Тоді пропали ми! Ну, живо, спіши! Я біжу наперед, щоб нас хто не побачив разом!

І, не чекаючи відповіді розіспаной Параски, він зіскочив із підри на солому, що лежала на тоці, а відси вихилив голову на подвір'я, озираячися, чи хто його не бачить. Переконавшись, що на подвір'ю пусто, він схилений, як кіт, прошмигнув у напротивні двері й, незамічений ніким, пробіг у свою комірку, де, немов нічого й не бувало, почав збиратися, свистати й співати, очевидно стараючись, щоб його почувла Гапка в кухні. По хвилі він і сам увійшов до кухні й почав митися. Гапка вже вичесалася й заходилася розпалювати під кухнею.

— Ти також, дармоїде, не маєш що робити та висипляєшся до полудня, га!— буркнула вона до Гадини.

— Ну, вже й до полудня! Не бійся, ще пороблю ту роботу, що маю завдану, а як буде треба, то ще найду час і на те, щоб тобі крижі висмарувати, як тебе почнуть кольки колоти.

— А кололо-б тебе, щоб тобі всі дохторі ради дати не могли, ти песя віро якась, а! — люто скрикнула Гапка. — Ну, чи бачите, люде добрі, — кричала вона, обертаючися до дверей, в котрі ніякі добрі люди й не думали входити, — оця блощиця ось як до мене говорить. Та я тобі всі кості поламаю, ти, басурмане! Я тобі окропом очі випарю!

— Ну, ну, вже й розтеркоталася, — лагідніше промовив Гадина, обтершися рушником і розчісуючи своє патлате волосся, в котрім іще сторчали стебла соломи. — Я-ж тобі нічого злого не сказав! А, сказавши правду, яке в тебе право наганяти мене до роботи? Чи ти мій наставник який, чи окоман¹⁾? Ясна пані сама тебе за те не просить.

— Але мене серце болить, як бачу таких дармоїдів. Я собі тут коло кухні руки мозолю, щоб вам наварити жерти, а ви хоч-би що-небудь робили! Чи стиду не маєте, чи бога ані крихти не боїтесь, бігме, не знаю. Але не бійся, все те буде вам пораховано! О, дубельт²⁾ вам це порахується, кожна кришка, котру ви задармо зіжрете!

— Ну, ну, почала вже! От дай кавалок хліба, побачиш, як зараз цупко робитиму. Ти думаєш, що я вже такий лежаний хліб! А я, небого Гапко, як захочу, то і двох закакую. Правда, на чужім робити, чорт знає кому й пощо, мені не хочеться. Та й кому-б це хотілося. Але нехай-но я на своє стану!..

— Ого-го! Там-то ти лису гору перевернеш. Вже я бачила таких робітників. На язик

¹⁾ Окоман — економ.

²⁾ Дубельт — подвійно (німецьке: doppelt).

крепкі були й також так розмахувались, що
коби їм на своє. А стали на своїм, то ой, ой,
ой, як тонко почали співати. Так любо курей
пасти гонили, що аж ну!

— О, я не такий, Гапко! Бігме, не такий.
У мене курка буде мати в хаті що їсти. Ади,
вчора ясна пані казала мені он ту траву під
поповим вікном викосити. Досить я ще досі
натще, але щоб тобі показати, що я потраплю
й натще своє діло зробити, то я як-стій беру
за косу, і побачиш, що поки ще тут бульбу
звариш, я своє діло зроблю.

— Таке то й діло велике! Але я певна,
що й того ти не зробиш! Щось-би велике в
лісі здохло, як-би ти це зробив.

— Ану побачиш! — скрикнув Гадина й вибіг
із кухні.

Пані Олімпія спала, як убита. Перший раз від
довгого часу цієї ночі спала твердо, спокійно.
Перший раз не мучили її ніякі змори, не почув-
вала страху, не прокидалася, не кричала крізь
сон. Лежала горілиць, розкинувши руки, відди-
хала глибоко й рівно напіврозкритим ротом, при
чім губи її від часу до часу легко порушували-
ся, немов шептали якісь таємні, ні для кого
нечутні слова. В позамиканій спальні було гар-
яче, аж душно, але ця духота не будила її.
Вона не прокинулася ані тоді, коли пес завив,
ані коли корова заревіла, ані коли спів Гапки
лунав по подвір'ю, ані коли Гадина клепає і
набивав косу, ані коли пахтяр попід її вікна
туркотів візком, їдучи з молоком до Львова,
ані коли пастух зараз за ним гнав корови на
пашу, гейкаючи та лускаючи з батога. Дав-
ніше спів солов'я будив її зо сну, скрип хвірт-
ки, лускіт батога або який-небудь інший да-

лекий гомін або близький шелест; нині все те немов не доторкалось до неї, не порушувало її нервів. Вона спала смачно, твердо, спокійно, мов дитина по купелі, мов чоловік, що по довгій важкій слабості прийшов до здоров'я і вперше заснув покріпляючим, здоровим сном.

Та ось залопотіло щось у сінях перед дверима спальні; хтось, входячи, поспішно, в сутінку спіткнувся о масницю, котрою підперті були двері й, копнувши її ногою, попхнув так, що вона з лускотом покотилася набік. Пані Олімпія й від цього гуркоту не збудилася. Ось чиясь рука несміло, звільна почала відхиляти двері спальні; заскрипіли двері на заржавілих завісах — пані Олімпія ані не ворухнеться, спить собі преспокійно. Ось увійшла до спальні Параска — смертельно бліда, перелякана вся тремтить, важко дихає; видно, страшне щось висить на її поблідлих, широко розхилених устах. Підходить до пані, бере її за руку, пані Олімпія спить, не прокидається. Параска підносить панину руку і знов опускає її, не відважується торгнути; підносить іще раз і ще раз опускає, пані Олімпія не чує цього, лежить; мов нежива, та дихає рівно і спокійно в тихому, глибокому, здоровому сні.

— Прошу ясної пані! Прошу ясної пані! — задихаючись, шепче Параска, нахилена над панею Олімпією, та тільки тоді, коли добре торгнула її за руку, пані розкрила очі і здивованим, сонним поглядом зирнула на неї, не рушаючися з місця.

— Це ти, Параско? — промовила пані звільна. Що то вже рано? Але то я чудово спала!

— Прошу ясної пані! Прошу вставати! Там таке...

— А що там таке? Що сталося?

— Ой, прошу ясної пані! Нещастя! Страшне нещастя!

— Нещастя? — все ще спокійно, мов не вірячи або не розуміючи цього слова, мовила пані. — Що за нещастя?

— Ой! Страшне нещастя! Єгомостя вбито!

— Єгомостя? Котрого єгомостя?

— Та-же нашого, старого.

— Що, о. Нестора? — скрикнула пані, немов аж тепер зрозуміла, про що ходить, і, сплеснувши в долоні, сіла на ліжку. — Бійся бога, Параско, що ти кажеш? То не може бути!

— Правду кажу, прошу ясної пані! Прошу піти подивитися! Я зирнула лиш іздалека, то мало не вмерла зо страху. Такий страшний лежить, увесь у крові!

— Господи! Що за нещастя! — шептала пані й почала вся тремтіти, мов у лихорадці. — Що це може значити? Адже це страшенна річ! Адже це до віри не подібне!

Отак розмовляючи, тремтячи та зідхаючи, вона встала, вмилася і, впорядкувавши прихапцем волосся та убравшись по-буденному при помочі Параски, вона вийшла зі спальні й, ледве переводячи ноги, поспішала до офіцини.

XIV.

Сінешні двері тої офіцини, де було помешкання о. Нестора, були широко отворені. Крізь двері видно було людей, що стояли у присінку, це були: Гапка, садівник і Гадина. Цей останній, вибравшись косити траву під вікном о. Нестора, побачив, що не тільки сінешні двері

офідини були незамкнені, але й другі двері, що вели до покоїв о. Нестора, були наростіж отворені, а, зазирнувши до середини, побачив, яке нещастя сталося з о. Нестором, і наробив крику.

Пані Олімпія хитким, непевним кроком наблизилася до групи, що стояла у дверях помешкання о. Нестора й не сміла ввійти до середини. Люди розступилися мовчки перед нею. Всі були бліді й перелякані.

— Та що тут сталося? — зламаним голосом запитала пані Олімпія.

— Нещастя, — відповів садівник, — єгомость убиті! Адить, онде лежать.

І він показав у півтемну просторінь. Від сінешніх дверей видно було все в передпокою; двері з передпокою до покою також були відчинені, а насеред покою, близь ліжка видно було непорушну, темну масу. Тільки привикнувши до сутінку, що панував у покою (вікна в покою і в передпокою були позаслонювані), можна було розпізнати стать чоловіка, що лежав горілиць, розкинений на землі, обернений головою до порога, в калюжі крові.

— Господи! — скрикнула пані, зирнувши до середини, і перехрестилася. — Відверни й заступи від такого.

Всі мовчали, а пані Олімпія чула, що всіх очі з якоюсь бездушною цікавістю, з якимись глухими підозріннями та докорами звернені були на неї. Під перехресним огнем тих німих поглядів вона почула себе дуже ніяково, та у глибині її душі кричало щось:

„Не дайся! Покажись сильною, спокійною! Не дайся!“

— Треба зараз післати до жандармів, — буркнув садівник. — Тут, очевидна річ, що якийсь кримінал стався.

Ці слова були для пані Олімпії мов перший вистріл, що розпочинає битву, мов острога для коня. В її очах блиснула енергія. Неспокій пропав, вона випрямилась.

— Очевидна річ, кажете? А ви були все-редині, в покою?

— Та ні, ніхто не був, — відповіла Гапка. — Страшно, а, може, і не належиться¹⁾... або я знаю?

— Хоч по вїйта треба послати, — доповів її думку садівник. — Самим ніяк не слід приступати до вбитого.

— Та хто ще знає, може, він і не вбитий? — промовила пані.

Всі видивилися на неї. Такий здогад нікому з них і в голову не прийшов від першої хвили, коли побачили о. Нестора на підлозі, простертого у кров'яній калюжі. І тепер ніхто з них не вірив цьому, та проте всі ахнули з несподіванки. Пані не давала їм часу отямитися.

— Ходіть лишень! Погляньмо ближче! Адже чоловік! Хто знає, чи є пощо кликати вїйта й жандармів. А коли треба буде, то, ясна річ, покличемо.

Ці останні слова, висказані спокійно й рішуче, трохи направили неприємне вражіння, яке спочатку зробили слова пані Олімпії на всіх присутніх. Звільна, осторожно, ненастанно озираючись довкола, всі пішли наперед. У передпокою не добачили нічого підозреного. До покою ввійшла перша пані Олімпія, та вона,

¹⁾ Не належиться — не слід.

як здавалося садівникові, уникала якось дивитися на о. Нестора, тільки, обійшовши його здалека, почала пильно роздивлятися по покою.

— Тут усе в порядку, — промовила вона. — Не видно, щоб які-небудь злодії...

Та тут перервав її слова голосний окрик Гапки:

— Прошу ясної пані! Єгомось живі! Єгомось ще дихають!

— Господи! — скрикнула пані, та таким якимось голосом, відмінним від дотеперішнього, не то радісним, не то смертельно переляканим, що всім мов ножем у груди кольнуло.

Гапка тимчасом припала до о. Нестора. Приклякнувши на коліна, вона піднесла його голову з землі. Лице о. Нестора було страшенно бліде, чоло й волосся усе у крові, сорочка на груді також кривава. Він дихав, але очі його були замкнені, немов у глибокому сні. Зрештою, він був роздягнений, тільки в сорочці і штанах; ліжко було зімняте, але на ньому не видно було слідів крові; видно, що катастрофа стряслась над ним уночі, коли він уже спав, але не в ліжку.

— Води, Параска! Води подай! — крикнула Гапка, котра славилась у селі тим, що вміла „давати раду“ у випадках наглої й тяжкої слабости.

— А я-би радив зараз післати по війта й жандармів, — мовив садівник, роззираючись по покою й передпокою. — Онте вікно в передпокою отворене, туди міг увійти лихий чоловік, пек-би йому було!

— Але-ж хорого чоловіка треба рятувати! — скрикнула Гапка і при помочі Параски почала обмивати голову о. Нестора і тверезити його.

Пані тимчасом стояла, мов остовпіла, не сміючи зирнути на те, що її служниці робили з о. Нестором. Тільки слова садівника знов укололи її, мов шило.

— Ану, переконайтеся, чи справді вікно відчинене! — промовила вона, видимо силкуючись бути спокійною.

Садівник приступив до вікна, відсунув стору й попхнув вікно, щоб його відчинити. Показалося, що вікно не відчиняється. Долішнього скобля бракувало, але верхній був засунений і держав.

— Бачите, що вікно замкнене, — промовила сумовито, але з певним тріумфом у голосі пані Олімпія.

В тій хвилі о. Нестор відкрив очі, а з його груді роздалося глибоке, протяжне, болюче стогнання:

— О-о-о-о! О-о-о-о!

— Живий! Живий! — знов, мов перелякана, скрикнула пані Олімпія. Вона поспробувала глянути на нього, але зараз-же відвернулася, мов від виду гадюки.

— Ох, не можу бачити крові! Не можу бачити ран! — скрикнула вона.

— Хай ясна пані будуть спокійні, — мовила Гапка, котра тимчасом промила чоло й лисину о. Нестора. — Тут ран великих нема, тільки оцей один синяк, із котрого потекла кров. Від того єгомость чень не згинуть.

— А на грудях відки кров? — запитав Гадина. — Ади, сорочка вся кривава.

Гапка розіп'яла сорочку на о. Несторі, але рани на грудях не було ніякої. Кров на сорочці походила, очевидно, з тої самої рани на голові.

Гапчині слова справді успокоїли паню Олімпію. Коли рану промито, пані остаточно здужала пересилувати себе й поглянула зблизька на о. Нестора. Тепер він зовсім не був такий страшний, як перед хвилею. Блідий, мов труп, непритомний іще, він проте дихав правильно, стогнав міцно, зовсім не харчав, як той, що конає. Рана на горішній частині чола, трохи з лівого боку, була велика, майже як долоня, вся синя, аж чорна, напухла, і тільки з одного боку, на протягу якого півтора ціля¹⁾, шкіра трісла, і з розсілини плила ще й досі кров. Приглянувшись уважно, пані Олімпія спокійно й рішуче промовила:

— От іще люди! Якого страху мені завдали! Розбійники! Убитий! Бог знає, що вдумали! А то простісінька річ: о. Нестор уночі впав із ліжка та й о щось тверде вдарився головою. Це з ним уже пару разів траплялося, тільки що досі ніколи так не розкалічився. Ну, та це ще нічого такого страшного. Кілька день полежить та й буде здоров. А ви вже зараз і війта, і жандармів! Тьфу! Доктора... хіба що доктора треба буде спровадити, та й то не конче. Рана зовсім не небезпечна. Потовкся трохи, закривавився, але то нічого.

— Але прошу ясної пані поглянути, скільки тут крові з нього зійшло. І молодого-б це ослабило, а то-ж старий чоловік. Доктора конче потрібно, — промовив садівник, котрого рішучі слова пані Олімпії почали було успокоювати, а котрому проте власне чуття шептало, що тут щось та не так.

¹⁾ Цаль — колишня міра, ширина великого пальця, дванацять цалів ішло на стопу.

— Прошу ясної пані, єгомость досі ніколи вночі не падали з ліжка. Вони сплять спокійно. Та й о що-би тут таке могли вдаритися? — неосторожно вмішався Гадина.

— І що ти тут мішаєшся? — офуркнулася пані Олімпія. — Чого тебе тут потрібно? Волиш іти до своєї роботи, ніж тут очі витріщати та дурниці говорити!

— Та я так лишень... я нічого, — пробулькотів Гадина, змішаний не стільки словами, скільки громовим поглядом, яким кинула на нього пані Олімпія, і котрий він добре знав. Для того, не гаючись довше і заспокоївши свою цікавість, він вийшов із покою, взяв косу, що стояла сперта о стіну знадвору, і, обійшовши хвірткою через сад до огородця перед вікном офіцини, принявся завзято викошувати високий бур'ян, що заповнював той огородець зеленню, цвітами та запахом свіжої ростиности.

В покою тимчасом служниці порались коло о. Нестора. Пані Олімпія, раз підхопивши думку про те, що о. Нестор, чи то в неспокійному сні, чи в якій-небудь слабости кидаючись на ліжку, випав з ліжка вниз головою і вдарився о щось тверде, хоч-би о деревляну ніжку ліжка або о хлопця до ззування чобіт, держалась тої думки твердо, повторяла її на різні лади, немов-би старалася вмовити в себе і в усіх окружуючих певність і віру, що саме так, а не инакше воно сталося, а инакше й бути не могло. А скоро так було, пригода тратила всякий сензаційний, кримінальний характер, ставалася звичайним нещасливим випадком, в котрому ніхто не винен, із котрим нема що й носитися. Цей погляд силою мимовільної сугестії швидко вділився не тільки Гапці й Парасці, але навіть недовір-

ливому садівникові, котрий якийсь час іще щось воркотів, пильно придивлявся то до кантів¹⁾ ніжки, то до „хлопця“, о котрий о. Нестор звичайно ззував зі себе чоботи без ніякої чужої помочі, і остаточно, напів-переконаний, здвигнув плечима й похитав головою.

— Га, та, може, воно й так було. Або я можу знати? Коли ясна пані кажуть, що це вже не перший раз він так спадає з ліжка...

— А вже-ж, а вже-ж! Я це найліпше знаю, бо звичайно рано заходжу до нього. Він сам мені нераз це говорив! — поспішно мовила пані.

— Та то так! За випадок не тяжко, а ще такому старому чоловікові. А в покою, кажуть ясна пані, нічого не бракує? Не видно, щоб тут хто що господарював?

— Адже самі бачите, що все в порядку. Шафи позамикані, комода заперта. Якби злодії були, то, певно, не таку-б замішанину лишили. Шукали-б грошей, ну а знаєте, як чужі люди грошей шукають, та ще вночі, то не дуже про те дбають, щоб усе в порядку лишити.

— Та то правда, — мовив садівник, чимраз сильніше переконуючись про правду слів пані Олімпії. — Тільки ось що, прошу ясної пані. Як ми сюди прийшли, то двері були поотворювані.

— Як то поотворювані? — здивувалась пані Олімпія.

— Гадина сказав, — вмішалася в розмову Параска, що, забираючись косити траву в городці, поспотрив²⁾ оці сінешні двері. Так

¹⁾ Кант — край, берег (з німецьк. Kant),

²⁾ Посмотрив — поспробував, налапав.

якось випадком посмотрив, двері незамкнені. Отворив їх, заглянув до сіней, а двері до передпокою й до покою єгомостя обоє наростіж повідчинювані. „Відразу“, — каже, — „мене переполох обгорнув, бо о. Нестор звичайно дуже старанно на ніч замикався“.

— Ну, ну, ну! Замикався! Це вже він бреше! Часом замикався, то правда. Але часом... звичайно, старий, слабовитий, непам'ятливий, та й забуде замкнути. Чи раз я сама заставала рано двері його передпокою незамкнені, хоч він іще спав!

— Я також пару разів заставала двері незамкнені! — підтвердила Гапка, все ще пораючись коло о. Нестора, котрий, помимо всяких старань, не приходив до себе, а тільки стогнав і важко дихав.

— Ну, дівчата, — мовила пані Олімпія, — треба конче щось робити з ним! Гей, дядьку! Поможіть нам підняти його та покласти на ліжку! Не можна-ж хорого так лишити на підлозі.

— А я думаю, прошу ясної пані, чи не добре-б було змити йому груди й плечі зимною водою, може, так борше прийшов-би до себе? — мовила Гапка.

— Добре, добре! Ну-ко, піддержіть його! Здіймайте з нього оту сорочку! Так! Ось вода!

І всі четверо, не виключаючи й пані Олімпії, почали мити й натирати о. Нестора. Свіжа, холодна вода справді підбадьорила хорого. Він підвів голову, в очах заблищав огник свідомости. Стогнання зробилися живіші, голосніші, та з-поміж них почали прориватися невиразні, вривані слова.

— Ой! Бо... лить! Ой... як-же тя... жень... ко! Голова! Де мо... о... я голова? Хто ме... е... е... е... ні голо... о... ву взяв? О... ооо!

— Маячить! Нещасний! Видно, в голові біль тяжкий чує! Ану, Параско! Живо ліжко постели! Перенесемо його на ліжко!

— А сорочку чи цю саму на нього надінемо? — питала Гапка.

— Е, ні! Я зараз вийму чисту з комоди! Хіба-ж можна хорого в такій закривавленій сорочці класти? Доктор приїде, люди поприходять, де-ж це можна, щоб пан-отець так лежали.

І вона, не гаючись, виняла з комоди білу сорочку й наділа її на о. Нестора, котрого опісля три жінки при помочі садівника поклали на ліжко. Пані Олімпія сама поправила йому подушку, підложила яська¹⁾ так, щоб хорому було як-найвигідніше.

— Я радив-би до голови оковити прикладати, — мовив садівник. — Це на такі рани дуже помагає.

— Не бійтеся, ми це й без вас знаємо, — відповіла Гапка, котра почала знов поратися коло пораненої голови о. Нестора, перемиваючи закривавлений рушник та губку. О. Нестор при найлегшій дотику до його голови стогнав страшенно, судорожно хапався пальцями за подушку, за груди, за що міг, і тратив притомність. Очевидно, біль був страшний. Та коли Гапка поперемивала все, а пані Олімпія зі свого покою принесла у пляшечці оковиту, котрою намочено губку і приложено до рани, він швидко успокоївся, і здавалось, що заснув.

¹⁾ Ясько — маленька подушечка під голову.

— Не треба йому надто докучати. Вступімся від нього, лишім його у спокою. Як трошечки проспиться, то сон покріпить його, — говорила спокійно, лагідно пані Олімпія, мов мати, — дбаючи про спокій хорої дитини.

Перший садівник послухав її слів і, вклонившись їй, пішов до свого діла.

— А ти, Параско, візьми собі води й вимий тут підлогу, — промовила пані з тим самим спокоєм. — Адже-ж не випадає, щоб отака калюжа крови тут лишалася. Вимий добре й піском посип. Нині літо, швидко висохне, а хорому це не пошкодить.

— Слухаю ясної пані! — промовила Параска і, захопивши коновку, побігла за водою.

Розпорядившись отак, пані аж легше відіхнула.

— Ой, господи! — мовила вона, обертаючись до Гапки. — Та й перелякали-ж мене! Я вже думала, чи справді тут яке забійство не сталося! Вся помертвіла! Бо подумати лишень, якби, не дай боже, справді щось таке сталося на моім обійстю та ще з єгомостем! Господи! Та-ж я не пережила-б того стиду, того людського поговору! Та богу дякувати, що цим разом відвернув від мене нещастя! А як думаєш, Гапко, він дійде швидко до притомности? — перервала нараз свої сердечні виливи і, приступаючи близько до Гапки, з якимось острахом вдивлялася бліде, старече, напів-труп'яче лице о. Нестора.

— Не знаю, прошу ясної пані, — мовила Гапка, також вдивляючись в о. Нестора. — Щось мені та його рана не подобається. Вона, мабуть, тяжка, тяжча, ніж мені зразу здавалося.

— Тяжча? Як то тяжча?

— Боюсь, що то не тільки шкіра прорвалася, але під нею й кістка проламана.

— Що ти говориш, Гапко! Де-ж то може бути?

— Не знаю напевно. Але коли я доторкнулася зраненого місця, то здавалося, що кістка подається під пальцем.

— Але-ж, Гапко! Якби кістка була проламана, адже там під нею мозок, то він-би вже не жив!

— Ні, прошу пані! Буде живий. Це ще не конче, щоб відразу вмер. Але мені таки здається, що мозок у нього нарушений, то вже бог знає, чи й прийде він до себе.

— Ну, Гапко! Не загадуй про таке! — промовила пані немов із докором, але з таким якимось відтінком бадьорости в голосі, що бистріший від Гапки слухач був-би підмітив якусь таємну радість при такому ореченню¹⁾.

Власне прийшла Параска з водою, і пані зараз змінила тему розмови.

— Ну, Гапко, ходімо лагодити де-яке снідання. А ти, Параско, будь тут, а якби хорий прокинувся, то покличеш або мене, або Гапку.

— Тут конче треба, щоб хтось раз-у-раз при хорім сидів. І то хтось тямущий, — мовила Гапка.

— Ну, та-ж маємо... Господи! А я загуталась²⁾ та й про головне й забула! А ще сюди йдучи, думала про нього, Гапко! Що це значиться, що Деменюка нема? Де Деменюк?

1) Оречення — вислівпогляду, присуд (поль. orzeczenie)

2) Загутатись — загавитись, занятись тим, що довкола.

— Не знаю, прошу пані. Я від учора з вечора його не бачила.

— Як то, і не ночував дома?

— Не знаю, я його не бачила ані вночі, ані нині рано.

Отак розмовляючи, вони обі вийшли з офіцини на подвір'я. Пані Олімпія зирнула в городець перед вікном, де Гади́на вже докошував бур'ян.

— Слухай, Гади́но, — обізва́лась пані — ти не бачив де Деменюка? Коло єгомостя треба-б комусь раз-у-раз сидіти. Я не все маю час, Параска ще менше, а Деменюк був-би до цього найліпший.

— Я бачив Деменюка, але не нині, а ще вчора вночі, — мовив Гади́на.

— Вночі? В якім часі?

— Не знаю. Вже було темно. Ага, та саме перед тим, як ясна пані мене здибала на подвір'ю.

— Де-ж ти його бачив?

— А тут.

— Де тут?

— У помешканню єгомостя. Єгомосьть розмовляли з ним досить довго, а потім він пішов геть. Казав, що йде до коваля Гердера.

— Як-же-ж ти це бачив? Як чув?

— Я ходив по саду... садівник мене просив обійти, чи хто де не закрався... дивлюся з тамтого боку, в вікні в о. Нестора світло. Я підійшов під вікно й бачив...

— Що-ж ти бачив? Що? — поспішно питала пані.

По-за її плечима пішов мороз, по лиці розлилася смертельна блідість, на чоло почав виступати холодний піт. Гади́на не бачив

цього. Він стояв із косою в руці й похилив лице вниз, бачучи по невчасі¹⁾, що непотрібно вирвався з цим оповіданням, котре може наробити йому біди.

— Ну, говори, говори, що ти бачив? — налягала пані.

— Та нічого особливого! — відбріхувався Гади́на. — Те, що кажу, те й бачив. Застукав хтось до дверей, о. Нестор запитав: „Хто там?“ Відповідає: „Я, Деменюк“. О. Нестор відчинив. Увійшов Деменюк, оба почали розмовляти...

— Про що?

— Або я знаю, про що? Я не міг чути. Те тільки я чув, що Деменюк сказав: „Іду до Гердера“.

— І вийшов?

— Та вийшов.

— Ти бачив, як вийшов?

— Бачити не бачив, але чув, як о. Нестор замкнув за ним двері.

— Замкнув?

— Замкнув.

— На замок?

— Здається, на замок. Я чув, як ключенькнув у замку.

— Ну, а потім що було?

— Я не знаю. Я пішов геть, пішов спати.

— А де ти спав?

— Та ось тут, у своїй комірці.

Пані Олімпія перевела цей перший протокол із Гадиною в чотири очі, спершись руками на плоті городця; за плотом, віддалений кілька кроків, стояв Гади́на з косою в руках. Гапка

¹⁾ По невчасі — не в свій час, невчасно (польське).

зараз із помешкання о. Нестора пішла до кухні, а Параска мила підлогу в покою о. Нестора. Пані й Гади́на говорили швидко, при-тишеним голосом, хоч довкола не було нікого, хто-б їх міг підслухати, бо садівник зі своїм псом власне обходив сад і находився досить далеко від них.

— Ну, — мовила пані, трохи заспокоєна словами Гади́ни, — надіюсь, що Деменюк швидко прийде! Докошуй цей бур'ян і знеси його до стайні, а потім прийдеш до мене до покою, то я тобі скажу, що маєш далі робити.

І вона пішла півперек подвір'я до свого помешкання... Але тут немов щось спинило її на порозі. Якийсь неспокій затріпався в її душі. У грудях зробилося так тісно, що їй формально було страшно ввійти між чотири стіни свого непривітного помешкання. І вона пішла далі, до руїн старого двора, вигоном до вулиці, а в її голові вертілася все одна думка:

„Бестія цей Гади́на! Він щось знає, та не хоче сказати! Він щось бачив, щось чув більше, ніж говорить! Ну, та вже я видобуду це від нього! Він мені мусить усе виспівати! Тільки помалу, зручно, обережно, не перехапуючись! Господи! Як-же-ж ця півгодина мене змучила! Та це ще нічого. Що то далі буде?

В тій хвилі очі її, склонені вниз, мимохить якось піднялись угору, визирнули на вулицю. І в тій-же хвилі ноги під нею заделькотіли, у грудях сперло дух, немов-би й серце перестало битися; холодний піт виступив по всьому тілі. Пані помертвіла, стала на місці, мов укопана, а в очах її потемніло. Найстрашніший привид не був-би так перелякав її, як те, що вона

тепер побачила, хоч це була дуже проста, звичайна, натуральна річ. Вулицею доли селом ішов жандарм, звичайний патрулевий жандарм, у чаку з когутячим пір'ям, у мундурі і з карабіном. Побачивши паню дідичку, він засалював їй, та, на диво — і це власне зробило на пані таке могуте вражіння — не минав двора, а скрутив із дороги й почав іти прямо до пані Олімпії.

XV.

Жандарм був знайомий пані Олімпії з видження¹⁾. Досі вона чула себе так далекою за-для свого соціального положення від людей того роду, що, хоч нераз бачила в селі постенфірера²⁾ Шеремету, хоч він кілька разів бував навіть у неї у дворі за-для різних справ, вона дуже мало звертала на нього уваги. Жандарм та жандарм, — а що він за чоловік, добрий, чи злий, спосібний, чи неспосібний, і до чого власне спосібний, а до чого ні — цим вона й не думала інтересуватися. То-ж не диво, що тепер, коли Шеремета почав наближатися до неї й коли вона інстинктивно почула в душі, що з цим чоловіком прийдеться їй видержати першу й, може, рішучу боротьбу, вона видивилась на нього так, немов-би перший раз у життю його бачила, сконцентрувала в очах усю силу свого духа, всю свою проникливість і догадливість, вироблену вихованням, досвідом, знанням вищого світу й освітою, щоб відгадати, проникнути душу, думки й намір цього плебея, одягненого в мундур, від

¹⁾ З видження — з обличчя (польське: z widzenia).

²⁾ Начальник жандармського поста (нім.), старший десятник.

котрого чути було запах препарованого спирту, яким були чищені гудзики його мундура.

Постенфірер Шеремета був високий, статний мужчина, з чорними довгими вусами, довгим простим носом, чорними блискучими очима, з широкими рум'янцями на здоровому лиці, осмаленому сонцем. Постать його так і дихала здоров'ям, силою й енергією, а в очах світився простий розум, вигострений службою. Тільки тепер уперше пані Олімпія запримітила, що цей жандарм був дуже вродливий мужчина, і що будь на нім, замість жандармського мундура, батистова сорочка й тонке дороге вбрання, будь він не жандарм, а який-небудь вельможний граф або барон, він робив-би „фурор“, за ним пропадали-б дами, він був-би „звздою“, „львом“ товариства. Ця увага якось так, мимовільно, бог зна відки, мигнула в голові пані Олімпії, мабуть із привички до таких „естетичних“ оцінок кожного, хто перший раз звертає на себе її увагу. Та тепер їй було не до естетики, і для того зараз у найближчій хвилі вона почала пильніше слідити його лице, щоб змірити, зміркувати обсяг його інтелігенції, котра даної хвилі могла статися найстрашнішим її ворогом у разі, якби okaza-лася великою, а найліпшим її союзникову разі, якби була мала і слабосила. А поперед усього їй важно було доміркуватися, чого це він повертає до двора? Чи він знає, що тут сталося? Від кого й яким способом міг про те дізнатися? Якої тактики держатись їй супроти нього? Вулиця перед двором була широка, а вигін, що вів попри згарища старого двора на подвір'я, був також доволі довгий, так що, доки жандарм, ступаючи без поспіху мірними, широ-

кими кроками, наблизився до пані, вона мала час прийти трохи до себе після наглого перестрашу першої хвилі. Вона стала при самім кінці вигону, тут, де він доходив до подвір'я, так що жандарм, розмовляючи тут із нею, міг бачити подвір'я, але не бачив докладно тої офіщини, де сталося „нещастя“, і загалом не міг зміркувати, що діялося у глибині подвір'я. Пані Олімпія зовсім логічно міркувала, що коли жандарм знає вже, що тут сталося, то піде прямо на місце, а коли не знає, то лучче буде не підпускати його близько, щоб без потреби ні про що не дізнався. Інстинкт самоохорони говорив їй, що за всяку ціну треба старатися виграти час, протягти відкриття й розголошення „нещастя“, що сталося в її дворі.

Наблизившись, жандарм іще раз салютував перед панею й зупинився в такім віддаленню, якого вимагало ушановання для пані графині.

— Дуже перепрошую ясновельможну паню, — мовив він плавно, рівно, кладучи ліву руку на шийку від кольби свого карабіна, — що смію так вчасною порою тривожити. Я вчинив це тільки для того, що побачив ясновельможну паню на подвір'ю.

„Значить, не знає ще нічого! В якийсь иншій справі приходить!“ — подумала пані Олімпія, набираючи нової відваги. До жандарма вона не говорила нічого, а тільки з виразом напів-строгим, напів-чемно-питаючим дивилась йому в лице.

— Тут учора в ясновельможної пані й у молодого пана дідича на фільварку були гості зі Львова, — казав жандарм.

— Так, були.

— А не могли-б мені ясновельможна пані сказати, чи вони всі вже від'їхали, чи, може, де-хто лишився?

— Не знаю напевно. В мене нема нікого, а в Адася на фільварку, може, хто й є. Чи панові потрібно чого від них?

— Ні, ні! — поспішно промовив жандарм.

— Можете піти на фільварок і там розвідатись, — мовила далі пані з певним ущіпливим відтінком у голосі.

— О, ні! Чого там! Я тільки... тут невеличка формальність... Може-би, ясновельможна пані були ласкаві сказати мені... Тут між гістьми один пан був, його другі панови кликали „Кайцьо“. Яке його властиве ім'я і прізвище?

— Кайцьо... Кайцьо — повторяла пані Олімпія, немов пригадуючи, хто то такий міг бути, і на ділі вона міркувала: „Що це значить? Чого він потребує? Видно, що хитра якась bestія, здалека заходить, так що й не знати, до чого прямує? Пощо йому цього Кайця? Адже-ж не думаю, щоб він його справді на щось потребував. Видно, що хоче зайти мене з майки¹⁾. Ну, та чекай, зо мною ти не так легко справишся, як тобі здається“.

І додала голосно:

— Перепрошую вас, пане постенфірер, але в мене така пам'ять до назв... Розуміється, Кайцьо, то пан Калясантій... знайомий мого сина... чудесний чоловік... був, був учора... але як він на прізвище називається, бігме, не тямлю. Я в товариствах рідко буваю і з тими

¹⁾ Зайти з майки — підійти

панам видаюся хіба тоді, коли зволють до мене загостити, то де вже мені знати їх назви?..

Пані балакала свобідно, стараючись, щоб її слова виглядали так, немов-би плили зі щирого серця. Жандарм стояв перед нею, покірно слухав тих слів, притакував головою, та коли пані скінчила, він знов зачав своїм звичайним, смирним та твердим голосом:

— Дуже перепрошую ясновельможну паню, але дозволю собі запитати ще одно. Для мене було-б важно... то є, не так-то дуже й важно, а так потрібно знати, де-б я міг найти того пана Калясантія? Чи то який пан із сусідства, з села, чи, може, зі Львова?

— І цього не можу вам сказати. Здається, що приїхав учора зі Львова з Адасем, але то розуміється, що десь на селі має маєтність. Мій Адась із ким-нибудь не буде товаришувати.

— Розумію! Розумію! Я й не думаю нічого подібного. Пан граф Адам відомий у цілій околиці, як зразок молодого благородного чоловіка. А що до пана Калясантія... як то ясновельможна пані його назвала на прізвище?

— Я ніяк його не назвала,— строго промовила пані, виявляючи тим, що ця розмова починає її нудити. — Я вам сказала, що не тямлю його назви.

— Ах, правда, правда! Перепрошую, дуже перепрошую! Так от про пана Калясантія ясновельможна пані кажуть, що він обиватель.

— Так думаю. Напевно цього не знаю, але думаю по тім, як він чудесно розуміється на конях, на полюванні, на ґрунтах, на лісах і на всякого рода господарстві. О, то дуже світлий чоловік. А в товаристві який милий!

Говорячи це, пані Олімпія чула, як у душі її ворухиться злість і підступає до серця. Чого цей жандарм причепився до неї і пристає з тим Калясантієм? Чи вона для нього якесь бюро інформаційне? Та ще гірше, ніж на жандарма, пані зла була на себе. Замість відпалити жандармові коротко й досадно, щоб йому відійшла охота нудити її, вона стоїть ось тут і показує йому чемний вид, говорить із ним як за якийсь обов'язок і пускається перед ним у такі інтимності, котрих-би й зовсім не слід було виговорювати перед чоловіком, так дуже нижчим від неї соціально, а що найгірше, що всі її зусилля оказатись супроти цього жандарма гордою, гнівною або недоступною, падають на землю, мов птахи без крил, що її злоба проти жандарма — безсильна, що вона не може, таки фізично не може, не строїти супроти нього привітного лиця, не говорити лагідно й обширно про речі, про котрі він не питає й не потребує знати. В душі її ворухилося безмірно прикре та завстидливе чуття власної безвладности, подібної до безвладности воза, що, раз попавши на похилу площу, сам власним тягаром безупинно котиться вниз.

— Допускаю, допускаю, що все це так, — мовив жандарм, — та проте... Може бути, що це тільки людська злоба... Я, власне, рад-би переконатися... Але тут, прошу ясновельможної пані, до нас на того пана Калясантія прийшло донесення. Досить неприємна річ...

— Що таке? Донесення на пана Калясантія?

— А так. Дуже мені прикро було чути це, а головно для того, що донесення доторкало

хвилевого гостя ясновельможної пані графині й пана молодого графа...

— Але в чому річ? Що таке сталося?

— Нічого особливого! — мовив жандарм. — Я думаю, що це або проста сплітка буде, або якась дрібна формальність. Ясновельможна пані зволють дарувати, що не можу висловитись докладніше, але що-ж, моя служба не дозволяє. Якби тут був молодий пан граф, то я не сумніваюся, що він вияснив-би нам цю справу в одній хвили, і не треба було-б ніяких дальших заходів.

— Дуже жаль, що Адася тут нема. Він, певно, на фільварку, бо не думаю, щоб учора вночі з гістьми поїхав до Львова.

— Або що? Може, мав намір і він їхати? — з острахом запитав жандарм.

— А так, намір був, але я думаю, що Адася не поїхав. Дуже був утомлений вчорашнім днем.

В тій хвили з глибини подвір'я надійшов Гади́на, держачи в руках якісь сподні¹⁾ і з переляканим видом кличучи:

— Прошу ясної пані! Прошу ясної пані!

Пані Олімпія озирнулася й окинула його громовим поглядом.

— Дай мені спокій! — сказала сердито. — Бачиш, що я занята.

Гади́на й сам якось зацюкався, побачивши жандарма, та проте вважав потрібним іще раз окликнути паню.

— Я тільки хотів сказати...

— От іще туманище! — скрикнула пані, обертаючися знов до нього й чуючи приплив

¹⁾ Сподні — штани (польське).

холодної тривоги. Щось немов шептало їй, що те, що мав сказати Гади́на, могло-б відразу обернути справу в якийсь інший бік і наробити їй багато клопотів і, збираючи до купи всі сили свого духа, вона сказала до Гади́ни, силкуючись вимовити це як-найспокійніше й найбайдужніше:

— Я за хвилечку буду готова. Іди до мого передпокою й зажди, коли щось маєш мені сказати, а тут мені не докучай!

Гади́на обернувся й пішов.

— Видять пан, — мовила пані з відтінком жалю над своєю власною долею, — отаке мое раз-у-раз! Такі всі тумани, з найменшою дрібницею до мене йдуть. Тут роздерлося, тут чогось бракує, тут це зробити, там те... ніколи жадне власним розумом не розбере, а все до мене! За всім до мене!

— Видно, що ясновельможна пані так їх при звичаїли, що всі до пані, як діти до матери. Видно, що мають довір'я до ясної пані, знають, що ясна пані справді про все дбає, у все входить.

Пані Олімпія з усміхом приняла цей комплімент.

— Це може бути, що я й при звичаїла їх до того, собі на лихо. Та все-таки я воліла-б, щоб кожне хоч трохи подумало власною головою, заки з усякою дрібницею до мене лізти. А то инколи, знаєте... невелике наше господарство, а проте голова ходором ходить, коли отак із усіх боків до тебе одно за цим, друге за тим, третє знов за чим иншим. А кожному дай, кожному порадь, кожному скажи, виясни, витолкуй, і уявіть собі, найчастіше все надармо! Кожне проте зробить по-своєму, пере-

путає, попсує та й годі. Ой, доля наша з тими людьми!

Жандарм слухав цих нарікань із очевидним вдоволенням. Чи йому підхлібляло те, що така вельможна пані, графиня, промовляє до нього так, як до рівного, чи йому з якої іншої причини пожадані¹⁾ були ті інформації, досить — він слухав і якимось не квапився відходити.

— Ну, та я розбалакалася, — мовила нарешті пані Олімпія, — а панові, певне, ніколи.

— Ні, навпаки! Я дуже рад. Я ще хотів ясновельможну паню запитати про одну річ.

— Ну, прошу, — далеко привітніше, ніж ізпочатку, мовила пані Олімпія, котра рада вже була позбутися цього грізного свідка зі свого обійстя.

— Перепрошую дуже, що ще раз вернуся до вчорашнього, але чи не могли-би ясна пані сказати мені, хто ще тут був учора з гостей з паном молодим графом?

— Хто був? Їй-богу, так мені тяжко спам'ятати назви. Та от... а! Був доктор Васонг, адвокат львівський, потім...

— Дякую ясновельможній пані! — мовив жандарм, кланяючись. — Мені досить! Мені аби одного. Д-р Васонг... о, це знаний адвокат, знаменитий адвокат! Це чудесно! Дякую ясновельможній пані! Цілую руки!

І жандарм, салютуючи, обернувся по-військовому, а пані Олімпія стояла на місці, провожаючи його очима. Їй якимось аж не хотілося вірити, щоб жандарм справді пішов геть, щоб ця грізна хмара цим разом зовсім минула її

¹⁾ Пожадані — потрібні, бажані (польське: *požadane*).

дім. Вона так і ждала, що ось-ось жандарм зупиниться, вернеться назад і почне розмову про щось інше. Наскільки з початку своєї розмови з ним вона зупинилась на тій думці, що він нічого не знає, настільки потім його довга гутанка¹⁾ й та охота, з якою він слухав її балакання, зродили в її душі наново підозріння, що щось у тім є, щось він знає, чогось догадується. Але ні, жандарм пішов униз селом, не зупиняючись і не вертаючись. Пані слідила за ним очима, аж доки він зовсім не шез її із виду. Тільки тоді вона зідхнула глибоко й, обернувшись, звільна пішла до свого покою.

У снігах ждав на неї Гадина.

— Ну, що тобі таке? Чого ти прилетів, язик висолопивши? Що там таке сталося, що за тобою мов собаки гнали? — накинулася пані на Гадину з докорами.

— Та, може, то й нічого, прошу ясної пані, — відповів Гадина, все ще держачи сподні в руці, — але я думав...

— То-то й є, що все думаєш, а ніколи нічого путнього не робиш. А як що придумаєш, то таке, що хоч на лопаті вивози!

— Та я лише за-для оцих споднів, — лепотів Гадина, збитий зпантелику. — Мені здавалося...

— Ну, що тобі здавалося, тумане? Що мене якісь сподні обходять? І видиш, що я з чужим чоловіком розмовляю, а ти до мене з якимись споднями лізеш! Тьфу! Десь такого й придумати годі, як ти зо мною робиш!

— Але прошу ясної пані! Прошу вислухати! Це єгомостеві сподні, ті, що вони вчора на собі мали! — мовив Гадина.

¹⁾ Гутанка — розмова.

— Ну, так що з того?

— А я оце найшов їх у stodолі під купою соломи, геть у споду запхані.

— Що? У stodолі? А вони відки там узялися?

— Ото-ж то власне я не знаю. Тут щось є!

— Тьфу! Десь ані хвилі не можна бути без клопоту! А ти говорив кому про це?

— Та ні, не говорив нікому.

— Ну, то добре! Візьми-ж ті сподні й занеси їх до єгомостевого покою й не кажи нічого нікому. Може, тут і справді щось недобре сталося. Але треба з тим осторожно. Нема пощо розтрублювати. А що єгомосьть? Як йому?

— Здається, ліпше. Пробудився. Там десь Гапка коло нього.

— Ну, ну, зараз і я йду. Так знаєш що, — мовила пані, нагадавши щось нове. — Дай мені ті сподні, а я їх сама занесу. А ти, тимчасом, як стоїш, зараз бігай на фільварок до панича. Отуди біжи лукою й кажи паничеві... Або ні, не кажи нічого, тільки передай оцю карточку.

І пані поспішно виняла зі свого нічного столика візитовий білет, написала на нім кілька слів, заліпила його в маленьку коверту й передала Гадині, котрий зараз-же побіг із ним через сад та луку на фільварок.

— А живо! — крикнула у слід йому пані, поспішаючи до о. Нестора.

Та поки ще дійшла до офіцини, назустріч їй поспішно вийшов садівник із саду, з камізелькою в руці.

— Прошу ясної пані, — мовив він, наближаючись. — Прошу поглянути, що я знайшов у саду!

— Камізелька, — звільна цідила пані, з нехиттю оглядаючи її, — так що-ж з того?

— Чи ясна пані не знають, чия це річ?

— Що знов? Відки я маю знати? — обурилась пані.

— А мені здається, що то єгомостева.

— Єгомостева! Де-ж вона була?

— Я найшов її в саду, отам у корчах під плотом.

— Що знов за лихо! Відки вона там узялася? — скрикнула пані.

— Не знаю, прошу ясної пані. Та здається, що тут щось погане сталося. Самовільно вона там не забігла, а мусів її хтось закинути.

— Та хто-б там кидав та й пощо?

— Ну, єгомосьть самі, певне, її не кинули. Адить, нова камізелька, зовсім добра. Здається, вчора ще мали її на собі.

— Може, ваш пес як-небудь ухопив та в корчі зтягнув?

Ця догадка гірш усього обрушила садівника.

— Мій пес до єгомостевого покою ніколи не ходить, а все коло мене сидить. Він не має звичаю зтягати шмаття в корчі.

— Ну, то я не розумію, що тут могло статися! — прикро якось промовила пані й відвернулася, щоб іти до офіцини.

Садівник із камізелькою пішов за нею.

— А я думаю, прошу ясної пані, що тут щось нечисте. Що тут якась погана справа. Не дай господи чого, то нетяжко нам усім у біду впасти. Моя рада зараз, не чекаючи довго, післати по війта, скликати людей, дати знати жандармам. Нехай-би добре обшукали... Сама камізелька з покою в корчі не забігла, мусів хтось її винести. А виніс камізельку, то вже,

певно, для самої камізельки там не йшов, мусів іще щось більше, вартніше забрати, а камізельку кинув. То, прошу ясної пані, небезпечна річ! Тут криміналом пахне.

Він говорив це звільна, рівним балакливим тоном, котрий у душі пані Олімпії збуджував уприкрення¹⁾, відразу, мало не дрож так, як рясний, холодний і безконечний осінній дощ.

— Та добре, добре! — промовила вона, силуючись не крикнути з подразнення. — Зараз усе зробимо, що треба. Я власне післала по панича, мого сина. Він трохи розумніший від нас усіх у таких справах. Будемо видіти, що тут треба робити.

Вони майже рівночасно ввійшли до передпокою, в котрому ще поралась Параска, посипаючи піском тільки-що вимиту підлогу. Та коли ввійшли до покою, очам їх показався вид, якого вони, певно, менш усього могли надіятись. О. Нестор із власної сили сидів на ліжку, держачись одною рукою за побічницю, а коло нього стояла Гапка й годувала його, як дитину, пареним молоком і розмоченою булкою. З лиця о. Нестора щез той мертвий вираз, який був на ньому ще перед годиною. Голова була пообвивана рушниками, але, зрештою, о. Нестор виглядав, як звичайно, і страшна нічна пригода, бачилось, не лишила на нім надто великого сліду. Пані Олімпія аж у долоні сплеснула, бачучи таку наглу й дивну перемену.

¹⁾ Уприкрення — з польськ. — надоїдливість.

— Ну, що вам, єгомость? — скрикнула пані Олімпія. — Господи, якого ви нам страху завдали! Тут уже всі почали думати, що вас убито, обрабовано, бог зна що!.. А я все своє кажу: чекайте, він зараз прийде до себе! Хіба я вас не знаю? Адже з вами вже нераз таке бувало. Ну, скажіть, скажіть, хай і оцей чоловік почує... Бачите, садівнику? Чи я вам не говорила? Ви мусіли, пан-отченьку, вчора трошки заміцну гербату випити... Рому трохи забагато долити, правда?.. А я вам не говорила, що то може вам пошкодити? А, господи, і так ударитися! Адже-ж ви могли зовсім забитися! О! Певно, головою о кант гримнулися. Я вже післала до цирулика¹⁾ до Зворині, от тільки його не видно. Хоч я думаю, що його не треба. Ну, як-же себе почуваете? Ослаблені трохи? Де-ж пак! Стільки крові витекло! Але ми з Гапкою візьмемо вже вас під свою опіку! За пару день будете здорові, як риба!

Вона говорила живо, багато, перескакуючи з предмету на предмет, немов старалася заговорити о. Нестора, не дати йому прийти до слова. При тім вона оберталася прудко то до о. Нестора, то до Гапки, то до садівника. Можна було подумати, що велика й несподівана радість розворушила її так дуже. Та на о. Нестора ота її балаканка зробила зовсім противне вражіння. Побачивши паню Олімпію, він замовк. Гарячковий блиск його очей почав гаснути, горячковий рум'янець щез зі старечого лица, й воно зробилося знов бліде, аж зе-

1) Цирулик — лікар без патенту, практик-лікар.

ленкувате, мов у трупа. Він почав трястися всім тілом і по хвилі, знесилений, склонився головою так, що Гапка мусіла положити його на подушку. Простягнена на ковдрі його костиста рука стягалася судорожно, далі почала кидатися, а лице почало виражати намагання сказати щось. Та сили не стало, і він тільки зарухав посинілими, безкровними губами.

— Хай вельможна пані будуть ласкаві йти до себе. Його це мучить. Йому не можна говорити, — полушептом сказала їй Гапка.

— Як то, не можна говорити? — трохи немов обрушилася пані. — Адже перед хвилиєю говорив із тобою.

— Це так... кілька слів...

— Що-ж він тобі казав?

В тій хвилі о. Нестор так різко застогнав, почав так неспокійно кидатися на ліжку, рука його так швидко стискалася судорожними рухами, що Гапка не могла на це питання відповісти.

— Бачать ясна пані! Йому знов гірше! Прошу йти! Прошу йти!

— Тут конче дохтора треба! — промовив рішуче садівник.

— Але що ви мені плетете? — з упертістю розпуки скрикнула пані. — Слабий, конає... тьфу! А я вам кажу, що він за два, за три дні встане на ноги. Адже я його знаю, в нього такі напади вже пару раз були. Власне його треба розрушати, розговорити. Отче Нестор! Ану, кріпиться! Підведіть голову! Скажіть, як себе відчуваєте?

І вона, підійшовши до ліжка, взяла його за руку. О. Нестор іще раз застогнав, потім звільна замкнув очі, посинів і зробився мов неживий.

— Пані, ви його добити хочете! — скрикнув садівник. — Уступіться! Бачите, він умирає!

Пані Олімпія хотіла було розлютитися на таку безцеремонність цього мужика, але вид зомлілого о. Нестора був такий страшний, його рука так сильно похолодніла і зробилася мов дерев'яна, що вона мимоволі відступила набік. Та проте вона не хотіла вийти з хати, поки садівник не вийшов уперед неї.

— Але зовсім те саме, що перше бувало, — говорила пані, немов сама до себе, але так, щоб чув садівник. — У нього напади *тої слабости*. А перед нападом він ходить, мов сам не свій, любить ховати свої речі по всіх кутах. Потім, хоч його ріж, не тямить, що з ним було. Адже раз реверенду зі себе скинув і запхав у дупло дерева. Що ми шукали, годі було знайти, аж по кількох місяцях видобули вже зовсім перегнилу. Новісінька реверенда була!..

Оттак говорячи, пані Олімпія обернулася йти до кухні, в котрій не було нікого. Садівник зупинив її питанням:

— Чи ясна пані справді післали по цирулика до Зворині?

— То вже моя річ! — терпко відповіла пані, обертаючись до нього плечима. — Я загалом не розумію, чого ви так дуже мішаєтеся в цю справу. Ідіть і пильнуйте свого саду, а не пхайте носа до чужого проса! Розумієте?

І, не ждучи відповіді, пані ввійшла до кухні й луснула за собою дверми.

— Чи так? То добре, — промовив садівник і, почувавшись в потилицю, пішов звільна до саду. Тут він сів у своїй будці і пробував не думати про паню, про о. Нестора, про його

слабість і камізельку. Але це йому не вдалося. Він чув тут щось недобре, щось таке, що пекло його в душі, як дотик кропиви. Не міг довго всидіти на місці. Встав, обійшов сад, ще раз пильно оглянув усі темні та зарослі закутки, та, не бачучи в них нічого особливого, вернувся назад до своєї будки. Знов пробував сидіти тихо й не думати, але знов якийсь внутрішній несупокій почав давити його. Вкінці він, надумавши щось, встав, перехристився і, взявши паличку в руки, пішов стежкою півперек саду на луку, через місток на річці, попри фільварок, а відси на повітову дорогу, що вела до невеличкого містечка Зворині, де находився постерунок жандармерії¹⁾, нижчий суд і цирулик, замість лікаря.

Які два кілометри за фільварком він здибав Деменюка з Маланкою, що верталися з містечка.

— Де ви пропадете, Деменюку? — скрикнув він.

— Ат! Не добро, а біда мене гонить, — відповів старий.

Садівник тільки тепер поглянув на нього ближче.

— Господи! А вам що таке? — скрикнув він. — Ви мов з хреста зняті! Посивіли за одну ніч! Деменюку, говоріть-бо!

Деменюк короткими словами, перериваними хлипанням Маланки, розповів йому свою пригоду. За порадою Гердера він, скоро світ²⁾, був із Маланкою у жандармів, був у цирулика, а далі доніс про все до суду. Що буде, то буде, а кривди своєї дитини він не подарує.

1) Постерунок — постій, казарма, пост.

2) Скоро світ — дідня (польське: skoro swit).

— А в нас, у дворі, ще гірша комедія, Деменюку, — перебив його садівник. — Пан-отця побито.

— Що? Пан-отця? Хто?

Садівник розповів коротко, що знав і що бачив.

Деменюк аж руками об поли бився, і Маланка перестала хлипати, але поблідла з переляку, слухаючи оповідання садівника. Нараз сталося щось таке, чого садівник ніколи у світі не надіявся. Дослухавши оповідання, Деменюк заламав руки, закленув їх над головою і ревно, мов припечений шиною:

— Ой, ой, ой! Головонько моя! Я всьому винен! Я окаянный! Ой, бийте мене! Ой, катуйте мене, бо це моя вина!

І, не дивлячись ні на кого, не чуючи нічого більше, не тямлячи ні про садівника, ні про дочку, ні про власне горе, він що-духу пустився бігти дорогою до Торок.

Садівник і Маланка стояли хвилю мов остовпілі, не розуміючи, що має значити цей наглий викрик. Далі Маланка кинулася бігти за ним, кричачи:

— Таточку! Таточку! Чекайте!

А садівник ще довгу хвилю стояв на місці, дивлячися в слід за ними та пробуючи у своїй голові розчовпати це запутане діло, а далі махнув рукою.

— Господь їх тут зрозуміє! Не моя в тім голова доходити між ними ладу. Не моє просо, не мої горобці. Як собі постелили, так нехай і сплять. А я йду до жандармів дати знати.

І, натиснувши капелюх на чоло, він, увесь обливаючися потом, прискореним ходом поспішав до Зворині.

Вість про страшну пригоду в дворі вже коло десятої години рано розбіглася блискавкою по селі. Ніхто не міг докладно сказати, від кого її чув уперше, бо хто тільки здивався з другим, то показувалося, що оба вже знали, що у дворі щось сталося. Одні казали, що рабунки, — другі, — що крадіж, треті — що забійство. Жінки бігали від хати до хати, оповідаючи про страшно покалічені трупи пані, панича і всіх тих панів, що вчора тут гостили й потім заночували. Говорено про розбійників, що вночі напали на двір, шукаючи грошей, то про циганів, банда котрих два дні тому переходила село й, не діставши у дворі нічого, мала грозити пані страшною пімстою. Аж три сусідки нараз прибігли з тою звісткою — розуміється, кожна с різними відмінами — до вїйтих з тим, щоб вона розповіла все свому чоловікові. Вїйт зразу не хотів вірити, але коли жінки почали божитися, що чули це від людей, що про те ціле село говорить, плюнув сердито, вдягнув сіряк, перевісив поверх нього торбу з урядовою бляхою і, взявши палицю, пішов до двора. Поки йшов дорогою, до нього з кожного вигону підходили цікаві чоловіки й жінки, здоровкались і зараз починали несміло:

— Та що, пане начальнику, чи то правда?

— Що чи правда?

— Ну, та тее... у дворі, кажуть, щось там тее...

— Цеє, не тее! — відповідав сердито вїйт. — Я нічогосінько не знаю. А ви відки чули?

— Та кажуть. Усі в селі говорять. Уже й не тямлю, хто мені перший сказав.

— Та хто перший? — доповідала якась язиката жінка. — Всі перші. По селі як-би у дзвін ударив, щось-то в тім мусить бути.

— Ну, то ходіть з мною до двора, переконаємося.

— Правда є! Це найрозумніша річ. Пек-йому, та чень-же люди не зновили.

Від вїята до двора було неблизько, і по дорозі юрба все росла та росла. Серед неї особливо голосно балакав та перебігав від одного до другого Цвях, котрого рано жандарм казав випустити з громадського арешту й котрий відтоді, мов навіжений, бігав по селі, розносячи вістку про те, що в дворі сталося щось страшне, та все додаючи, що ось перед хвилию чув це від цього або того сусїда, власне від такого, котрому він сам перед хвилиною сказав.

— Ну, люде, — сказав вїйт, коли вже були близько двора, — так, як ми тут є, чень усі не підемо до двора.

— Чому ні! — роздались крики серед юрби. — Що нам хто зробить? Ходїмо!

— Але не можна! — рішуче відмовив вїйт. — Ану-ж то все неправда? Ану-ж там нічого не сталося? Готова нас пані заскаржити до суду, що її двір нападаємо.

Слова про скаргу, про напад утихомирили людей. Вони зацюкалися трохи, тим більше, що всі якомсь почували в душі, що властиво ніхто не знає, чи й яке там склалося нещастя.

— Найліпше так буде, — казав далі вїйт. — Ви тут задержітьсѧ, а я з трьома господарями піду до двора. Розвідаємо, що там чувати. А як справді буде вас потрібно, то вас покличемо.

— Добре, добре, хай так буде, — загомонїли люди.

Вибравши трьох господарів, вїт на їх переді посунув ід дворові. Доходячи до брами, він кашельнув на відвагу, поправив собі шапку на голові, потім поправив на собі пояс, далі торбу з бляхою і, вкінці, перехристившися, отворив фіртку і ввійшов до середини. Був це чоловік старший, котрий тямив іще покійного графа й панщину й, по старій пам'яті, ніколи не любив мати діла з двором. Нові, конституційні відносини зовсім не затерли в мужиків старих, панщизняних згадок, а розділ села на громаду й обшар¹⁾ відчужив їх від себе, а властиво накопичив між ними цілу купу нових взаємних роздразнень, підозрінь, суперечок, тим дошкульніших, що діялися ніби-то на легальній основі, а звичайно виходили на шкоду громади, навіть тоді, коли дворові не приносили ніякої видимої користі.

Ледве отворивши фіртку і зробивши крок до середини в вузький вигонець, що провадив на панське подвір'я, пан начальник цофнувся²⁾ напруго³⁾, немов побачив щось страшне перед собою й хотів взадгузь⁴⁾ вернутися на вулицю. Він стукнувся плечима о свого сусіда, котрий власне за ним проходив хвїрткою.

— А вам що, пане начальнику? — спитав сусід, зупиняючися також.

— Агі! — промовив неохітно начальник. — Десь якась стара баба набалакала, що тут усіх вирізали, обрабували, обікрали. Адить, пані онде на подвір'ю, здоровісінька! Ще й з паничем!

1) Обшар — двір (obszar dworski), дідичівські маєтки.

2) Цофнутися — завернутися.

3) Напруго — раптово

4) Взадгузь — ступаючи п'ятами наперед, задом.

— Та то правда, — мовив сусід. — Видно, що забійства не було. Але за крадіж чи рабунок таки ще варто-б розпитати.

— Е, говоріть своє! Варто розпитати. Вам то легко говорити, бо ви права не знаєте. А я, як начальник, не маю права мішатися до того, що робиться на обшарі, хіба щоби пані дідичка сама мене завізвала. А вже якби були її обікрали або обрабували, то не бійтеся, вона була-б досі наробила гвалту не тільки на все село, але на весь повіт. Ходім геть!

— Е, пане начальнику, — почали вговорювати його ті господарі, що ввійшли останні, — якось-то не ялося¹⁾ так прийти й, не сказавши нічого, втікати. Ще пані подумують, що їх боїмося.

— Та коли хочете, то питайте, — промовив вїйт. — Мені урядово не випадає, а вам можна.

— Ну, нам! Чому нам? Ви в нас у селі найстарша особа, то вам найліпше випадає, — змагалися мужики.

Всі були цікаві дізнатися, що властиво сталося у дворі, та ніхто не мав відваги підступати до пані, котрої не любили за її великопанську гордість та невмолиму напасливість супроти мужиків, особливо тоді, коли по її боці була хоч тїнь управнення²⁾.

І хто знає, як довго ще вони були-б змагалися, коли-б не Адаць, що перший побачив їх та наблизився до них із подвір'я, де досі занятий був якоюсь живою розмовою з матір'ю.

¹⁾ Не ялося — не слід, ніяково, не випадає.

²⁾ Управнення — право, правда (польське: *uprawnienie*).

— Чого вам треба, люде? — запитав він строго, підходячи до них і ані одним кивком голови не відповідаючи на їх поклін.

Мужики стояли, кланяючись та позираючи один на одного. Ніхто якось не зважувався перший промовити. Вкінці промовив таки війт:

— Прошу ясного панича, тут по селі хтось чутку пустив, що у дворі щось не тее...

— Що не тее?

— Та щось сталося.

— Що таке мало у дворі статися?

— Або я знаю, що? Гомонять люди, а самі добре не знають. Одні кажуть, що якась крадіж, другі — що рабунок, треті — що забійство. То ми прийшли...

— Чи ви, люде, подуріли, чи що вам таке сталося? — скрикнув Адаць, запаленівши цілим лицем. — Ніякої крадіжи, ані рабунку тут не було! Нічого тут не сталося такого, до чого-б ви були потрібні. Як вас буде треба, то вас покличемо, а тепер ідіть собі геть!

І, не чекаючи на відповідь, панич відвернувся, щоб іти геть від них.

— От бачите! Чи я не казав? Треба нам того? — промовив війт, засуваючи шапку на вуха та обертаючись, щоб іти назад на вулицю. Всі інші господарі також були, видимо, збиті зпантелику, не знали, на яку ступити.

В тій хвилі крізь підхилену фіртку просунулася руда, розкудлана Цвяхова голова. Звертаючи своє п'яницьке лице до начальника, він промовив до нього ніби шептом, але так голосно, що слова його почули не тільки господарі, але й відходячий панич:

— Не вірте, пане начальнику! Я вам кажу, що тут сталося щось недобре!

— Та що таке? — скрикнув роздразнений вїт. — Кажи, коли знаєш, а не води нас, як кітку за стеблом.

— Спитайте панича, — шептав далі так само голосно Цвях, — що діється з єгомостем?

— Ага, ага, — підхопили господарі. — Ото, а ми й забули. Адже кажуть, що з єгомостем щось сталося. Ходімо до нього подивитися.

— Це що інше, — промовив вїт. — До єгомостя можемо йти.

Адась хоч добре чув усю оту розмову і в душі мало не тріскав з лютости, та проте вдавав, що не чув нічого, і захотів грати розпочату ролю як можна найдовше.

— А що там? — скрикнув він оп'ять грізно, обертаючись до людей. — Ви ще тут чогось чекаєте?

— Та ні, прошу ясного панича, — мовив вїт уже сміліше. — Ми до ясного панства нічого, борони господи!

— Ну, а чого-ж тут стоїте?

— Та ми вже йдемо.

І всі чотири пустилися йти, але не у хвїртку, а вигоником на панське подвір'я.

— А куди ви сюди йдете? — бліднучи на лиці, спитав Адась.

— Ми хочемо до свого старого єгомостя подивитися, — казав вїт, кланяючися йому з лукавою чемністю.

Аж тепер, бачучи, як панич то паленіє, то блідне, міниться на лиці та затискає зуби, як якийсь несупокій кипить у його нутрі, вїт почав догадуватися, що тут таки мусіло статися щось негоже, а при тїм щось таке, що пани раді-б закрити перед їх мужицькими очима. Ще перед хвилею такий несмілий і нерішучий,

він виступав тепер далеко сміліше, певний себе, чуючися на твердому, правному ґрунті. О. Нестор, хоч жив у дворі, не належав до обшару, був тут тільки комірником, а громада мала перше право дбати про нього. Панич не міг тепер відправити їх, не міг боронити їм бачитися зі своїм пан-отцем, а через нього ввійт і всі інші господарі надіялись таки довідатися, що властиво сталося у дворі цієї ночі. Та Адаць не думав так легко податися.

— До єгомостя не можна тепер, — мовив він трохи лагідніше.

— А то чому? — запитав ввійт трохи гостріше, бачучи, що „ясний панич“ спускає з тону.

— Єгомость тепер спить.

— Спить? Та де то може бути? Ми знаємо єгомостя не від нині. Єгомость у таку пору, перед обідом, ніколи не сплять.

— Кажу вам, що спить тепер. Можете прийти трохи пізніше! — знов гнівно фукався пан Адаць.

Та люди вже не слухали його. Вони йшли, держачи шапки в руках, кланяючися паничеві, та проте й не думаючи цюфатися взад. Адаць аж трясся з лютости; здавалось, що ще хвиля, і він готов кинутися на тих упертих мужиків з нігтями й зубами.

— Мамочко, — скрикнув він нарешті, — скажіть що цим людям! Пхаються, мов свині, до єгомостя та й до єгомостя. Хтось їм наговорив якихось дурниць, то вони сюди...

Та не договорив. Ввійт станув перед ним, випростувавшись і показуючи на знак своєї урядової поваги.

— Пане, — сказав він звільна, але з притиском. — Я є начальник громади. Я чув, що

з єгомостем сталося щось недобре. До нього ми маємо право, і ви не смієте нам заборонити з ними бачитися. А свиньми ви не смієте нас називати, бо ми під тим самим цісарським правом ходимо, що й ви.

Тимчасом хвіртка отворилася знов. Люди, зібрані на вулиці, чуючи, що щось довго балакають їх післанці з паничем, і що панич щось надто високо підносить голос, почали звільна, один за другим, входити в вигонець і громадитися навколо вїйта. Купка вже була досить поважна й робилася що-раз більша. Назва „свині“, котру кинув панич селянам, обурила всіх до глибини. Почали гомоніти, далі бурчати що-раз голосніше. Ті, що були ззаду, промовляли сміливіше:

— Що? Ми свині? А дивіть на нього! Смаркач один! Коли ми свині, то ти, певно, за свинопаса над нами не будеш! Ходімо до панотця! Не зважайте на цього молокососа! Он яке воно!

І юрба поперла наперед на панське подвір'я. Та в тій хвилі пані Олімпія заступила їм дорогу.

— Але-ж, Адасю! — мовила вона, заломлюючи руки й хитаючи головою. — Як-же можна таке говорити про таких поважних господарів! Пане начальнику, прошу вас, даруйте йому! Він дуже згризений¹⁾... там такі неприємності... Господи, а тут у нас також! Єгомость наш трохи заслабли. Вночі в них був напад... знаєте, в них часом *тота слабість* трапляється. Вчора при гостях трохи міцнішої гербати з ромом випили, та й на тобі! А вночі,

¹⁾ Згризений — зжурений.

кидаючися, бідний випав із ліжка і вдарився в голову. Але то нічого. Тепер уже йому ліпше. Рано була гарячка, але тепер поснідав і заснув. Не бійтеся, я вам ручу, що йому нічого не буде, але пару день треба його лишити в спокою. То-ж прошу вас, ідіть тепер додому. Адасть поїде нині до Львова і для всякої безпеки спровадить доктора. А тимчасом будьте певні, що йому в мене нічого не хибне. Адже знаєте, що я досі його не кривдила й тепер, певно, не скривджу.

Вона говорила незвичайно лагідно, щиро, добродушно. Її слова відразу зупинили, втихомирили, розоружили людей. Правда, ніхто з них досі ніколи не чув, щоб о. Нестор мав напади тої слабости, т. є. епілепсії, але в цій хвилі ніхто над цим не призадумувався, а пані говорила це з виразом такої певности й натуральности, що нікому якось і в голову не приходило сумніватися у правдивості її слів.

І вже всі обернулися, щоб іти геть; уже пані Олімпія раділа в душі, що й цю навалу відвернула від свого дому; вже Адасть зі своїм звичайним цинічним усміхом моргнув до неї, мов-би хотів сказати: „славно мама говорить!“ — коли втім із офіцини, де жив о. Нестор, роздалися голосні крики, роздираюче ридання, жіноче „заводження“¹⁾, мов по покійнику. Ті жалібні голосні крики пришибли всіх, мов тернові шпильки. Пані Олімпія поблідла і вхопилася за голову, Адасть стрепенувся й обкрутився на місці, немов-би наступив на гадюку босою ногою, а всі селяни мимоволі простягли наперед голови, немов ловлячи вухами щось нове, нечуване та страшне.

1) Заводження — голосіння.

— А це що? — промовив вїйт.

— Хтось там заводить! — скрикнули люди.

— Ходімо, погляньмо власними очима, що там таке? — доповіли другі.

Пані Олімпія й Адаць стояли, мов остовпілі. Жадне з них і не думало спиняти людей, котрі, відвертаючися, то кидаючи на них гнівні, а то, бачилось, і згїрдні погляди, в німій мовчанці лавою повалили наперед до офіцини, де жив о. Нестор. А плач, крик і завід¹⁾ розлягався з офіцини чимраз дужче, голосніше, жалібніше. Здалека можна було розрізнити два голоси: чоловічий — грубий, і трохи прихриплий і тонкий та дзвінкий — дівочий.

То ридали над зомлілим пан-отцем Демєнюк і його дочка Маланка.

XVIII.

Пані Олімпія не йшла вже за людьми до офіцини. Вона почувала, що на це їй не стане сили, що даремне буде вмовляти в цю юрбу, буцім-то тут нічого не сталося. А головно її перелякала нагла присутність Демєнюка, голос котрого зараз пізнала. Цей чоловік був із о. Нестором ще вчора пізно вночі, вийшов від нього так, що вона його не бачила. Чи він тільки вийшов? Чи пішов геть? Чи він знає що-небудь більше про події цієї ночі і що власне знає? Вона даремне ламала собі голову над цими питаннями, котрі піднімали в її серці цілу бурю тривоги й ніяк не хотіли прояснитися. Сам-на-сам із ним вона може була-б відважилася взяти на розпити старого, виві-

1) Завід — голосіння.

дати в нього все, добитися повної певности, але при людях, при тих недовірливих і вороже для неї настроєних людях — ні за що в світі! Вона не видержала-б і одного його погляду, не здобулась-би на те, щоб завдати йому найзвичайніше питання.

Не менше, коли ще не більше перелякався, збентежився, зовсім змішався Адаць, почувши з офіцини голос Маланки. Оця дівчина, в котрій іще вчора він бачив гарну „пташку“, з котрою можна приємно побавитися, щоб її опісля, обскубану і споневіряну, пустити на чотири вітри, тепер була для нього якимось страшним ворогом, якоюсь могучою загрозою. Чому? Він сам не міг зміркувати. Адже-ж нічого між ними не сталося, вона нічого не могла йому закинути, а те, що зробила для нього, зробила з доброї волі, без силування. А все-таки її жалібні ридання та стогнання сверлили його душу, як страшні докори, проймали його невимовним страхом. Цей панич, такий іще гордий і фудульний¹⁾ перед хвилею супроти мужиків, такий, бачилось, лицар, тепер, сам-насам із матір'ю, зробився таким малим, безрадним, трусливим, мов дитина, що напотемки зайде в темний кут і боїться сама власного стуку. Він готов був заплакати, руки його тряслися, в душі все завмерло, крім одного, чисто звірячого інстинкту самоохорони.

— Мамо, я довше тут не лишуся! — промовив він розм'яким, майже плаксивим голосом.

— Не бійся, синку! — мовила пані Олімпія, беручи його за руку.—Кріпися! Не подавайся!

1) Фудульний — зарозумілий, гордовитий.

— Ні, ні, ні! Не можу тут бути! Серед тих диких, грубіянських людей... Серед того окруження... Здурію, мамо, здурію!..

— Бог із тобою, Адасику! Що ти говориш! Мусимо держатися обое разом. Мусимо не подаватися, мусимо боротися! Пам'ятай, що инакше грозить нам загибель!

— Не можу! Не можу! — повторяв, мов помішаний¹⁾, Адасть, хапаючись обома долонями за голову. — Мушу геть відси! Мушу трохи відіхнути свобідно, покріпитися...

— Ну, добре, добре, — мовила пані. — Так знаєш що, синку? Сідай зараз на бричку й їдь до Львова

— До Львова? — радісно скрикнув Адасть.

— Так. Адже там маєш у касині діло, правда?

— Ага, ага! В касині! Я було й забув! — уривано мовив Адасть, немов силкуючись щохвилі захопити трохи повітря у груди, як чоловік, котрого щось душить у горлі.

— Бачиш, це одно. А друге, мусиш зі своєю нареченою побачитися.

— Що? Що мама каже? — здивовано питав Адасть, витріщаючи на неї очі.

— Мусиш синку, мусиш! — твердо промовила пані. — Тепер, після того, що тут сталося, піддержання зносин з сім'єю твоєї нареченої є для нас дуже важне! Дуже важне! Сам це зміркуєш, коли ближче над цим подумаєш. А Еміль казав мені вчора, що вони, дочка й мати, нині або завтра мають бути у Львові.

— Але-ж, мамо! — з виразом глибокого болю скрикнув Адасть: — я не зможу тепер,

¹⁾ Помішаний — божевільний.

після цього, що сталося, показатись їй на очі! Не зможу слова сказати до неї.

— Ну, що ти, сину! Хіба-б сама тебе не хотіла до себе пустити. Але це неможливе. Ніхто ще ні про що не знає. І ти йди зовсім свobodно, говори зовсім свobodно, немов-би нічого й не сталося. Можеш мимоходом сказати при Мількові, що піп, котрого він бачив у нас, трохи щось занедужав, але то так, мимоходом! Згадай про це, як про марницю, про котру нема що довго й балакати. Ще раз кажу тобі, Адасику: мусиш це зробити. Від цього дуже багато залежить.

Голос її, інтонація, жести, розвага й рішучість — усе те підбадьорило трохи знемошлого панича. Ота стара жінка, зів'яла, посивіла та похилена віком, виростала в його очах, робилась крепкою, здоровою і смілою за двох. Він чув, що не їй о нього, але йому о неї можна опертися, чув, що засоби її душевної сили ще такі значні, що вистачать для них обох.

— Добре, мамочко, постараюся зробити все! — мовив він, цілуючи її в руку. — Нехай тільки трохи передихну свіжим повітрям! Нехай трохи розірвуся¹⁾, заспокоюся!

— Розірвися! Заспокійся! Але не забувай ані на хвилину, що нас чекає важка і вперта боротьба, для котрої треба розумно і всесторонньо приготувитися. Треба собі забезпечити всі входи й виходи.

— У мами надлюдська сила, надлюдський розум! — із подивом шептав Адась.

— Ні, синку, у мене тільки спокій, — промовила простодушно пані Олімпія. — Уяви

¹⁾ Розірватись — розважитись.

собі, цієї ночі я спала, як убита. Мої нерви, мов рукою відняв, спокійнісінькі. В голові ясно, не шумить, як уперед. Чую, що моя давня сила вернула. Так от що, синку, щоб не забути. Їдь-же зараз до Львова, і знаєш що? Поробивши оте все, що я тобі казала, як можна — нині, а найдалі завтра, вертайся додому.

— Додому? — знову сквасився панич.

— Конечно! Конечно! — знов рішуче промовила пані. — І то вертайся не сам, а з лікарем. Мусимо конче щось зробити, хоч про людське око.

— Нехай і так! — промовив Адаць,

— А гроші в тебе є?

— Є. Думаю, що цих буде досить.

— Гляди-ж! Не надто шастайся¹⁾! Будь оглядний і осторожний і вертайся, коли можна, то нині, а як ні, то завтра, і з лікарем! А я, тимчасом, буду тут сама робити, що зможу.

Панич поскочив від мами й направився до возівні.

— Гадино, гей, Гадино! — гукав він. — Готові коні?

— Готові! — відіззався зі стайні Гадина.

— Запрягай до брички!

— Слухаю ясного пана!

— Адаць! Ходи-но ще сюди! — закликала пані Олімпія.

Поки Гадина виводив зі стайні коні й запрягав маленьку, блискучу паничеву бричку, Адаць знов наблизився до матері.

— Слухай, синку, — мовила вона, нахилившись до нього. — От добре, що я ще в час пригадала! Зараз, як приїдеш до Львова, пошукай Мендля.

¹⁾ Шастати — розкидати, витрачувати.

— Мендляр? Того лихваря?

— Того самого. Жебрай у нього грошей на вексель. Обіцяй, який хоче, процент і позич хоч із тисячу гульденів.

— А то нащо?

— Треба, синку. Роздумаєш, то й сам побачиш, що треба. Конче позич! А бодай так зроби, щоб хоч вексель був підписаний, навіть іще ліпше, кілька векселів, два або три, хоч-би й на дрібніші суми. І добре було-б, щоб ти говорив не з одним, а з кількома, щоб між ними пішла вістка, що торецький панич того і того дня зичив гроші.

— Ну, це для них не новина! — мовив понуро Адаць.

— Тим ліпше, тим ліпше! Але нині це конечне потрібно. Чуєш синку, конечне!

— Ну, що-ж, коли потрібно, то я й зроблю. Це вже я можу зробити.

Бричка була готова.

— Ну, так до побачення, мамочко! — промовив Адаць і, поцілувавши її в руку, скочив на козла і, захопивши лівою рукою ремінні віжки, а правою батіг, цмокнув на коней, ляснув батогом у повітрі, і коні рушили з місця.

Гадина тимчасом побіг відчинити браму.

„Дивна жінка ота моя мама!“ — міркував Адаць, чвалаючи гостинцем до Львова. — „Я голову трачу, весь мов розбитий, мов у міх зав'язаний, а вона тільки тепер відзискала спокій. Формальну стратегію передо мною виклала. О, така жінка не швидко складе оружжя! З нею поборотись не всякому під силу буде!“

Коні летіли, мов вихор. Широкі панські лани й вузькі мужицькі ниви пестрою річкою

плили по оба боки гостинця понад ровом мигали високі тополі, кучеряві рябинові дерева або обірвані давно з ягід черешні. Далеко-далеко на краю видокруга виднівся львівський Високий замок із кіпцем¹⁾ Люблинської Унії, білим, мов сніг у сонці. Повітря були тихе, тепле, прозірчасте. З поблиьких лук доходив запах свіжо скошеної трави. Де-куди широкі лани конюшини дихали медовими пахощами. Гостинцем тяглися тяжкі брики з набором або мужицькі драбинясті вози, запряжені маленькими, миршавими коненятами. Десь-не-десь попадалися пішоходи, що йшли стежною по-за ровом гостинця. Все те, покрите потом і курявою, тягло до Львова, хто на торг, хто за зарібком, хто для спекуляції. Сотні думок, мрій та надій летіли до того великого города під Замковою горою, з котрого поки-що видно було тільки шпилі найвищих веж. Адась перегонював їх усіх. Із цигаром у зубах, з батогом, застромленим обік, держачи віжки обома руками, він поганяв коні тільки цмокаючи, пролітав поуз лінєвих брик та хлопських возів, мов якась блискуча поява, за котрою даремне біжать наздогін зависні погляди та несповними мрії.

„От кому щасливо живеться на світі!“ думають запилені та потомлені пішоходи. Не знають бідолахи, що той зверхній блиск криє зовсім неблискуче ядро, що на душі в того

¹⁾ Могила (корієс), яку Поляки викопали на горбі піді Львовом, де колись була кріпость українських князів; вона мала бути наче символом „добровільної“ згоди поміж Українцями й Поляками, тим-то назвали її так, на спомин про „добровільну“ злуку українських і литовських земель у Люблині (1569 р.).

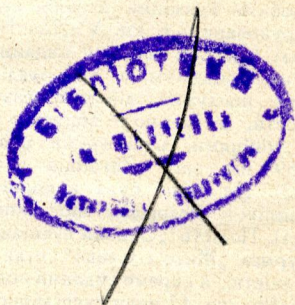
блискучого щасливця така погань і таке пекло, яке їм, певно, і в сні не сниться. Не знають, що до того далекого, таємного города гонять його такі фурії, котрих один вид міг-би не одного з них душу заморозити смертельним жахом...

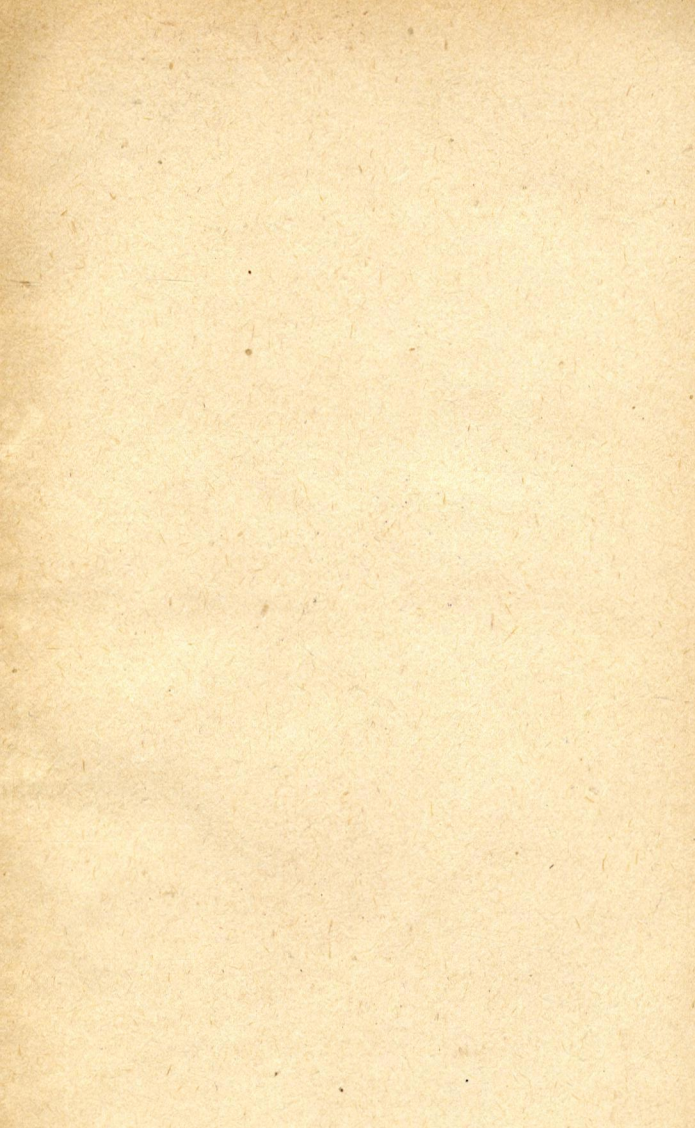
Та куди їм це знати! В їх душі сіра, щоденна жура гуде, мов джмелі, що в землі гніздяться; за тим упертим гудінням куди їм чути гудіння кусливих шершенів, що гніздяться на високих дубах?..

УВАГИ.

„Основи суспільности“ (повість із сучасного життя) — писав Франко на протязі 1894 і 1899 р. і частинами містив її в редактованому ним журналі „Житє і Слово“ — вісник літератури, історії і фольклору (Львів) — в книжці IV—VI за 1894 рік і в кн. I—V за 1895 рік. Писав її автор від книжки до книжки і тим можна пояснити деякі хиби повісти. Забував Франко назви осіб повісти і через те Деменюк один раз називається Юрком, другий раз — Гнатом. В нашому виданні скрізь виправлено на Гнат Деменюк. Повість мала складатися з двох частин, перша кінчається XII розділом, друга має тільки шість розділів. Повість Франка робить вражіння незакінченої, хотя й останній розділ, друкований в кн. V „Життя і Слова“, не має помітки „далі буде“. В нашому виданні друга частина починається не I розділом, а XIII розділом. Матеріалом для повісти послужив дійсний факт з життя галицької суспільности, а іменно — вбивство попа в селі Кукизові й суд над убійцями. Стенограми цього процесу вийшли в р. 1889 під заг. „Zbrodnia w Kukizowie“ (Злочин в Кукизові). Ця тема була використана також польським письменником Рогошом, що написав роман „Grabarze“ (Грабарі). Повість „Основи суспільности“ майже невідома, бо журнал „Житє і Слово“ став вже давно бібліографічною рідкістю, а скреме видання повісти вийшло аж 1920 року: Іван Франко. Основи суспільности. Повість. Київ - Львів. Українська накладня. Стор. 364. (Вступне слово і редакція Василя Верниволі (В. Сімовича), одного з найкращих знатоків Франка). Це видання на Радявську Україну не попало. Передруковується повість з видання 1920 року і звірена з текстом, друкованим у „Житті й Слові“. Де-які поправки форм і мови, що їх зробив В. Сімович згідно з тим, як це вживав Франко в останніх своїх творах, залишено.

Ів. Лизанівський.

Ціна 1 крб. 20 коп.
Р

ГУРТОВА КОМОРА
Харків, вул. 1-го травня, 10
тел. 29-84.

23.357
14

$\Phi \frac{I}{T.281P}$ 14

